

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

BORNHOLMSKE
SAMLINGER

BORNHOLMSKE **SAMLINGER**

UDGIVET AF
BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

II. RÆKKE - 18. BIND

RØNNE 1985
HAKON HOLM OFFSET

FORORD

Det er en glæde igen i år at kunne udsende et nyt bind af samlingerne - II. række, bind 18 - til medlemmerne af Bornholms historiske Samfund.

I det foreliggende bind følges emner fra bind 17 op i de to artikler: De polske gæstearbejdere på Bornholm og Granitindustriens udvikling. Artiklerne om bornholmske dysser og jættestuer og skildringen af modstandsmanden Thor Vang, hædret på Davidsstatuen i Almindingen, viser spredningen og variationen i bidragene.

Hovedvægten i bd. 18 ligger imidlertid på de artikler, der samler sig omkring emnet bornholmske kvinders husflid. Her fremlægger Bodil Tornehave for første gang resultaterne af et langt livs interesse og forskning.

En hjertelig tak skal her i forordet rettes til forfatterne af de enkelte artikler, fordi de beredvilligt og uden vederlag har stillet deres studier i Bornholms historie til rådighed for en større kreds af historisk interesserede.

Redaktionen ønsker også på dette sted at takke Ministeriet for Kulturelle Anliggender, Bornholms Amtskommune, Hasle Bank A/S og Sparekassen Bornholm for den store økonomiske støtte, som har gjort det muligt at udsende det foreliggende bind.

Rønne, den 6. november 1985.

Per Thule Hansen
red. af Bornholmske Samlinger

INDHOLD

Redaktøren

Forord 5

Werner Hansen

De polske gæstearbejdere på Bornholm 9

H. P. Jensen

Granit-industriens udvikling på Bornholm 37

Bodil Tornehave

Bornholmske kvinders husflid 49

Elinor Christoffersen og Ann Vibeke Knudsen

Dorothea Kristine Kofoeds vævebog 113

Ann Vibeke Knudsen

Peter Thorsen fortæller om sin mors husflidsarbejde 133

Kjeld Pedersen

Thor Vang 145

Klaus Ebbesen

Bornholms dysser og jættestuer 175

Niels Foght Hansen

Bornholms lokalhistoriske arkiv 213

Sigrid Eliassen

Litteratur om Bornholm 217

Olaf Hansen

Bornholms historiske Samfund 1984-1985 227

Pris på ældre publikationer 231

Forfatternes adresser 232

Indmeldelser 232

DE POLSKE GÆSTEARBEJDERE PÅ BORNHOLM

Af *Werner Hansen*

I bornholmske vejvisere og telefonbøger støder man på en del fremmedartede navne, hvoraf mange er vanskelige at udtale for en bornholmer. Alligevel er der nok i tidens løb sket en vis fordanskning af disse navne, men de er så fremmedartede, at de aldrig bliver danskklingende.

De svenske indvandrere til Bornholm fik hurtigt deres navne fordansket, og selv om nogle af deres efterkommere på et senere tidspunkt har fået navnet forsvensket igen, præger de svenske efternavne ikke vejviserne i nær så høj grad som de polske.

Man har kaldt den svenske indvandring for »den glemte indvandring«, men i langt højere grad er den polske indvandring til Bornholm blevet overset af historikerne. Bortset fra nogle avisartikler og små afsnit af udredninger i lokale bøger høres der ikke meget om de polakker, der kom til Bornholm. Men heldigvis eksisterer der fyldig lektüre om polakkerne på Lolland, hvor de var betydelig talrigere end på Bornholm, takket være sæsonarbejdet i sukkerroemarkerne. Mærkeligt nok er det sådan, at de fleste polakker aldrig havde set en roemark, før de kom til Danmark, men de lærte snart kunsten.

Når polakkerne kom til Bornholm, var der rent faktisk ikke tale om en form for indvandring. Det var ikke deres mening at bosætte sig her. Og de var ikke flygtninge. De tog til udlandet for at tjene penge i sommersæsonen, og det var ofte tilfældigheder, at de strandede på Bornholm og blev agtværdige bornholmere.

Første verdenskrig blev i mange tilfælde årsagen til, at de blev på Bornholm, idet de ganske simpelt ikke kunne komme hjem.

Mange af polakkerne havde aldrig set et hav, før de begav sig til Bornholm, og ofte var overfarten et mareridt for dem. Måske også grunden til, at en og anden blev her for ikke at risikere en genoplevelse af turen.

For mange, der tog til udlandet, var der kun tale om, at man rejste, fordi det var skik og brug i de tider. Men for størstepartens vedkommende var der tale om, at de rejste ud, fordi forholdene i hjemlandet var dårlige, og det var meget svært at opdrive noget arbejde.

Polen var omkring århundredskiftet opdelt i tre besættelseszoner. En russisk, en østrigsk og en prøjsisk.

Polske piger i lollandsk roemark ca. 1910. Foto fra Lolland-Falsters stiftsmuseum, Maribo.

I den russiske zone var der stor arbejdsløshed, og der var ingen mulighed for landarbejderne for at erhverve jord. I årene fra 1871-1914 udvandrede 1.25 millioner polakker fra dette område til forskellige lande.

Galizien var besat af Østrig, og her var de økonomiske forhold meget dårlige. Herfra var udvandringen i tiden 1871-1913 omkring 1.05 mill. Mange af de polakker, der kom til Bornholm, var fra dette område.

Fra den præjsisk besatte del af Polen udvandrede i nævnte periode 750.000. Her var der tale om en fortykning af området, der var bl.a. forbud mod polsk sprog i skolerne, men mange af de unge polakker, der udvandrede, hævder, at det ikke var af politiske, men økonomiske årsager, at de tog på sæsonarbejde.

Omkring århundredskiftet havde man i Danmark brug for disse polske gæstearbejdere. Dels, fordi man var begyndt at dyrke sukkerroer, og dels, fordi mange unge danske landmænd udvandrede til Amerika.

George Nellesmann, der har skrevet en del bøger om polakkerne, oplyser,

at der i 1907 var 44 polske arbejdere på Bornholm. I 1911 var tallet steget til 149. Kun ca. en tredjedel af gæstearbejderne var mænd.

I 1914 var der 123, men i 1922 var antallet nede på 50. Man regner med, at der i en årrække var mellem 500.000 og 600.000 polakker, der hver år tog på sæsonarbejde til udlandet. I 1913 kom ca. 13.000 af dem til Danmark, så det var et lille antal, der nåede Bornholm.

Afdøde maler Th. Koefoed, Ll. Madsesgade 7 A, Rønne, der boede i Nexø indtil 1925, og i sine sidste leveår arbejdede på Bornholms museum, har fortalt undertegnede følgende om sine indtryk af de polske sæsonarbejdere: »De var jo katolikker, så de havde betydeligt flere helligdage end os, og på disse dage så man dem ofte i deres farverige dragter komme vandrende i flok til byerne for at gøre indkøb eller gå til messe hos de katolske præster, der var kommet her til øen.

Som regel gik de barfodede med støvlerne i hånden for at spare på fodtøjet.

Når forårs- og høstarbejdet var forbi, rejste de hjem til Polen igen. Disse transporter foregik med små dampskibe direkte mellem Polen og Bornholm.

Jeg har engang først i marts måned set et sådant skib komme ind i Nexø havn med halvandet, måske to hundrede mennesker, forkomne af kulde og søsyge.

Nogle førere, der kunne tale lidt dansk, fik stillet polakkerne op på havnen, hvor bønderne ligesom på et marked gik rundt og udså sig de folk, de ville have.

Der var mange, der kom igen år efter år, og en del fæstede sig hos bønderne og blev her hele året. Senere var der den del, der giftede sig og bosatte sig her.«

I »En by vokser til« skriver Niels Nielsen om svenske og polske arbejdere. Hans skildring af svenskernes ankomst til Rønne ligner til forveksling Th. Koefoeds beskrivelse af polakkernes ankomst til Nexø: »Kajen var fyldt med landboere, der søgte arbejdskraft. De søgende gik rundt og så på de ankomne, følte dem på armene, om der var arbejdsevne, pruttede med dem om prisen, for så endelig at få dem til vognene og køre dem til deres fremtidige arbejdsplads for den sommer.«

Niels Nielsen fortæller videre: »Landboerne havde tanker om som ny, billig arbejdskraft at hente piger fra Polen.

På Landboforeningens møde i 1898 havde man som punkt på dagsordenen: Bør vi arbejde på at få fremmed arbejdskraft indført?

På mødet blev drøftet de stigende lønninger, og løjtnant Holm, Simple-

gård, fandt, at arbejdskraften ikke var dårligere end tidligere, heller ikke for dyr - blot den enkelte landmand blev hjemme og selv ledede arbejdet.

Mange forlangte for meget af pigerne, og så søgte de til teglværker, der nu brugte kvindelig arbejdskraft, og til byernes silderøgerier og -salterier.

Landboerne drøftede derfor at indføre kvindelig arbejdskraft fra Tyskland eller Polen, men hidtil havde denne været for dyr. Man kom op på en dagløn af 2 kr. plus bolig med seng og sengeklæder. Tag dem kun i nødstillfælde, sluttede Holm.«

Niels Nielsen oplyser også, at Hasle teglværk i året 1900 beskæftigede polakker.

Problemet med fremmed arbejdskraft er også omtalt i »Bornholms Efter-slægtsselskab og Bornholms landøkonomiske Forenings virksomhed 1805-1955«, redigeret af konsulent Aage Brandt og udgivet af Landboforeningen i 1958. Det hedder her: »I 1896 drøftede Landboforeningens bestyrelse at søge polske landarbejdere til Bornholm. Foreløbig mente man, at det blev for kostbart, men i de følgende år dukkede spørgsmålet op påny, og i 1899 blev der offentliggjort adresser på tyske fæstemænd, der kunne skaffe polske medhjælpere.

Denne polske arbejdskraft var fortrinsvis beregnet på deltagelse i landbrugets sommerarbejde. Polakkerne kom om foråret og rejste igen om efteråret. I 1901 dannedes en landsforening til tilvejebringelse af arbejdskraft for landbruget i Danmark, og det blev efter denne tid gennem denne forening, at polakkerne blev antaget.

Det skete efter godkendte forskrifter, idet der blev udfærdiget kontrakt, og arbejdsgiverne skulle sikre medhjælperne rejsepenge både til frem- og tilbagereisen.

På Bornholm dannedes en lokal forening, men først i 1910. Den stod tilsluttet landsforeningen og virkede som det snævre mellemlid mellem arbejdsgiverne og de polske medhjælpere. Gennem foreningen kom der 150-200 polske sæsonarbejdere om året, men i 1916-17 blev foreningens virksomhed indstillet, da der ikke blev givet indrejsetilladelse fra Østrig længere.

Et karakteristisk træk for denne form for medhjælp var, at den ikke som ellers almindeligt tilsluttede sig de enkelte landbrug, hvor deres arbejde var.

Disse polske sæsonarbejdere, oftest kvinder, fik deres ophold i de såkaldte polakkaserne, der almindeligvis var fælles for flere gårde.

Med den første verdenskrigs udbrud i 1914 ebbede indførslen af polske medhjælpere ud, og i 1920 kom påbud om hjemsendelse af de polakker, der havde haft arbejdstilladelse her i landet. Kun enkelte af de polske medhjæl-

Polske piger i nationaldragter. Foto: Bornholms Museum.

pere er forblevet her, hovedsaglig som husmænd, og deres navne er letkendelige blandt bornholmernes.»

Når polakkerne blev kaldt hjem, skyldes det, at Polen efter verdenskrigens afslutning var blevet en selvstændig stat, der oprettede gesandtskab og konsulat i København.

De omtalte kontrakter - som mange af polakkerne ikke havde mulighed for at studere, idet de ikke havde lært at læse - var efter vor tids forhold ret hårde. Her skal efter Nellemanns bog gengives et enkelt afsnit:

» Den, der ikke rettidigt indfinder sig til det arbejde, han er sat til, og ikke anfører påviselig sygdom eller anden gyldig grund, den, som nægter at arbejde som forlangt af arbejdsgiveren eller opsynsmand - gør sig skyldig i dårlig opførsel, er forfalden, lever usædeligt, driver omkring om natten, stjæler, forurener boligen eller dens omgivelser, ikke retter sig efter den foreskrevne husorden, som opsynsmanden eller forarbejderen har at våge over, kan af arbejdsgiveren straffes med en multt på indtil 2 kr. hver gang og i svære tilfælde med afskedigelse. I sidste tilfælde har vedkommende arbejder hverken krav på godtgørelse for ud- eller hjemreisen.«

Arbejdsgiveren havde ret til at tilbageholde billettens pris i lønnen i den første tid som sikkerhed for, at arbejderen ikke ville forlade pladsen i utide. Den skulle udbetales efter kontrakttidens udløb.

I marts 1908 kom en særlig lov om anvendelse af udenlandske arbejdere, og loven lagde vægt på at sikre polakkerne nogenlunde boligforhold. Daglønnens størrelse måtte derimod være det offentlige uvedkommende.

Det berettes, at daglønnen i 1906 var 1.50 kr. for mænd og 1.15 kr. for kvinder, dog 2 kr. og 1.50 kr. i høsten. Arbejdstiden var almindeligvis fra kl. 5 eller 6 om morgenen til kl. 7 om aftenen med 1/2 times frokost, 1 times middag og 1/2 times midaften.

Det blev i loven påbudt, at der skulle oprettes kontrakt mellem arbejdsgiverne og de udenlandske arbejdere, og der skulle anskaffes en afregningsbog. Arbejdsgiverne skulle sørge for lægehjælp, medicin og eventuelle hospitalsophold i indtil 6 måneder, hvis sygdommen ikke var selvforskyldt. Indtil 1936 var der en særlig sygekasse for polakker. Efter 1920 var der lovmæssig baggrund for, at de polske arbejdere fik samme løn som de danske.

Om polakkernes arbejdsforhold skrev Bornholms Social-Demokrat den 1. maj 1907: »De samvirkende fagforbund har anstillet en undersøgelse om polakkernes forhold her i landet. Der foreligger oplysninger fra 64 arbejdspladser, hvoraf de fem er teglværker. På disse 64 pladser var i 1906 beskæftiget 834 personer, hvoraf 316 mænd, 510 kvinder og 7 børn.

Arbejdstiden er 12 timer daglig, nemlig fra 5 til 7 med 2 timers spisetid. Lønnen varierer fra 100 til 150 øre pr. dag, 25 pund kartofler ugentlig og 1 pot centrifugemælk. Spader og leer skal arbejderne selv anskaffe.

Timelønnen varierer fra 12½ til 14½ for mænd, og fra 8½ til 11½ øre for drenge over 16 år og for kvinder. På 5 af pladserne er arbejdstiden over 12 timer.

På et sted er 23 mennesker anbragt i et rum, et andet sted 18. Det er ikke ualmindeligt, at mænd og kvinder anbringes i samme rum.

Polske arbejdere ved Hasle Klinker maj 1915.

Det hedder i rapporten om disse opholds- og soverum, at de er små, svin-ske huller, at værelserne er meget små, der er lige plads til sengene og en stol, rummet ligner en vognport og mangler lys, værelset er mørkt og fugtigt, bo-ligen ligner en svinesti, og sengene er i to etager.« Det ser ud til, at der har været en del uro netop i 1907. Sidst i april måned beretter samme avis om, at 8 polske kvinder og 3 mænd er gået i strejke på en fynsk herregård. De havde som bolig fået overladt et lille hus. I soveværelset stod 5 råt sammentømrede senge, hver forsynet med noget halm, et lagen og et par hestedækkener.

I disse fem senge og i samme rum sov alle 11 personer, 2 i hver af de fire senge og 3 i den ene. Der var intet komfur, og vand måtte man hente i mosen. Kvinderne var blevet sat til at pløje og harve, selv om de var helt ukendt med dette arbejde.

Forvalteren gennempryglede forleden to af kvinderne, hedder det, og der-efter nedlagde polakkerne arbejdet.

Menigheden for nogle år siden på trappen til Rosenkranskirken.

Om de lokale forhold berettede Bornholms Social-Demokrat den 1. maj 1907: » Hos en gårdmand i Nylars er der to polske piger. De havde indgang til deres sovekammer gennem karlens sovekammer, men det ville de ikke finde sig i. Gårdmanden måtte derfor lade døren flytte, og de polske piger har nu fået egen indgang - gennem hestestalden.«

Året efter har samme avis en beretning om to polske søstre på 14 og 17 år, der sammen med deres mor var havnet i København, og deres agent havde lovet dem plads samme sted. Men deres mor var sendt af sted for sig selv, og søstrene blev sendt til Rønne. Disse små avisartikler fortæller en hel del. De fortæller, at polakkerne langt fra overalt blev lige godt behandlet, og ikke mindst var deres boligforhold ofte elendige. Det er ting, som man meget sjældent får frem, når man taler med polakkerne i dag.

Men de fortæller også, at fagbevægelsen og de socialdemokratiske redaktører havde sympati for polakkerne.

Det var en tid, hvor der taltes meget om internationalt sammenhold inden for arbejderbevægelsen, og derfor var det naturligt, at man ud over at have medlidenhed med mennesker i nød også ville gøre en indsats for arbejdere fra andre lande.

Polsk bryllupsfest omkring 1914. Bemærk de flotte sløjfer, der er en polsk skik ved slige lejligheder. Mønsteret på damernes hvide kjoler skyldes fotografiets ælde.

Men den menige landarbejder havde til tider sværere ved at acceptere polakkerne som ønskværdige kolleger. Polakkerne var arbejdsivrige og nøjsomme, og man frygtede, at de ville kunne komme til at virke som løntrykkere. Og på tidspunkter, hvor der var stor arbejdsløshed blandt de danske landarbejdere, skete det, at man lagde skylden på polakkerne. I aviserne dog på den måde, at man bebrejdede arbejdsgiverne, at de indførte lavtbetalte »slaver« i stedet for at benytte dansk arbejdskraft. Men som det også fremgår af avisartiklerne fandt polakkerne sig ikke i alt. Men det var først og fremmest på de store arbejdspladser, at de vendte sig mod arbejdsgiverne.

Således beretter nævnte avis den 21. april 1907, at en polakkoloni på 40 mennesker, mænd, kvinder og børn, havde slået lejr i gården til det russiske generalkonsulats bygning i Bredgade i København. De klagede over, at man ikke havde givet dem den betingede løn og føde på en herregård i Nordsjælland og fordrede at blive sendt hjem igen.

Politiet kom til stede og afleverede hele skaren til fattigvæsenet, der nu måtte tage sig af dem.

Det fremgår af denne meddelelse, at nogle af polakkerne havde deres børn med sig til Danmark.

Den 20. oktober 1933 kunne man i de bornholmske aviser læse følgende notits: »En del polakker har nu iværksat et arbejde for at samle deres her på øen værende landsmænd i en forening, hvis formål vistnok er at bevare forbindelsen mellem dem og træde hjælpende til ved forskellige lejligheder.

Til at lede arbejdet er udpeget et udvalg, bestående af H. Pannich, Pedersker, Michael Sadova, Pedersker, og Wacyl Karpynka, Åker.«

På dette tidspunkt var gæstearbejderne ophørt med at komme, så det var altså en forening af fastboende polakker på Bornholm. Udvalgets sammensætning kunne tyde på, at der var særlig mange polakker på Midtbornholm.

Paterne Nielsen og van Thiel foran den katolske kirke i Rønne. Fotograferet 1924.

Lignende foreninger blev også oprettet andre steder i landet. Der var ialt 12.000 polakker tilsluttet disse foreninger, fortalte formanden for den bornholmske forening, Vasyl Karpinka, til undertegnede først i marts måned 1949 i anledning af, at det den 6. marts 1949 var 40 år siden, at det helt store kontingent af polske gæstearbejdere kom til Bornholm. Karpinka fortalte: »De fleste af os kom fra Galizien, der dengang hørte til Østrig, men grænsede op til Rusland, der var i krig med Japan. Der var mange russere, der ikke ville drage i krig. Derfor flygtede de over grænsen til Galizien, og det blev efterhånden den almindelige mening, at Rusland ville annektere vort land for

Den katolske kirke i Rønne efter bombardementet i maj 1945.

Pastor Bartel og unge katolikker ved starten af en cykeludflugt i 1951.

at få fat i overløberne, og vi ville således blive indkaldt til den russiske hær.

Det var fortrinsvis de unge, der drog af sted, men også mange ældre solgte deres ejendom og rejste ud, ikke alene til Danmark, men også til Amerika og andre lande.

Vi kendte ikke ret meget til Bornholm i forvejen. Der var nogle, der var rejst tidligere og havde skrevet hjem om øen, og i skolen havde vi lært, at Bornholm var et herligt sted, hvor man ikke havde vinter, idet Østersøen virkede som en kæmpekakkelovn.

Der var ikke noget i vejen for at få arbejde på Bornholm. Vi var fortrinsvis landmænd, og der var arbejde nok på gårdene til en betaling, der var større, end vi var vant til. Vi blev også behandlet godt på arbejdspladserne.

Efterhånden købte en del en lille ejendom og blev boende herovre, og ingen har fortrudt det i tidens løb.

Vi er jo katolikker, og vi havde besøg af et par katolske præster, og der blev så lovet os en polsk præst. I 1916 fik vi pastor Zoetmulder, der ikke kunne tale polsk, men lærte det ret snart, og det var en stor oplevelse at høre en prædiken på polsk og at synge vore polske sange. Søstrene (nonnerne) var polske i begyndelsen, men dette er ikke mere tilfældet.

Nu holdes prædiken på dansk, og vi synger ikke polske salmer i kirken, hvilket vi savner meget. Selv om vi holder af Danmark, og det danske sprog

efterhånden er vort daglige sprog, savner vi alligevel vort modersmål. Heldigvis har vi radioen, vi kan lytte til, så vi stadig kan lytte til det polske sprog.

På ganske få undtagelser nær har vi alle nu fået dansk indfødsret.

Vi kan ikke finde ord på dansk, der kan udtrykke vor glæde og taknemlighed overfor Bornholm og Danmark. Når det gælder den slags følelser, går det bedst på modersmålet.

Vi har været lykkelige i de forløbne år, og vi takker danskerne, fordi vi blev godt modtaget og ikke blev behandlet anderledes end deres egne.

Men skønt man i 40 år har levet i et land og har vænnet sig til dets sprog og skikke, er der stadigvæk noget, der ligger og ulmer i hjerterødderne, en følelse, som danskerne sikkert også er kendt med fra de beretninger, de får fra hjemvendte udenlandsdanske«.

Karpinka, eller Karpynka, som han kaldtes til daglig, var født den 15. oktober 1885. Den 12. oktober 1913 blev han gift med Marie, der også kom fra Galizien. Ægteparret drev i mange år ejendommen Aldersro i det sydlige Åker. Ved nytårstid 1946 flyttede de til Kannikestræde 9 i Åkirkeby. Han døde den 19. juli 1951.

Et andet polskfødt ægtepar, der formentlig var de første polakker, der giftede sig med hinanden på Bornholm, besøgte undertegnede i september 1965 i anledning af deres guldbryllup. Indtrykket af besøget er gengivet i »Bornholmeren« for den 16. september.

Marie og Michael Walczak førte en meget omskiftelig tilværelse, før de slog sig ned i Limensgaden i Åker. Marie var født den 8/9 1888, og Michael den 24/7 1889. De blev gift den 19/9 1919, men fik først dansk indfødsret i 1940, Walczak døde et par måneder efter guldbrylluppet, medens hans hustru døde i 1969.

Her skal gengives beretningen om deres eventyrlige skæbne:

Fru Walczak kom til Danmark i 1910. Hun blev født i den del af Polen, der var besat af Østrig, og forholdene var meget dårlige. Moderen døde, faderen var omrejsende handelsmand, og Maria kom ud at tjene allerede som 6-årig, først som barnepige og et par år efter som almindelig tjenestepige. Godt en snes år gammel besluttede hun sig til at rejse ud, kom først til Tyskland og derefter sammen med nogle andre polske piger til Bornholm, hvor hun fik plads på en gård i Klemensker. Senere var hun en tid i køkkenet på et stort teglværk i Jylland, men hun savnede sine landsmænd og kom tilbage til Bornholm og fik plads på Kobbegård i Østerlars. En tid var hun i København, hun arbejdede i Hasleværket, og et halvt års tid tjente hun til føden ved at virke som arbejdsmand under anlæget af Allinge-banen.

Walczak fødtes i det område, der var russisk, hvilket bevirkede, at han kunne snakke med de russiske soldater under deres ophold på Bornholm.

8 år gammel blev han sat til at vogte kreaturer. Det var kun folk, der havde jord og betalte skat, der havde ret til at få deres børn i skole, så hverken Walczak eller hans hustu lærte at læse eller skrive.

Også Walczak førte en omflakkende tilværelse. Efter nogle måneder på et brændevinsbrænderi i Tyskland blev han sømand, idet han for en løn af 2 kr. om dagen ansattes på færgen mellem Trelleborg og Sassnitz.

Efter 3 ugers sejlads i stormvejr gik han i land i Sverige og blev gartner i Trelleborg, ansattes på sukkerfabrikken i Linnköping, hvor han lærte at luge roer og age stude, og kom omsider ud at tjene på en gård. Ved et tilfælde traf han en svensker, der tjente på Bornholm, og de blev enige om at bytte plads. Walczak kom til St. Klintgård i Vestermarie, og dermed slog han sig til ro på Bornholm.

Senere tjente han på Blæsbjerggård, hvorefter han kom til Aagård i Østerlars, hvor han lærte at malke. 18 køer og 150 svin passede han for 300 kr. halvåret.

På Rosmannegård traf han sin tilkommende, og de blev formentlig de to første polakker, der havde mod til at gifte sig på Bornholm. De blev fodermesterfolk på St. Loftsgård i Pedersker, hvor de malkede 35 køer tre gange om dagen. Arbejdstiden var fra kl. 4 til 20, men der var dog hvilepauser ind imellem. I en periode arbejdede ægtefællerne på Hasleværket, senere fik Walczak plads som tolk og arbejder på Fosforitfabrikken i Arnager, der beskæftigede flere polakker, hvorefter han arbejdede på Cementfabrikken i Åker, og ægteparret flyttede ind i Myre-huset ved Sdr. Landevej.

I 4 år var de fodermesterfolk på St. Duegård i Åker, hvor Walczak senere arbejdede som daglejer.

I 1922 flyttede ægteparret ind i et hus i Limensgade. Fruen hjalp til i omegnens gårdes roe- og kartoffelmarker, og Walczak arbejdede som daglejer og som fyrbøder eller ilægger ved tærskværker. I nogle år hjalp han til med plantning i skovparten Lindesbjerghus.

I ledige perioder tog han fat som tækkemand, og højt op i alderen virkede han som Limensgadens frisør.

For et ægtepar, der ikke kan læse, blev radioen en meget stor oplevelse, og på et meget tidligt tidspunkt købte ægteparret fjernsyn. Disse to opfindelser gav ægteparret mulighed for at høre og se om ting, de tidligere var afskåret fra at sætte sig ind i.

Ægteparret besøgte ikke Polen, siden de rejste ud, men fædrelandet havde

I 1923 blev Marya Grabinska og Andreas Skovzylas gift i kapellet i Jernbanegade i Åkirkeby. Billedet er fra deres bryllupsfest.

hele livet en stor plads i deres hjerter, og de bevarede forbindelsen med mange af de landsmænd, der kom til Bornholm i årene omkring 1. verdenskrig.

Fra det første polske giftermål går vi over til en kort omtale af det længstlevende polske ægtepar på Bornholm.

Hansaage Bøggild, der er en af de få, der har beskæftiget sig med de polske indvandrere, har i »Bornholms Tidende« for den 30. april 1977 fundet frem til, at der på dette tidspunkt var en mand og 7 kvinder tilbage af de polakker, der kom til Bornholm som gæstearbejdere. I april 1985 var der 3 kvinder tilbage. Manden var Andreas Skovzylas, og hans kone hed Marya. Skovzylas kom til Bornholm i 1911 som 14-årig. Han beretter bl.a. om, at han aldrig før havde set en roemark, da han med en kort hakke blev sendt i roerne på St. Almegård i Knudsker. Efter tre somres arbejde på Bornholm besluttede han sig til at blive. Fru Skovzylas kom til Bornholm i 1914, 15 år gammel. De blev gift i Åkirkeby, og i mange år boede de på ejendommen Egelund på Åker. I 1962 købte de et hus i Pedersker.

De døde begge i 1980.

De katolske søstres skole i Vimmelskæft 1 i Rønne. Fotograf: Yhr.

De polske gæstearbejdere var katolikker, men bortset fra, at de holdt fri på katolske helligdage, synes dette ikke at have forårsaget gnidninger. Tilknytningen til den katolske kirke fik overmåde stor betydning for sammenholdet mellem polakkerne, også for de, der efterhånden fik fast ophold på Bornholm.

Det var arbejdsgiverne, der satte sig i bevægelse for at skaffe katolske præster til polakkerne. De henvendte sig til den katolske biskop i Danmark, Johannes von Euch, og bad ham skaffe polsktalende præster, og samtidig stillede man et beløb til rådighed. Man imødeså, at megen ufred kunne undgås, når man fik polske præster, og man forestillede sig, at præsterne kunne irettesætte arbejderne, hvis de begik kontraktbrud.

Præsterne blev til stor hjælp for de polske arbejdere, for de havde ingen andre at henvende sig til. Og de hjalp dem med mange ting i deres hverdag, bl.a. med at læse og skrive breve for dem. Arbejdsgiverne fik ret i deres forhåbninger til, at præsterne meget ofte talte polakkerne til rette, når de var utilfredse, men det skete også, at en præst henvendte sig til den socialdemokratiske presse for at få denne til at hjælpe sig med at skabe bedre forhold for polakkerne.

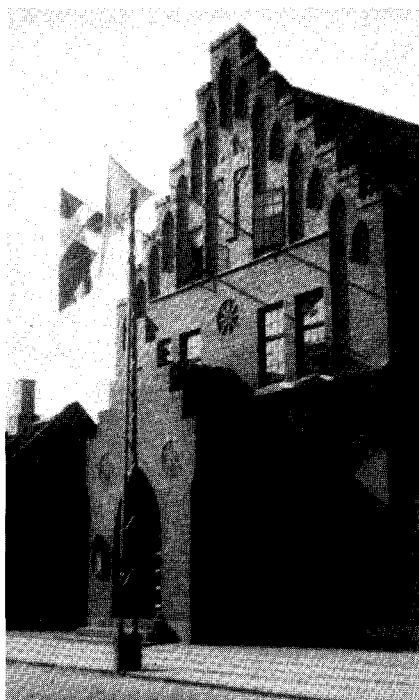
Karl M. Kofoed skriver i »Bornholms Kirkehistorie« et kort afsnit om den romersk-katolske kirke, og det hedder heri, at der blev sendt en præst til Bornholm et par gange om året for at støtte polakkerne. I 1916 fik pastor Nilen fra Holland fast ophold i Rønne.

Samme år kom pastor Zoetmulder til Åkirkeby. Begge disse præster var dominikanere, hvilket vil sige, at de hørte til sortebrødrenes orden.

Fire nonner blev sendt til Rønne for at støtte pastor Nilen i arbejdet. De lejede først et hus i Krystalgade ved Hotel Nutiden, hvor der blev indrettet kapel til gudstjenester, og hvorfra arbejdet med præstelig betjening og sygepleje udgik. Efter et par års forløb blev det vedtaget at udvide gerningen til også at omfatte skoleophold for småpiger, og ved hjælp af midler fra et hollandsk kloster købtes en gammel ejendom, Hotel Rønne, øst for sognekirken. Der var både kapel og pigeskole i nogle år, indtil man i 1921 flyttede kapellet til et nyere hus i den søndre del af Ll. Madsesgade, mens skolen forblev ved Kirkepladsen.

Det katolske plejehjem i Rønne.

Sct. Hyacinthus kirken i Østergade 59 i Rønne.

Kapellet i Jernbanegade 33, Åkirkeby.

K.M. Kofoed fortæller videre, at den nye katolske kirke i Østergade blev opført i 1924 for hollandske klostermidler. Her havde Frelsens Hær tidligere holdt deres møder.

Denne murstenskirke blev opført med trappegavl og udsmykninger i gotisk stil efter et gammelt dominikanerkloster i Århus. Kirken har gullige glaseruder og kan rumme noget over 100 tilhørere. Over kirkerummet er der præstebolig.

Skolen i Rønne havde op til 80 elever, men den måtte lukke i 1932, og lokalerne blev til »Sct. Raphaels hvilehjem«. Dette hvilehjem har nu kun 2 beboere, og der kommer sikkert ikke nye ind. Det kan slet ikke måle sig med de kommunale plejehjem i dag. Der er stadig 3 søstre i Rønne af ordenen »Søstrene af det kostbare blod«, der blev oprettet i Sydafrika for omkring 100 år siden.

Til Åkirkeby var ankommet tre nonner for at hjælpe præsten. Og man fik indrettet et kapel. Almindeligvis tror man, at dette kapel blev indrettet i Jernbanegade 33, men dette er ikke rigtigt. Kapellet var indrettet på den anden side af gaden, nemlig i nr. 36. I den ene ende af bygningen havde maler Hammer til huse.

Opmærksomt lyttende børn i børnehaven, Jernbanegade 33 i Åkirkeby.

Her blev indrettet en mødesal og opstillet et alter med polsk indskrift. På et senere tidspunkt blev kapellet flyttet til Jernbanegade 33.

I Jernbanegade 33 blev indrettet en skole, hvor pastor Zoetmulder og nonnerne underviste. Foruden polske børn blev også undervist bornholmske børn, hvis forældre var katolikker. Også en del børn af byens førende familier gik på skolen. Skolen startede i 1927 og virkede til 1949, da der kun var 9 elever tilbage, fordelt på 6 klasser.

Nonnerne, Sct. Hedvig-søstrene, startede en børnehave i bygningen i 1942, og denne var besøgt af børn fra hele byen. Det var søster Angela, der nu virker i Odense, der var leder af børnehaven, der i starten havde 20 børn. Forældrene betalte i begyndelsen 4 kr. pr. måned. Lokalet var en stue med grønne, limfarvede vægge. Meget primitive forhold, men en god børnehave, selv om der til tider var 36 børn samtidig. Alle var glade for denne børnehave, der var kommunens eneste. Dog var religionslærerne i byens og sognets 1. klasser knap så begejstrede. Når de fortalte de spændende beretninger fra bibelhistorien, var det meget irriterende, at de børn, der havde gået i børnehaven, vidste det hele i forvejen, og det kunne virke forstyrrende på undervisningen.

Søster Angela, der ledede børnehaven i Åkirkeby.

Pastor Zoetmulder som Åkirkeby husker ham.

Hvert år havde skolen og børnehaven »opvisning« på Kanns Hotel, hvor børnene sang og spillede små sketches. Det var imponerende, hvad de små poder kunne præstere.

Nonnerne arrangerede udflytter-børnehave til Gudhjem og blokhuset i Onsbæk. I 1945 blev børnehaven statsanerkendt, og der oprettedes en bestyrelse. Fra 1947 til 1965 var kommunebogholder Robert Jørgensen formand for bestyrelsen. I 1965 blev børnehaven kommunal, og kort efter kommunesammenslutningen i 1970 overførtes børnene til de nye kommunale børnehave på Syrenvej 4.

Også på ældreområdet var nonnerne pionerer. De drev i nogle år et plejehjem i Jernbanegade 33. Det var meningen at opføre et plejehjem, og derfor købtes en stor grund i Gregersgade. Da De gamles Hjem blev opført, blev denne plan opgivet, men en katolsk orden ejer stadig arealet, der udlejes til kolonihaver. Det har givet anledning til en årelang strid i Åkirkeby byråd, idet nogle mener, at kolonihaverne absolut bør bevares, medens andre er af den mening, at kunstmunen bør forsøge at købe arealet og opføre boliger for de ældre på grundene.

Jernbanegade 33 blev efter børnehavens nedlæggelse nedlagt som plejehjem og bolig for nonnerne, der flyttede andetsteds hen. Åkirkeby kommune erhvervede bygningen, der oprindelig var opført af murermester Sonne til beboelse og værksted. Den blev nu udlejningsejendom, og i løbet af 1985 bliver den ombygget til ungdomsboliger.

I 1925 blev præsteboligen opført i Gregersgade. Den kostede 28.800 kr. Nu benyttes boligen om vinteren til gudstjenester, og om sommeren udlejes den til turister.

Den katolske kirke i Gregersgade, nabo til præsteboligen, opførtes i 1931/

Grundstensnedlæggelsen ved Rosenkranskirken 20/6 1931.

Biskoppen under baldakinen ved processionens start fra Jernbanegade 33 ved indvielsen af Rosenkranskirken.

32. Pastor Zoetmulder var med til at lave tegningerne, og det blev Albert Andersen, Åkirkeby skæreri, der kom til at opføre den.

Hans tilbud lød på 61.370 kr, men dertil kommer så et kostbart inventar og ikke mindst de smukke, farvede mosaikvinduer.

Kirken er forsynet med et 27 m højt tårn med pyramidespir. Oven over kirkerummet er en stor festsal.

Der kan ikke herske tvivl om, at kirken gennem årene har kostet de indvandrede polakker mange penge, men de har trofast ydet deres skærv til deres samlingspunkt.

Pastor Theodurus Jesphus Marie Zoetmulder, den første katolske præst på Bornholm i 400 år, var født den 28. januar 1889 i Schiedam i Holland som søn af en fabrikant. Han blev præsteviet den 10/8 1914 og kom til Bornholm den 10. maj 1916 fra Holland. Årsagen til, at biskoppen valgte netop ham, var, at han var dygtig til sprog. Ret hurtigt lærte han at tale både polsk og dansk. Snart kunne han holde gudstjenester på polsk, og polakkerne fik lejlighed til at synge deres hjemlands salmer.

Efter to års virke med bopæl i Rønne flyttede han til Åkirkeby. Han besøgte polakkerne på gårdene og lærte deres hverdag at kende. Og var der en gårdejer, der gav polakkerne elendige boligforhold, fik han læst og påskrevet af præsten.

Efterhånden holdt han gudstjenester på dansk, og det var noget, en del polakker ikke var særlig begejstret for.

Mange bornholmerer søgte Zoetmulder, når de fik breve fra udlandet, blandt andet plejeforældre til wiener-børnene, der kom til Bornholm efter 1. verdenskrig. Han var en velset gæst i mange protestantiske hjem. Under den russiske besættelse fik han også brug for sine sprogkundskaber ved flere lejligheder.

De 160.000 kr., som kirken kom til at koste, fik han samlet sammen herhjemme og i sit hjemland Holland. Selv havde han som dominikaner aflagt løfte om fattigdom, og da han forlod Åkirkeby, tog han sin bibel under armen og rejste. Alt andet måtte han efterlade.

Zoetmulder forlod Åkirkeby i august 1953, og han døde for nogle år siden. Men hans kirke står der endnu som et storslået mindesmærke over de polske gæstearbejdere.

Af kirkens øvrige præster kan nævnes Edv. Bartel, der rejste til et kloster i Holland, Poul D'Auchamp, der blev præst på Nørrebro i København, og Olaf Magnusson, der flyttede til Tønder.

Processionen på vej til indvielsen af Rosenkranskirken.

Det oprindelige alterparti i Rosenkranskirken fotograferet 1932.

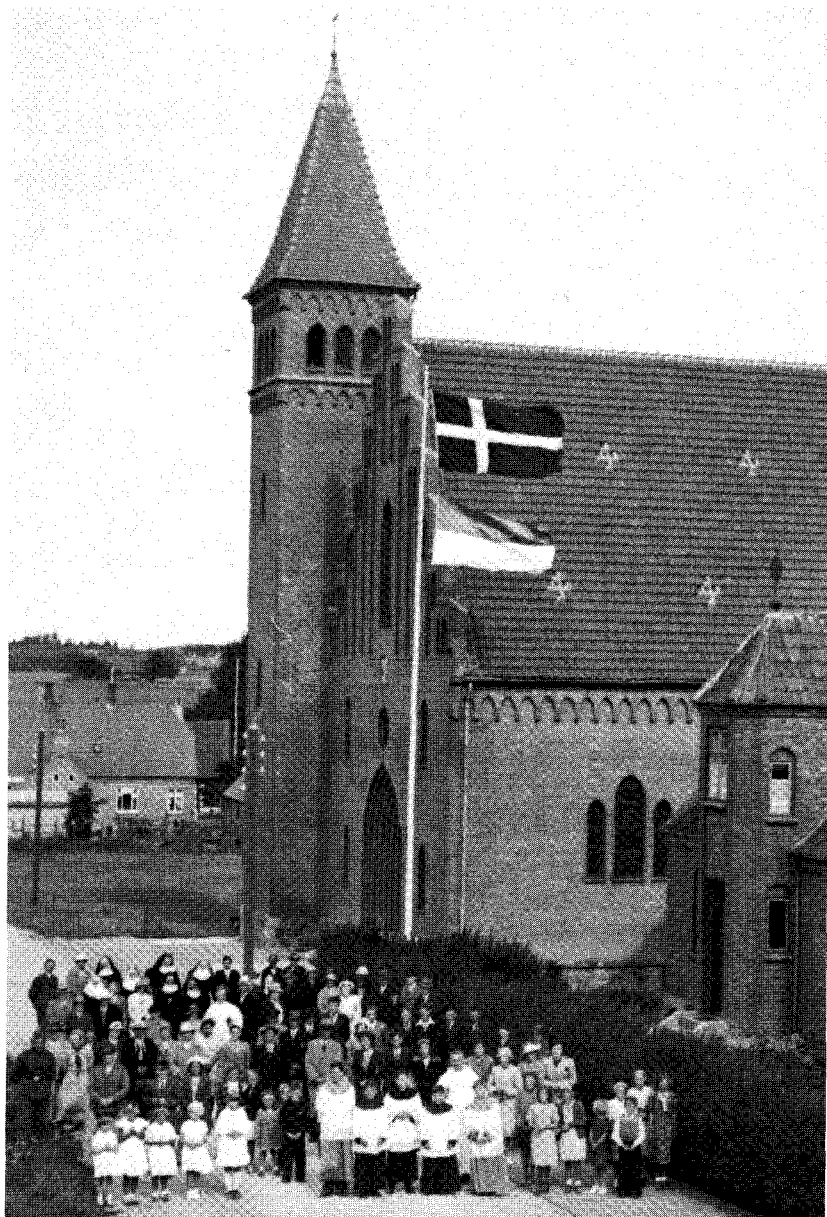
I de sidste 13 år har pastor J. Michaeler virket som præst for de to katolske menigheder på Bornholm i Rønne og Åkirkeby. Han er født den 8. april 1912 i Sydtirol og har virket i Danmark siden 1950.

Det er meget sjældent, at efterkommerne af de polske gæstearbejdere vækker større opmærksomhed om deres tilstedeværelse. De er blevet gode bornholmere, der ikke adskiller sig fra andre. Men den 20. juni 1982 skete der noget, der markerede, at der stadig er en lille flok, der holder sammen.

Åkirkeby kommune havde hejst flaget på administrationsbygningen, og foran den katolske kirke i byen var hejst hele to flag, nemlig det danske og Pavestatens flag, og kl. 10 ankom en procession til kirken, bestående af biskop Hans Martensen, broder Franz fra klostret på Nordlandet, pater Heggum, Hørsholm, den katolske Præst på Bornholm, J. Michaeler samt sognepræsten i Åkirkeby, Bodil Toftdal.

Rosenkranskirken kunne holde 50 års jubilæum, og det gjorde den med maner.

Efter gudstjenesten samledes menighederne og gæsterne på kirkens loft, hvor menighedsrådets formand, maskinmester Erik Frandsen, takkede den bornholmske presse for en fin og sober skildring af polakkernes indvandring og kirkens historie i anledning af jubilæet. Han sluttede: Vi drister os til at mene, at den katolske kirke er accepteret på Bornholm.

Menigheden foran Rosenkranskirken ved pastor Zoetmulders 25. års jubilæum den 10/9 1939. Både Dannebrog og paveflaget er hejst.

Blandt talerne var borgmester Aksel Jensen, Åkirkeby, der sluttede: »De, der udvandrede fra Polen, levede i gudsfrygt og nøjsomhed og klarede sig godt i det bornholmske samfund, hvor de med tiden fik eget hus og hjem. De var fornuftige, dygtige og stræbsomme, det er folk, vi kan hædre i dag.«

Tyske katolikker er glade for, at polakkerne fik en kirke i Åkirkeby. Om sommeren kaldes til messe på dansk kl.8, men når den spinkle kirkeklokke, kaldet Joseph, kalder til samling kl. 10, holdes der prædiken på tysk. Grengsgade er fuldt besat med tyske biler hver sommersøndag om formiddagen.

Som nævnt har bornholmske lokalhistorikere kun i ringe omfang interesseret sig for de polske gæstearbejdere og deres efterkommere. Denne artikel er på ingen måde udtømmende og kun et lille causeri over spredte oplysninger. Men måske den kan være medvirkende til, at en fagmand giver sig i gang med den store opgave.

Indtil da kan man glæde sig over, at George Nellesmann har samlet en masse oplysninger om polakkerne. Hans sidst værk er »Polske landarbejdere i Danmark og deres efterkommere«, et digert værk på 413 sider i stort format, udgivet af Nationalmuseet i 1981. I denne bog er samlet lovgivning, bestemmelser, statistikker, livsbeskrivelser og meget mere.

Nellesmann, der er inspektør på Nationalmuseet, har fået skriftlige oplysninger fra 619 indvandrere og 1250 af deres efterkommere, så hans bog hviler på et solidt grundlag. I bogen er også en diger fortegnelse af litteratur om polakkerne. Kommer man til Maribo, bør man aflægge besøg på Lolland-Falsters stiftsmuseum, der har en lille afdeling om polakkerne.

Selv om det især er polakker fra Lolland-Falster, der eksisterer litteratur om, må man formentlig gå ud fra, at forholdene på Bornholm har været næsten de samme. Men kun næsten. Bornholms roemarker og industrier var betydeligt mindre, og vi har ingen godser og herregårde. Der var kun ganske få gæstearbejdere på hver gård, og polakkasernerne, hvor gæstearbejderne ofte boede, var små. Således var det hus, der stadig ligger på hjørnet af Grammegårdsvejen og Trassevejen i Åker, beboet af 6 polske piger, der tjente på forskellige gårde i omegnen.

Man må gå ud fra, at de mindre enheder har haft den virkning, at polakkerne er blevet mere familært behandlet her end på steder, hvor mange arbejdede samme sted. I hvert fald er det svært at få nogen til at indrømme, at de blev dårligt behandlet.

En del af fotomaterialet til denne artikel er velvilligt udlånt af formanden for Rosenkranskirkens menighedsråd, maskinmester Erik Frandsen.

HANS PETER JENSEN

Af Olaf Hansen

Nedenstående artikel om »Granit-Industriens Udvikling paa Bornholm« er skrevet som stil i juni 1897 på Askov Højskole.

Forfatteren af stilen er Hans Peter Jensen født i Kirkestræde i Rønne den 9. juli 1866 som søn af fisker Hans Jensen og hustru Karen Kirstine, f. Thor-kildsen. Familien fortæller, at der ved H. P. Jensens dåb blev medgivet en stoppenål, et blad af salmebogen og 1 skilling. Alle tre ting fik symbolsk betydning i H. P. Jensens liv!

Efter endt skolegang kom han først til Bornholms Amtsstue og derfra til Amtsstuen i Skanderborg. Var en kort tid i Tyskland og kom derfra tilbage til Bornholm og blev ansat på »De forenede Granitbrud« hos A. P. Brodersen i Rønne.

Dette fik afgørende betydning for hans liv. Brodersen var en af de førende mænd i den bornholmske højskolekreds, bl.a. formand for Højskoleforeningen i Rønne. Og gennem Brodersen kom H. P. Jensen i de samme kredse, og dette prægede hans livssyn så stærkt, at han besluttede at gå ind i højskolegerningen og blev så lærer på Bornholms Højskole hos forstander N. P. Jensen, hvor han underviste i sang, gymnastik og regning.

H. P. Jensen var to gange elev på Askov Højskole, hvor altså stilen blev skrevet. Og det er givet fra opholdet hos Brodersen på »De forenede Granitbrud«, at han har fået sin interesse og viden om granitindustrien. Men skolens forstander Ludvig Schrøder sagde til ham, at han ikke egnede sig som højskolelærer! Og på Bornholms sagde man om H. P. Jensen, at han havde sin styrke i dette at være en førende kammerat, der gjorde hver dag festlig.

H. P. Jensen forlod derpå højskolen og rejste til Norge for at sætte sig ind i fiskekonserverindustrien. Hjemkommen fra Norge begyndte han omkring år 1900 en fabrikation af fiskekonserver i Pingels Allé i Rønne ligesom han var interesseret i bundgarnsfiskeri i Arnagerbugten. Men det blev ikke Bornholm. I København grundlagde han under beskedne forhold en fiskefarsfabrik i en kælder i Børsgade. Virksomheden voksede og havde sidst til huse i Kødbyen.

Men interessen for højskolebevægelsen havde H. P. Jensen bevaret, og i en årrække var han formand for Københavns Højskoleforening og var en meget aktiv formand. En indsats af varigt minde øvede han ved stiftelsen af »8

Dage på Højskole«. Dette begyndte i 1911 og var oprindeligt for de yngre medlemmer af den københavnske forening. Men ideen fængede også udenfor København, og mange tusinde mennesker tager nu hvert år på højskole. Men også bornholmerne i København mødtes han med i Nationalforeningen Bornholm. Han var medstifter af foreningen i 1908 og var i en årrække foreningens kasserer. Det fortælles, at han ved foreningens årlige møder i Studenterforeningen placerede sig ved indgangen til salen og der tog imod sine landsmænd med den venlige imødekommenhed, der kendetegnede ham.

I 1901 blev H. P. Jensen gift med Brodersens datter Marie. De var det første par, der blev viet i Helligåndskirken (indviet 6. maj 1900). Vielsen blev foretaget, ikke af kirkens præst Marius Jensen, men af sognepræsten, pastor F. V. Christensen. Udover familien på Bornholm havde han på anden måde forbindelse, idet han i mange år var medlem af bestyrelsen for »De forenede Granitbrud« og en tid også formand.

H. P. Jensen døde den 10. november 1937 og blev begravet fra Helligåndskirken i Rønne.

Olaf Hansen

H. P. Jensen

GRANIT-INDUSTRIENS UDVIKLING PAA BORNHOLM

Af *H. P. Jensen*

I adskillige Aar har Professor Johnstrup gæstet Bornholm en Gang om Aaret som Fører for en Trop unge studerende. For dem er det »Sydlandet«, specielt Partier ved Læsaa, Grødbyaa og Rønne, som har særlig Interesse og bliver Genstand for Undersøgelse.

1889 var Professor Johnstrup Fører for et geologisk Selskab, der var gaaet ud fra Greifwald. Det var mest tyske Videnskabsmænd, men der var ogsaa Deltagere fra andre Lande, endog fra Amerika. Efter Hr. Johnstrups eget Sige var man i høj Grad forbavset over Øens geologiske Beskaffenhed, og det uagtet han - af Hensyn til Tyskerne - ikke vovede at vise alt, men beholdt noget af sin Viden for sig selv. Af andre Grunde end Professor Johnstrups, vil jeg i Dag glide let henover og forbi Sydlandet.

I et stigende Antal besøges Bornholm hvert Aar af Turister - især Tyskerne. For disse er især »Midt« - »Nord« - og »Østlandet« Maalet, fordi Landet her i særlig Grad udmærker sig ved en ejendommelig Naturskønhed. Vi gaar de smukke Steder forbi. For os har denne Del af Bornholm vor Interesse i Dag, for her finde vi *Granit*. - Ved vort Aarhundredes Begyndelse fandtes ingen egentlig Granit-Industri i Danmark, men Bornholm havde Betingelserne i Gemme.

Omved 1821 agtede den danske Regering at anlægge Fortet »Trekroner«, og hertil ønskedes Granit som Bygningsemne. Dette gav Anledning til, at daværende Kommandant paa Bornholm, Hoffmann, søgte at imødekomme Regeringens Ønske, ved at indkalde et Par Mænd fra Sverige, hvor Bearbejdelsen af Granit maa have været en Smule kendt, og ved deres Hjælp fik han nogle Bornholmere oplært i Flækning og Hugning af Sten (»Løbere« og »Bindere«) til Ydermure for Fortet.

Det har næppe været Kommandant Hoffmanns Mening at grunde en fortsat Virksomhed for personlig Interesse; i hvert Fald nedlagde han Kommandoen paa dette omraade, da det nævnte Arbejde var præsteret. Hermed indstilledes dog ikke den begyndte Industri, men daværende Uhrmager i Rønne Jens Hansen (Rønne), fortsatte med det oplærte Mandskab. Der forarbejdedes Sokkel-Trap og Fortougssten. Det siger sig selv, at saavel Redsskaber som Produkt viste et Begyndelsesstade. Virksomheden dreves med 15 á 20

Mand og fortsattes i det gamle Spor og Omfang af J.H. Rønnes Svigersøn, Hans Chr. Bidestrup, og senere af dennes Søn J.P. Bidstrup. I Aarene 1861-63 havdes betydelig Levering til Bygningen af »Prøvesten« og »Mellemfortet«. Paa denne Tid dreves tillige Stenhuggeri af et »Konsortium« (Købmand Thorsen, Anker Müller og David Bidstrup). Arbejdsstyrken var hvert af disse Steder 25 á 30 Mand.

Consul Colberg drev en Tid et Stenhuggeri, som fortsattes af hans Søn Georg Colberg, ligeledes havde Anders Colberg et mindre Stenhuggeri.

Første Arbejdssted saavel for Flækning som Hugning var tæt ud for Rønne (Curdts's Lund), men det flyttedes snart til Knudsker (Forbjerg), til Klippegaard's, Stubbegaard's, Smørbygaard's og Buskegaard's Grunde.

I perioden 1861-63 blev det først Skik at køre den flækkede Raasten til Rønne (c. 1/2 Mil), og Hugningen foregik saa her paa aaben Plads. Dermed fulgte en Deling af Arbejdet. Før besørgede samme Mandskab baade Flæk- og Hugning, men nu befatter nogle sig kun med Flækning, andre med Hugning. Det var Marksten af større eller mindre Omfang, som først måtte holde for, men senere forsøgte man sig med den egentlige Klippe. Dog undgik man de Steder, hvor denne var sluttet og fast i stor Udstrækning, ligesom »de gamle« ogsaa havde Respekt for at komme langt ned. Ved Udflækningen benyttede man Spidshammer og Kile, ved større Sten og paa vanskelige Steder ogsaa Minebor og Krudt. Til Løftning brugtes Hjulkraner og Brækstænger. Til Hugningen havde man »Sættetøj« (en mindre Hammer til at holde paa og en større til at slaa med) og Hughhammer. I 1861-63 lærtes Brugen af Riffelhammer.

Der produceredes »Løbere« og »Bindere«, Havnepæle, Trap-Sokkel-, Kant- og Fortougssten, som afsattes dels i Danmark, dels i Tyskland og Rusland.

Først i Halvtredserne havde en Tysker, ved Navn Wulff, begyndt et Stenhuggeri i Nexø, men efter faa Aars Forløb flyttede han til Sverige, hvor han med Straffefanger som Arbejdere fik en betydelig Virksomhed med Brosten til Tyskland. Stenindustrien i Nexø gik dog ikke ind, men blev taget op af Farver og Købmand senere Kaptajn og Landtingsmand O.E. Sonne og Stenhugger fra Rønne, Sode. Disse to nu ældre Mænd driver i Forening denne Virksomhed endnu. De har til Tider haft en Arbejdsstyrke op mod et Hundrede Mand. De har især produceret Sten til Havne- og Brobygning, men ogsaa Sokkel og anden Bygningssten. I Firserne forsøgte de en Virksomhed med Monumenter i Allinge, men lod snart denne Forretning gaa ind igen.

Ved Allinge og Sandvig har der i de sidste 15 Aar været ret betydelige Sten-

Hammerværket med Wienberg.

huggerier. Jeg nævner i Flæng: C. Wienberg (Murermester i Kjøbenhavn), Ingeniør Berg, Wienberg og Stenhuggernes Forbund. Om den sidstnævnte Virksomhed er at sige, at det var et Fællesforetagende, som efter faa Aars forløb gik ind. Der er senere begyndt et nyt Forbund, hvortil en Del Borgere har skaffet Kapital til Veje for nogle Arbejdere, som saa i Fællesskab driver en Virksomhed, hvori de selv lægge deres Arbejde, men ogsaa antage Arbejdere paa sædvanlig Maade.

I 1890 købte et tysk Selskab Wienbergs Stenhuggeri, som under Navn af »Granitværket Hammeren« udvidedes meget betydeligt bl.a. ved Anlæg af Havn i Sænebugten.

Selskabet havde en betydelig Kapital til Raadighed og fik selve Hr. Tietgen til Formand. Der anlagdes Skinnevej fra Bruddene til Havnen og Arbejdspladser og Huggehuse. Maskiner tages i Brug i stor Udstrækning bl.a. til Flækning (Boring af Huller) ved Lufttryk. Masser af Arbejdere blev antaget.

Alene Anlægget af Havnen var et betydeligt Arbejde, og til Middelgrundsfortet leveredes Masser af Løbere og Bindere og Raablokke. Arbejdsstyrken bragtes op til ca 500 Mand. Men efterhaanden afskediges mange af Huggerne, og nu er Produktionen: Brosten, Skærver og Raasten i Blokke. Arbejdsstyrken varierer en Del, men kan nok gennemsnitlig udgøre ca 200 Mand. Afsætningen sker mest til Tyskland.

Om Anlægget ved Hammeren kan der vistnok med Rette siges, at det er et Parti, enestående i sit Slags i Danmark, som maa holde for. Det har ogsaa vakt Følelser hos mange danske, at et tysk Selskab - rigtignok ved at omgaa Loven - har faaet Tilladelse til at bygge en Havn ved Sænebugten. Allinge-Sandvig Kommune har haft Indtægter ved Anlægget af Granitværket, men der hænger mange Ulemper ved, saa Fordelen kan være tvivlsom.

Ved Fiskerlejet Vang - omtrent midtvejs mellem Hasle og Hammeren - begyndte en energisk Bornholmer, Jacob Mogensen for knap to Aar siden et Stenhuggeri, efter at han havde solgt sit tidligere Stenhuggeri i Rønne. Fiskerlejet havde kun en mindre Baadehavn, men ved Samvirken med Fiskerne og de nærmeste Beboere og ved Statslaan har Mogensen bygget en Havn, stor nok for mindre Skibe. Raaemnet haves her under gunstige Betingelser. Dette har især Betydning for grovere Arbejde, hvor der anvendes forholdsvis langt mere Sten. Muligt at Mogensen med Held kan tage en Kamp op med svenske Stenhuggerier. Arbejdsstyrken er her ca 50 mand.

Det Sted paa Bornholm, hvor Granitarbejdet har naaet sin største Udvikling er i Rønne. Forskelligt har bidraget hertil. I første Række vil jeg nævne det fortrindlige Raaemne, som Knudsker Forbjerg hyder. Det er den saakaldte »blaa« (Hornblende) Granit, der findes her. Den findes bekendt kun et Sted til paa Bornholm (Klint), og der i mindre god Forbindelse.

1874 overtoges et Par af Stenhuggerierne ved Rønne af et Selskab under Navn af »De forenede Granitbrud og Stenhuggerier ved Rønne«. Blandt dem, som var interesseret i Foretagendet nævnes Georg Colberg, som tillige var Bestyrer, Prokurator Petersen, Rønne, Sekretær Hall og Bankbestyrer Frederiksen i København. Der var delt i 64 Dele, men disse var fordelte paa faa Hænder. Colberg ledede kun Forretningen til 1878, da han døde. Som Bestyrer blev antaget en ung Sjællænder, *A. P. Brodersen*, der 3 aar i forvejen havde arbejdet en kort Tid som Stenhugger ved Forretningen, men i den mellemliggende Tid havde arbejdet i Kiel.

Der var et vaagnende Liv i Henseende til Anvendelse af Granit, og den unge Mand var i sin Drøm og Tanke et Par Skridt foran.

Blandt de Opgaver han følte laa for, var Slibning og Polering af Granit i

Hammersholm granitværk.

1ste Række. I Tyskland og Sverige havde man allerede begyndt. Der ofredes meget af Tid og Penge paa Løsningen af denne Opgave, og det lykkedes da ogsaa at møde frem med et Produkt, som til at begynde med havde store Mangler, men som forholdsvis hurtigt bragtes op med det bedste i Nabolandene. Den polered Granit anvendtes næsten udelukkende til Monumenter - især som Gravsten, - og ved Forbindelser med Sten- og Billedhuggere, særlig i Danmark, men ogsaa i Rusland og Tyskland, og ved Oprettelse af Konsignationslagre i de forskellige Byer naaedes forholdsvis hurtig en ret betydelig Omsætning. Kunstnere toges i Brug for Udførelsen af forskellige Tegninger. De mest benyttede Former blev Bæltstøt- og Obelisk Form, i forskellige Størrelser og indbyrdes afvigende, sjældnere var formen en Bog, et Kors eller en Søjle. En sjældnere Form er f.eks. en Sten, som er rejst for Etatsraadinde Kofoed paa Christianshøj (Jomfrubjerget) i Almindingen. Tegningen hertil er af Arkitekt Bissen. Man kom ogsaa ind paa at udføre forskellige Tegninger i den polerede Granit, ved en svag Brydning af Overfladen. Det er en Fremgangsmaade, der saavidt mig bekendt ikke tidligere var prøvet noget andet Sted. Af Arbejder i poleret Granit vil jeg fremhæve Vandspringet i Slotsgaarden paa Frederiksborg.

Ogsaa paa Bygningskunstens Omraade gjordes der mer og mer Anvendelse af Granit. Talsmanden herfor var Etatsraad Herholdt (f.1818, Tømmersvend 1837, Guldmedalje som Arkitekt 1849, Medlem af Kunstakademiet 1861 og Æresdoktor 1879). Som Arkitekt for mange offentlige og private Bygninger, og Lærer for mange af vore dygtigste Arkitekter skyldes isærlig høj Grad ham, at Graniten faar en saa rig Anvendelse i Danmark, som Tilfældet er.

Den første direkte Levering af offentligt Arbejde i København blev Port-søjlerne med paastaende Vaser til en af Indgangene til bothanisk Have 1888. Dog var der alt den Gang ikke leveret saa lidt af Bygningssten til Murer-mestre og Billedhuggere. Men nu følger det Slag i Slag efter direkte Tilbud. Blandt de offentlige, hvortil der er leveret Granit fra Rønne, nævner jeg i Flæng: Politeknisk Lærestalt, Professorboligen ved kemisk Laboratorium, Brandstationen, Kunstmuseet. Ved et Besøg paa Brandstationen vil man ved at se de indvendige Trapper faa en lille Forstaaelse af, hvad Arkitekt og Stenhugger kan udrette paa dette enkle Omraade.

Til Kunstmuseets Bygning er anvendt megen Granit. Tilsynet var her meget strængt, og en Mængde Arbejde i Granit fra andre Firmaer blev kasseret, men det Firma, hvorom her er Tale gik ud med Anerkendelse for 1ste Klasses Arbejde.

Den Bygning i København, som særlig har Krav paa vor Opmærksomhed, er det endnu ikke fuldførte ny Raadhus. Arkitekten for denne Bygning, Hr. Nyrop, har gjort en betydelig og ejendommelig Anvendelse af Granit. Der er til denne Bygning leveret Granit flere Steder fra, men saavidt mig bekendt, er det finere Granitarbejde udelukkende fra Rønne. Jeg gør opmærksom paa Ho'derne, Hjortene over den lille Indgangsdør (»Fattigdøren«), Isbjørnene og de to Sten til Nichen, hvor Biskop Absalons Billedstøtte skal stilles op.

Paa Bornholm har Graniten paa en Maade faaet den største Anvendelse, idet flere Kirker er opført udelukkende af Granit, men ogsaa til andre Bygninger er der gjort en smuk Anvendelse af Granit. Den ny Borgerskole, Bornholms Sparekasses Bygning, teknisk Skole er de Steder, som for Rønne By's Vedkommende især maa nævnes. Arkitekt for disse Bygninger, Mathias Bidstrup, er Elev af Etatraad Herholdt.

Medens Granitarbejde for en Menneskealder siden næppe regnedes for at være et Haandværk, viser de nu udførte Arbejder, at det nærmer sig i Retning af at blive Kunst. Og saavidt mig bekendt, har den Mand, som har udført Modellerne til Raadhuset, Billedhugger Bundgaard, et Arbejde i Granit

Jakob Mogensens stenbane.

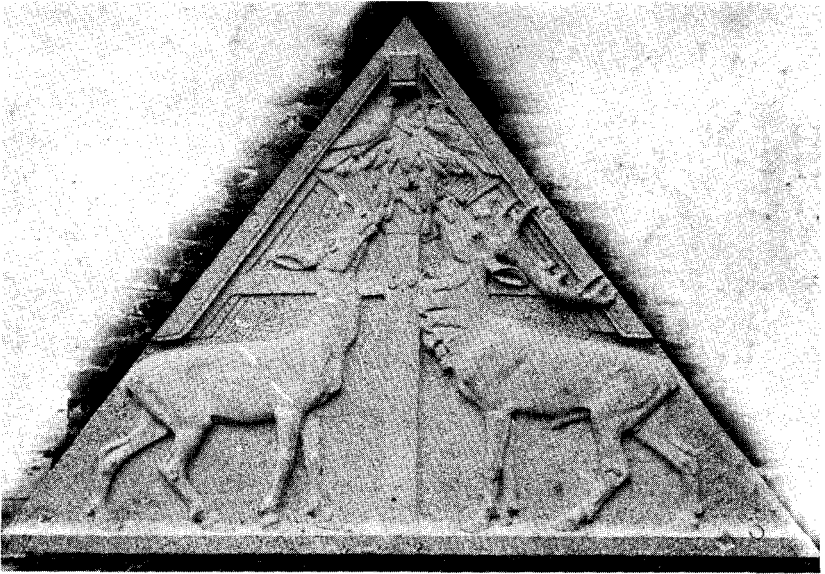
under Udførelse, som han ved Lejlighed tænker at møde med paa Udstillingen. Men jeg gør udtrykkelig opmærksom paa, at de Stenhuggere, som har udført de af mig nævnte Arbejder, ikke have anden Uddannelse end den stadig paa Arbejdspladsen at blive stillet over for sværere og sværere Opgaver.

Et Arbejde staar som Mærkepæl i Udviklingen. Brodersen paatog sig i 1882 at levere en Løve hugget i Granit. Det har en Opgave, som for de fleste, som havde lidt Forstaaelse af, hvad det vilde sige, tog sig ud som ugørlig.

I Kristiania fandtes et Par Løver ved indgangen til *Storthingsbygningen*, men disse havde en hvilende Stilling; denne skulde have en friere, mere uadbejdet Stilling.

En ung Kunstner blev antaget, og han gennemførte ogsaa en tilfredsstillende Model i Gibs. Men nu kom Vanskeligheden, I Iugningen i Granit. Billedhuggeren forsøgte sig, men Materialet var ham for haardt. Han maatte opgive det. Da fik en bornholmsk Stenhugger fat, og han løste Opgaven saa smukt, at det vakte alles og ikke mindst - snarere mest - Billedhuggerens største Beundring.

Senere Arbejder særlig til Københavns Raadhus har vist at der nu er op-

Udsmykning på Københavns Rådhus.

øvet en Række af Arbejdere, som ævner at tage en tidligere meget vanskelig Opgave op.

Med Hensyn til Arbejdsmaaden og Redskaber maa især bemærkes: Flækningen foretages under større lagttagelse af et værdifuldt Materiale (Raaemne) og paa en mere planmæssig Maade end i tidligere Tid. Redskaberne er nok de samme men forbedrede. Kranerne kan taale sværere Byrder og er nu mest Svingkraner. Huggedskaberne er dels de gamle i Formen men af bedre Materialer, dels ny: Mejsel med tilhørende Klaphammer. Spidsmejslen indførtes ved et Par Italienere om ved 1880. Den bruges saaledes meget ved det finere Arbejde. Ved Hugning af Figurer er i de sidste Par Aar anvendt et Maa-leredskab, der minder en Del om Delemaskinen.

Siden 1881 er Dampkraft bleven anvendt til Slibning og Polering af større Flader og Søjler, samt til Udskæring af Blokke til Plader. Brudte Flader, Kanter og lignende slibes og poleres ved Haandkraft. Slibningen foregaar først med Sand, dernæst med Smergel, og der poleres med Crocur.

1895 omdannedes Forretningen til et Aktieselskab og udvidedes en Del. Bl.a. ved Køb af to andre Stenhuggerier. Det ene af disse var oparbejdet ret

betydeligt af J. Mogensen (nu Stenværk i Vang). De samlede »Værker« har den gamle Ledelse. Der beskæftiges ca 150 Mand.

— — —

Det blev en Sjællænder, en Husmandssøn fra Ølstykke i Frederiksborg Amt, som gav Stødet og fremdeles er med til fortsat Udvikling af Stenindustrien (i dens smukkeste Udvikling) paa Bornholm.

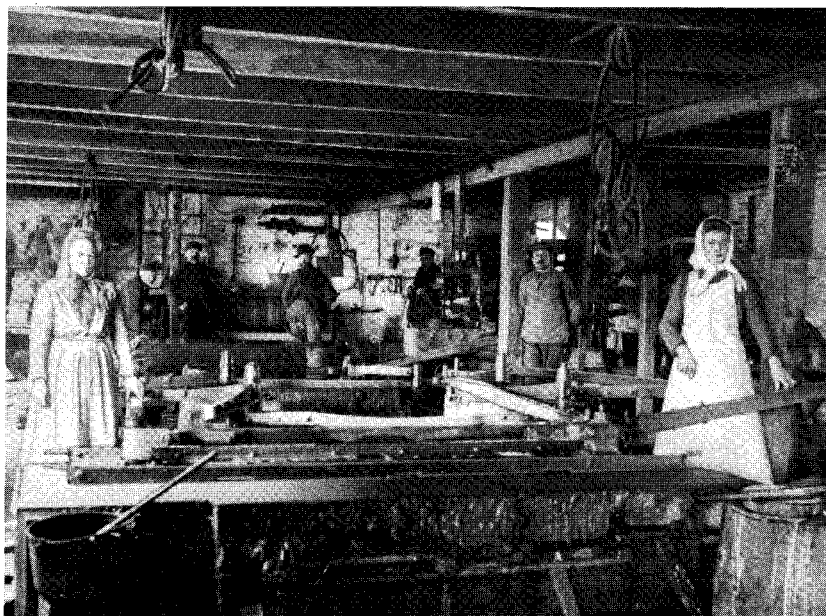
I et lille jordløst Hus paa en Bakke ikke langt fra Roskilde Fjord boede en Husmand med sin lille Kone. Han arbejdede hos Bønderne og tjente 1 Mark 8ß om Dagen og Kosten. Hun spandt og holdt Hjemmet i orden. Nu har han været død en Del Aar, men hun lever fremdeles med et lyst Smil. Dog ikke paa Sjælland men paa Bornholm. Hun lever endnu i den Tro, at hun aldrig har lidt Nød, men altid ævnet at række en lille hjælpende Haand. De havde 3 børn (Drenge). Af dem var Anders, født 1/11 1848 den ældste. Alt fra lille af havde han det, som Budde i en af sine Fortællinger har kaldt »Fidus«.

Men Anders var dog kommen op i Tyverne uden at være kommen op paa sit eget Kasteskaft. Han ville saa gerne have været Soldat, men se dertil var han ikke stor nok. Den Gaard han vilde eje, savnede han penge til at købe. Nu var han Opvarter paa en Gæstgivergaard, hvor Bønderne fra Nordsjælland meget tager ind, naar de kommer til Kjøbenhavn. Han tænkte meget paa at leje en Kælder eller lignende og begynde Forretning selv; men saa kom han til at tænke paa, at han muligvis var kommen til en forkert Side. Han havde hørt, at man fra Vallekilde Højskole kunde faa saadanne gode Pladser, derfor søgte han og kom paa Højskole. Til at begynde med syntes han ikke videre godt om det. Han blev egentlig kun, fordi han syntes, det var en Skam at gaa. Men han blev dog paa Skolen i ca 3 Aar. En Del af denne Tid tjente han hos Trier. Hans Syn paa gode Pladser var bleven betydeligt ændret i denne Tid, men han var ikke bleven klar paa, hvor hans Plads var.

Saa sker det en Dag, at Bentsen viser ham Tegningen til en Døbefond og siger: Hvad mener Du om at hugge saadan en i Granit? Var det ikke noget for Dig? Disse ord slog ned i den unge. Han gav lidt i Lære hos en gammel Stenhugger (Lars Hansen i Kærby nær Vallekilde) og forsøgte sig bl.a. som Brolægger paa Højskolen. Det var hans Agt at rejse til Norge, men paa Højskolen havde han især sluttet sig til et Par Bornholmere, og de fortalte ham, at paa Bornholm var der Stenhuggerier og Sten nok; han skulle tage dertil. (Den ene Bornholmer var en Præstesøn, August Christensen fra Rønne, nu Præst i Vensyssel, den anden var en Bondesøn, Herman Blem, fra Verme-landsgaard i Aaker, nu Bestyrer og Medejer af Bornholms Maskinfabrik i Rønne.)

Med Skyttetøje og Skyttehue paa og Randslen paa Nakken gjorde han sit Indtog i Rønne Præstegaard. (Jeg gør her den Bemærkning, at Præsten var den gamle Præst, som færdedes her i Mandags og Tirsdags.) I Præstegaarden modtages han af en omtrent med ham jævnaldrende Pige, som opholdt sig i Præstegaarden. Hun gjorde straks det Indstryk paa ham, at her stod han overfor hende, som skulde være hans Kone. Det blev det ogsaa, men der kom dog til at gaa nogle Aar hen, inden det skete. Hendes Hjem sluttede han sig nær til, og det fik Betydning for ham, derfor vil jeg i faa Træk søge at skildre det. Baade Mand og Kone vare svagelige. De havde haft mange Børn, og Svaghed blandt disse. *Bygmester H. P. Bidstrup* havde en Gang ønsket at blive Lærer. Det skete ikke, men han bevarede Trangen til aandelig Udvikling. Han havde Interesse for sit Haandværk og ikke saa faa Folk i Arbejde. Han var Demokrat og Medlem af Byraadet og fl. Tillidshverv. Han kunde drille f.eks. Hunde, men var ellers en alvorlig Mand. Et Par Træk belyser ham maaske bedre. Han havde at gøre med en Indsamling til den frivillige Fattigkasse. Sønnen (den ældste) gjorde Regnskabet op; der var lidt over 40 Rdl. Faderen paastod, der var 50. Sønnen protesterede, men Faderen sagde roligt: Skriv Du nu 50. - En Proprietairgaard i Nærheden af Rønne var brændt. Proprietæren, der ikke var uden en vis Dannelse, men ofte noget raa i sin Udtryksmaade, kom en Søndag Formiddag ind til Bidstrup angaaende Opførelsen af en ny Gaard. Samtalen har sikkert generet Bidstrup noget. Da hørtes Kirkeklokkerne ringe. Bidstrup sagde da, at han ville i Kirke. Det forbavtede sikkert Proprietæren, at Bidstrup turde afbryde en Samtale, der drejede sig om et betydeligt Arbejde, men undlod dog ikke at følge Vinket om at gaa. Bidstrup gik i Kirke. Senere fik han dog Arbejdet. Om hans Kone kun dette, at hun kendte mange gode Ordsprog og Talemaader, som hun ofte førte i Munden i Hjemmet, og hun brugte dem sikkert ogsaa som gode Regler i Livet. Paa Violinen indøvede Bidstrup Tonerne til Grundtvigs og Ingemanns Salmer og Sange for at lære Børnene dem, eller han læste højt af »Budstikken«. Hans Værksted var første Samlingssted for Folk i Rønne, der yndede Grundtvig.

A. P. Brodersen blev ikke paa Bornholm den Gang, men rejste til Kiel. Her fik han Følelsen af, at han havde meget at lære. Han indgik paa et Slags Forbundt for 3 Aar. Inden denne Tid helt var udløben, fik han Tilbud om at komme til Rønne og overtage Pladsen som Bestyrer af »De forenede Granitbrud og Stenhuggerier ved Rønne«. Stenhuggeriet stod til Fremgang, men paa Grund af manglende Driftskapital var Forretningen egentlig insolvent. I 1879 købte han Part i Forretningen. 1883-95 var han Eneejer.

Kvinder i arbejde i stenindustrien.

Legemlig og aandelig frisk, med Tro tog han sin Gerning op. Hvordan Gerningen efterhaanden lykkedes er foran skildret. Dog endnu et Træk. Til Forretningen hører ca 4 Tdr. Land Avlsjord. Der er meget let Jord. To Tdr. Land er nu beplantet med Asparges, og det er Meningen, at Resten skal anvendes paa samme Maade.

Brodersen har altid været og hører fremdeles til mellem de unge. Inge-mann har været hans Ynglingsforfatter; men det er en Tradition, at han Langfredag læser »Paaskeliljen« i Højskoleforeningen. Nævnte Forening og Skytteforeningen er hans Kæledægger. Han har kørt Cycle i over 10 Aar. For 10 Aar skød han »Forbiere«, saa snart han fik fat paa en Riffel. I Odense vandt han sin Riffel og staar nu og vil helst være 1ste Skytte paa Bornholm. Han skyder selvfølgelig flest Skud.

Blandt de Hjælpere, Brodersen har haft i den daglige Forretning, maa nævnes i første Række *Chr. Bidstrup*. Brodersøn af H. P. Bidstrup, jævnaldrende med Brodersen. Tømmermand, Navigator fra Bogø, 1879 Fører af Skonnerten »Neptun«. Fra 1880 Bogholder og senere Forretningsfører. Bidrog til, at der blev udført langt mere i Granit til det ny Raadhus i Kjøben-

havn, end Hr. Nyrup oprindelig turde gøre Regning paa af Hensyn til Bekostningen og Vanskeligheder for Udførelsen.

Stenhuggerformand *Peter Kofoed* huggede Løven i Granit 1882. Tegner hvert Aar Bogstaver paa Monumenter i Tusindvis og udfører alle Forsiringer, uagtet han aldrig har lært at tegne.

Til Slut! Naar Valg- og Frimenighedskirker har faaet deres Døbefonte hos Brodersen for en billig Pris, saa ved de, som kender ham, at det ikke kunde være anderledes.

Det er vel unødvenigt at sige, at han kan glæde sig over, at det er overdraget ham at udføre - efter Skovgaards Tegning - Mindestenen for Ernst Trier.

Askov, den 22. Juni 1897. H. P. Jensen.

BORNHOLMSKE KVINDERS HUSFLID

Af Bodil Tornehave

Bornholmske kvinder er gennem tiderne blevet rost for deres tekstile færdigheder, lige fra Aakirkeby-deggen Rasmus Ravn i 1671 skrev om dem, at de var »forstandige, lærlige og kyndige til at gøre og forrette det, de her lære kan, spinde, væve, binde Hoser, sy, kniple og anden Husgerning«¹, til N. C. Rom 200 år senere i sin bog »Den danske Husflid« skrev, at »Bornholm har altid haft et godt Lov, navnlig for Kvindekønnets Vedkommende«.

Fra spredte oplysninger i skrifter om Bornholm ved vi tillige, at især vævningen har stået højt, og at der i lange tider fandt en ret stor udførsel sted af hvergarnstøj til København og andre steder i landet.

I Turistforeningens årbog for 1926 udkom Elna Mygdals artikel »Lidt om Dragter og Tekstiler paa Bornholm«, det første arbejde, der specielt har behandlet dette emne. Det bygger på dels museumsmateriale, dels stikprøver i de gamle skifter, og fremdrog bl.a. navnene på en række vævninger, deriblandt mønstervævninger, navne, hvis betydning nu for en stor dels vedkommende ikke mere kendtes. Desværre fulgtes undersøgelsen ikke op med en indsamling af oplysninger hos de da endnu levende bornholmske kvinder, der som de sidste havde lært vævning og andre tekstile færdigheder under opvæksten i hjemmet, og som endnu var bærere af de gamle traditioner på området og derfor kendte i alt fald nogle af disse vævebetegnelser. Inden længe var det for sent.

Elna Mygdal behandlede såvel boligtekstiler som dragter. Emnerne er senere taget op af andre, dragterne således af Ellen Andersen i bogen »Danske Bønders Klædedragt« fra 1960, medens Ernst Fischer i bogen »Flamskvävadar i Skåne« fra 1962 har sat de fire bevarede, gamle bornholmske flamskvævninger ind i en større nordisk sammenhæng.

Bornholmernes egen interesse for indsamling og studie af øens rige, gamle tekstilskat kom relativt sent igang. Da Bornholms Museum oprettedes i 1893, fik det hurtigt en grundbestand af gamle tekstiler, deriblandt flere fra 1700-årene og enkelte fra 1600-årene, og senere er der sket en vis tilvækst ved gaver. Det meste blev imidlertid liggende i kister og skuffer rundt om på gårdene, hvor man endnu levede op til de nedarvede krav om, at man foruden en rigelig beholdning af linned og dynetøj i brug skulle have en reserve af

hjemmenvævede stoffer liggende i ruller, parate til at blive syet op, når det blev nødvendigt. Disse tekstiler betragtedes ikke som museumsgenstande, men som brugsartikler, også hvor ens mor måske havde vævet det, eller det drejede sig om en dug, ens oldemor havde lavet, lige fra dyrkningen af hørren, dens tilberedning og spinding til vævning af stoffet. Den blev pietetsfuldt opbevaret - og brugt.

Endnu under første verdenskrig skete der tilvækst til disse beholdninger af hjemmenvævede boligtekstiler, for størstedelen vævet af garner, man selv spandt. Efter krigens afslutning blev vævene dog sat på loftet, hvor de fik lov til at blive.

Under anden verdenskrig blev der tæret på beholdningerne. De linnede stoffer blev taget i brug og slidt op, tildels mørnet af de nye vaskemidler, der er så hårde ved hørvarer. Dynestofferne, hvad enten de lå ubrugte i ruller eller blev fjernet fra gamle dyner, som man nu fandt alt for tunge, blev taget i brug som møbelstoffer.

At der alligevel stadig lå meget rundt om i hjemmene røbede sig, da foreningen »Danmarks folkelige Broderier« sidst i 1960'erne nåede til Bornholm i deres landsdækkende serie af udstillinger af lokalt indsamlede gamle broderier i privat eje. På Bornholm blev det »Gudhjem By- og Mindeforening«, der påtog sig indsamligen, og de kunne også tilbyde udstillingslokaler i Gudhjems tidligere banegårdsbygning, som kort forinden var stillet til rådighed for dem som museum.

Her afholdt de to foreninger i sommeren 1970 i fællesskab en udstilling, hvor man for første gang fik lejlighed til at se en væsentlig del af det, der til daglig lå hengemt i hjemmene. Som ved alle tilsvarende udstillinger af denne art, foreningen »Danmarks folkelige Broderier« har afholdt, blev det udlånte materiale fotograferet inden tilbageleveringen, foruden at der fremstilledes en lysbilledserie med ledsagende teksthæfte ud fra materialet.

Mange ejere af de udlånte genstande overdrog imidlertid deres gamle tekstiler til »Gudhjem By- og Mindeforening«, og da Bornholms Museum desuden permanent har udlånt en del af deres tekstiler og tekstilredskaber til Gudhjem Museum, er dette nu blevet til øens tekstilmuseum.

Udstillingen i 1970 blev fulgt op af museets daværende leder, kunstmaler Axel Munch, med udgivelsen af bogen »Bornholmske folkedragter og gamle håndarbejder«, som udkom i 1974, kort før hans død.

Samme år tog en kreds af væveinteresserede på Bornholm et initiativ med et lidt andet sigte. Man sluttede sig sammen om afholdelse af vævekurser på et højt niveau og har gennem årene haft mange kendte tekstileksperter til at

lede specialkurser i uldbehandling og -spinding, plantefarvning af garner, båndvævning og meget andet. »Vævekredsen«, som sammenslutningen kalder sig, søger nu i stigende grad inspiration i de gamle bornholmske vævninger og har i forbindelse med udstillinger af egne arbejder også inddraget de gamle vævninger. I november 1982 afholdt man i Aakirkeby den første udstilling, udelukkende med gamle bornholmske dynetøjsvævninger, en udstilling Bornholms Museum fandt så interessant, så man overflyttede den her til, hvor den vistes i december måned. Udstillingens resultat blev gjort op af Ann Vibeke Knudsen i artiklen »Bornholmsk olmerdug og bolster - en udstilling i efteråret 1982« i museets årbog for samme år. Samarbejdet mellem museum og vævekreds resulterede i efteråret 1984 i afholdelse af en fællesudstilling »Hør« med gamle hvide boligtekstiler.

Hvad der blev vist på udstillingen i Gudhjem i 1970 og på vævekredsens senere udstillinger, er imidlertid kun at betragte som en efterklang af, hvad bornholmske kvinder i tidligere tider har formået på det tekstile område. Kun få af de udstillede genstande har været fra før 1800, og for vævningernes vedkommende, især dynevævningernes, har hovedmængden været fremstillet efter 1850.

Det er frem for alt ved vævningerne, at de bornholmske kvinder i 1600- og 1700-årene viste deres dygtighed, og hvad de dengang fremstillede, har næppe stået tilbage for, hvad deres medsøstre i Skåne samtidig præsterede. De ligheder, der kulturelt har været mellem Skåne og Bornholm, udviskedes kun langsomt efter adskillelsen i 1658.

I de gamle bornholmske skifter møder vi mange særdeles tekstilrige hjem, og foruden det gode linned, der for pudevårs og håndklæders vedkommende ofte var udsmykkede med en filering, en knipling eller et broderi, på håndklæderne måske også en trendfletning, var det især tekstilerne til udsmykning af stuen, der blev gjort meget ud af.

På de faste bænke bag langbordet lå der uldne bænkedynner, enten broderede med uldgarn i stærke farver eller lige så farverige mønstervævninger. Agehynderne, da kaldet agedynner, var tilsvarende udsmykkede og lå på bænken i stuen, når de ikke lige var i brug i vognen, og man havde også hynnder til brug som rygpuder, alt sammen for at gøre det lidt mageligere at sidde på de hårde bænke.

Om himmelsengen var der et broget forhæng og på sengen ofte et mønstervævet sengeklæde (hvad vi idag ville kalde et sengetæppe). Havde man ikke det, så man i stedet dynen, hvis vår oftest var vævet i striber. Også bordet kunne være dækket af et mønstervævet bordklæde. Her til kom, at pane-

ler og møbler kunne være malet i stærke farver. Et bornholmsk hjem o. 1700 har været særdeles farverigt.

Af al denne pragt er der kun bevaret sørgelig lidt, kun lige nok til at man aner, hvad der er gået tabt; men i skifterne ser vi, hvad en bornholmsk husmoder da udsmykkede sit hjem med af tekstiler, som det forventedes, hun selv var i stand til at fremstille, men som hun dog måske ikke alt sammen havde lavet selv.

Mandlige vævere på Bornholm

I 1600-årenes bornholmske arkivalier støder vi ofte på navne som »Hans Weuffer«, »Hendrich Weuffer« el.l. - det har været professionelle vævere. De træffes så godt som altid i byerne. Fra 1678 har vi en opremsning af navnene på alle mænd på hele øen, det er i den militære rulle over det bornholmske mandkøn fra dette år.² Her er der ialt fem, der har tilnavnet »Weuffer«, nemlig Mons Weuffer i Poulsker, Hans Hansen Weuffer i Rønne (han nævnes endnu ind i 1690'erne), Friederich Weuffer i Nexø, Jørgen Weuffer i Hasle og Hans Weuffer i Svaneke. Den sidste var for gammel til at bære gevær - han kan godt være identisk med den Hans Weuffer, der nævnes samme sted i 1633.

Der har måske i virkeligheden været opført endnu flere vævere i 1678-rul-len, de har så blot været betegnet med deres fulde navn og ikke ved deres erhverv. Vi må formode, at Lauritz Væver, der begravdes i Nexø 31/12 1695, 70 år gammel, og Anders Drejlsvæver, der begravdes i Hasle 13/12 1716, 88 år gl., begge har været virksomme i de nævnte byer eller andet steds på Bornholm i 1678, og der kan have været endnu flere. Værd at bemærke er iøvrigt, at vi i 1678-listen i Svaneke finder Bernt Uldspinder opført. Han har utvivlsomt spundet garn til de professionelle vævere.

Endnu omkring 1700 var der ikke så få mandlige vævere i Købstæderne, i Rønne skattetaxt for 1701³ finder vi således Anders Jensen Væver og Anders Larsen Væver opført, foruden Hans Hansen Vævers enke. I den næste beva-rede skattetaxt fra Rønne, den fra 1729,⁴ finder vi kun een, Peder Pedersen Drejlsvæver, der tog borgerskab som sådan 16/2 1729 og begravdes 27/9 1754. Han var født i Rønne, men havde ifølge håndværkerlisterne af 1744⁵ lært i København, det fremgår også, at han da var øens eneste professionelle væver. Efter 1729 møder vi i resten af 1700-årene i Rønne kun endnu to vævere, det er Niels Pedersen Drejlsvæver, der er i skattetaxten i 1750 og begra-vedes 25/5 1759, samt Rasmus Andersen Klædesvæver, der døde på Vallens-gård 27/2 1777, men hvis skifte holdtes 19/3 i Rønne, hvor han boede til leje i Bakkestræde. Udenfor Rønne finder vi i sidste halvdel af 1700-årene ingen

vævere nævnt, og i håndværkerlisterne fra 1804,⁶ som omfatter hele øen, heller ingen. Først omkring midten af 1800-årene skulle der atter komme vævere i Rønne, nemlig to bomuldsvævere og en drejlsvæver. Den sidste, Christopher Bidstrup, kom kun til at virke 1842-44. Han lærte faget i Tugt-Rasp- og Forbedringshuset på Christianshavn og endte også sine dage der; men hustruen nåede at lære af ham og fortsatte virksomheden.

1600-årenes mandlige vævere har sikkert været specialiserede, ligesom 1700-årenes var det, uanset, at de blot kaldes »vævere«. Der kan have været drejlsvævere imellem dem og givet også nogle, der vævede »fifskaft«, som bornholmerne brugte til deres fine tøj. Vi kan nemlig i skifterne møde klædningsstykker, lavet af købt fifskaft, anført i modsætning til hjemmelavet fifskaft, for o. 1700 har der været adskillige kvinder, der også beherskede denne vævningsart. Betegnelsen fifskaft er af frisisk oprindelse og har været brugt overalt i Danmark til at betegne femskafte atlaskvævning (også kaldet satin), som kræver en væv med mindst fem skafter. Denne vævning er utvivlsomt kommet til Bornholm med de mandlige vævere og fra dem vandret over til kvinderne.

Også en væveart som flamskvævning må vi regne med er kommet til øen med de mandlige vævere, og en stor del af de i skifterne omtalte flamskvævninger kan være deres arbejder; men medens vi må gætte os til, at der har været mandlige, professionelle flamskvævere på Bornholm, ved vi med sikkerhed, at der i alt fald fra sidst i 1600-årene også har været kvinder, der har mestret kunsten.

De i undersøgelsen anvendte skifter

Ved denne undersøgelse er de første ca. 35 års skifter fra de bornholmske landdistrikter blevet gennemgået systematisk. De er bevaret tilbage til 1681, et tidspunkt hvor bornholmerne var stærkt forarmede.

1600-årene havde bragt mange byrder med sig. To gange blev øen ramt af pest, der krævede mange dødsopfre. To gange var den blevet besat af svenske krigsstyrker, den sidste gang var Bornholm endog blevet afstået til Sverige; men bornholmerne befriede sig selv fra det fremmede åg og tilbagegav øen til den danske konge. Sidst havde man gennemlevet flere år med misvækst, og megen landbrugsjord lå øde hen, for en stor del ødelagt af sandflugt.

Netop i årene efter 1681 gjorde myndighederne sig store anstrengelser for atter at få disse jorder opdyrkede ved at fæste dem bort mod nedsættelse af ydelserne. Alt efter, hvor medtaget jorden var, kunne de nye ejere i en længere årrække fremover nøjes med at betale 1/2, 1/3 eller 1/4 landgilde. Var der

ikke mere bygninger på jorden, kunne de få udvist tømmer til nybyggeriet fra de kongelige skove, og de kom også i betragtning ved uddeling af såsæd.⁷

Op gennem de 35 år, vi specielt interesserer os for, bemærker vi da også i skifterne en gennemgående stigning i beholdningen af ikke mindst tekstilerne, hvis mængde kan tages som et direkte mål for velstanden i hjemmet.

I skifterne støder vi straks på en masse betegnelser for vævninger, som umiddelbart ikke siger os noget. Elna Mygdal fandt allerede ved de stikprøver, hun tog, en hel stribe vævebetegnelser, som hun forsøgte at tyde uden dog at komme til bunds i problemet; men man skal ikke gennemgå ret mange skifter, før man opdager, at hun langt fra fik udtømt emnet, og at en nærlæsning betaler sig.

I den lange række af vævebetegnelser, en sådan læsning resulterer i, er der ikke blot mange, som forlængst er gået af brug, og hvis betydning derfor er glemt. Der forekommer også ord, hvis mening synes en klar, fordi man kender dets betydning fra andre steder i Danmark. Det viser sig blot, at på Bornholm har det været brugt anderledes. Vi skal f.eks. i det følgende se, at en så velkendt betegnelse som »en toskaftet vævning« absolut ikke er det samme på Bornholm som udenfor, hvor det er ensbetydende med en lærredsvævning.

Dette er ikke uoverensstemmelser, man blot kan affærdige med et »det er jo også mænd, der har skrevet det«, underforstået, at så ved de jo ikke, hvad de snakker om, for hvad ved en skifteskriver om tekstiler.

Det er rigtigt, at skifteskriveren langt fra altid var indfødt bornholmer og derfor næppe fortrolig med de meget specielle bornholmske vævebetegnelser. Hvad han indførte i protokollen blev imidlertid dikteret ham af de to vurderingsmænd, der gik rundt i gården eller huset for at vurdere de enkelte bodele - og de var lokale mænd, gårdmænd hvis mødre, koner og døtre utvivlsomt selv vævede, og de har været vant til at beskrive tekstilerne ved at angive vævningsarten.

Når det var så vigtigt ved skifterettens boopgørelse at beskrive de enkelte bodele nøje, hang det sammen med, at alle udbetalinger fra boet, det være sig til kreditorerne eller arvingerne, skete ved udlevering af bodele eller husdyr. Et hjem var ofte sørgeligt ribbet efter en ægtefælles død. Det er først noget hen i 1700-årene, at det blev almindeligere at sælge bodelene eller et udvalg af dem på auktion, så gæld og arveparter kunne udredes i penge, og det skete tidligere i købstæderne end på landet.

Det tidsrum, hvis skifter systematisk er blevet gennemgået, falder fuldt ud indenfor perioden, hvor behovet for nøjagtig beskrivelse af bodelene var

størst, for det gjaldt jo om, at kreditorerne og arvingerne virkelig fik de genstande, der tilkom dem. Materialet er suppleret med oplysninger fra dels købstædernes skifter, dels länddistrikternes i den følgende periode for at få et så fyldigt materiale som muligt, ikke mindst hvad angår de mønstre i vævninger og syninger, som omtales.

Det er også væsentligt, at den behandlede periode falder forud for det tidspunkt, hvor de bornholmske kvinder begyndte at væve til eksport, og de derfor endnu anvendte deres fulde arbejdskraft på at opfylde hjemmenes egne behov.

Når vi skal bedømme det, vi finder i skifterne, vil det være naturligt at vende sig til de gamle danske »Skånelande«, hvortil Bornholm hørte indtil 1658. Indenfor området har der da nok ikke været så stor forskel på, hvad man vævede, og dette har også holdt sig i de første mange år efter adskillelsen. Hen i 1700-årene må det have ændret sig. I Skåne, der var blevet til en afsides provins i Sverige, levede man fortsat op til de gamle idealer, hvorefter en udsmykket stue var en stue pyntet med tekstiler, og både broderier og mønstervævninger udviklede sig her til det høje stade, vi kender fra 1800-årenes skånske tekstiler.

På Bornholm gik det anderledes. Fra engang i 1720'erne, da man så småt begyndte at væve til afsætning udenfor øen, blev nyttevævningen efterhånden det vigtigste. At man vævede til eksport gik imidlertid ikke ud over mængden af tekstiler, man vævede til eget brug, kun over de sent udførte mønstervævninger, som op gennem 1700-årene tydeligt aftager i mængde i skifterne for til sidst helt at forsvinde. Der skete heller ikke nogen væsentlig udvikling indenfor vævningen til eget brug, som vi ser det andre steder i Danmark, f.eks. nåede man på Bornholm aldrig ud over til de uldne dyner at væve striber, hvor den samme, ikke ret komplicerede sribekombination stadig blev gentaget, medens man på Sjælland, Fyn og Als boltrede sig i rene orgier i sribekombinationer, hvor en enkelt kombination kunne fylde en hel side på en dyne. Det er ubetinget i de første årtier af 1700-årene, at den bornholmske vævekunst stod på det højeste.

Når vi i det følgende vil gennemgå de tekstiler, vi møder i skifterne i slutningen af 1600-årene og begyndelsen af 1700-årene, er det boligtekstilerne, vi lægger vægt på, og vi vil gennemgå dem gruppe for gruppe efter deres anvendelse: dynetøj, linned samt dettes eventuelle udsmykning, bænkeklæder og deres udsmykning, sengeomhæng (»sparlagen«), sengeklæder og bordklæder. Vi går også ud i stalden og ser på hestens ridedækken (»skaberak«) og seletøj, som også kan være hjemmenvævet.

Dragtdele vil vi derimod kun lejlighedsvis komme ind på, og kun for så vidt angår det materiale, de er lavede af - en gennemgang af datidens dragter ud fra skifterne er en sag helt for sig, som ikke bliver taget op her.

At de tekstiler, vi oftest møder i hjemmene, er »hjemmevævede«, er ikke ensbetydende med, at de nødvendigvis er lavet i vedkommende hjem. Betegnelsen står blot som en modsætning til »lavet af en professionel væver«.

Ikke alle kvinder har været lige dygtige til tekstile arbejder, og noget tyder på, at vise ting som f.eks. kniplinger og visse mønstervævninger har været lavet af særligt dygtige kvinder til afsætning til andre, ligesom vi fra 1800-årene kender det fra de broderede huer, kvinderne da gik med, hvor vi ved, at der var enkelte, der levede af at brodere dem. Flamskvævning er en af de mønstervævninger, som måske har været fremstillet af færre personer, end man umiddelbart måtte tro efter den store udbredelse, de havde på de store gårde.

Disse kvinder var ikke egentligt professionelle, men »specialister«, og de solgte ikke deres produkter i nutidig forstand, for den meste handel mellem den tids bornholmere var en byttehandel. Både dette og den almindelige skik med, at dødsboers og anden gæld dækkedes ind med bodele eller husdyr, bragte en ikke helt ringe cirkulation af tekstilerne, ikke blot mellem landboerne indbyrdes, men også mellem land og by.

Dette er forhold, vi må have i tankerne, når vi går over til at gennemgå tekstilgrupperne. Disse vil blive belyst med eksempler, tager fra skifterne, og vil blive betegnet med enten LD (= landdistrikterne) eller et bynavn, fulgt af en dato, der tillader opsporing af vedkommende skifte i skifteprotokollerne.

Dynetøjet

I sengene lå der en underdyne ovenpå sengehalmen, desuden gerne en hoveddyne (d.v.s. en langpude i sengens fulde bredde), en hovedpude eller to samt en overdyne. Dynerne var fyldt med fjer eller dun, dog kunne hovedpuden til tider betegnes som et »pudestop«, i så fald var det beregnet til at blive fyldt med materialer som hø el.l., der udskiftedes efter behov.

Imidlertid optræder der af og til levn af en tidligere sengeskik med anvendelse af *skind*. I et udhus hos en skrædder var således underdynen erstattet af et stykke afhåret skind (LD 6/9 1707: et løet Skind Sengedecke). Desuden kunne hovedpuderne være af skind (LD 8/11 1681, LD 5/7 1699: 2 stk.) eller endog overdynen kunne være det (LD 21/8 1683: 2 stk., LD 30/3 1711: en gl. overdyne med Feldbereden Skind Overtræk).

Et andet levn optræder på store gårde med mange tekstiler, hvor overdynen i visse tilfælde er erstattet af en »ryg«, evt. kaldet »kauring«, et i Sydsve-

rige almindeligt ord for de rya'er, der brugtes til at dække sig med i sengen. De brugtes med den lodne side nedad og benævnes i Sverige idag »slitrya'er« i modsætning til de senere »prydadsrya'er«, hvis (kortere) luvside var mønstret og vendte opad, de brugtes til at dække sengen med i dagtimerne. Var en »slitrya« mønstret, lå mønstringen i bundvævet, der var det man så, når sengen var redt.

De bornholmske sengeryg'er (som de benævnes i et tilfælde) optræder på een nær alle før 1700, de er fundet i følgende skifter: LD 1/10 1681: kauring, LD 5/4 1684, LD 17/9 1685, LD 22/1 1689, LD 2/12 1689, LD 28/1 1690, LD 18/6 1690: 2 stk., LD 15/12 1690, LD 5-6/12 1692, LD 8/1 1695: senge-ryg, LD 8/1 1695, LD 12/12 1712: kauring . De findes altid i de mindre »fine« senge såsom pigesengen, drengesengen, en seng i køkkenet el.l., det er tydeligt, at de var på vej ud. Oprindelig har de hørt til i de fine senge, de krævede en stor mængde uld, så deres tilstedeværelse er altid tegn på velstand.

Går vi lidt længere tilbage i tiden, til 1644, finder vi i en inventarieliste fra Hammershus Slot alt dynetøjet opremset: 1 dundyne, 11 sengedyner, 12 hovedpuder og 5 ryg'er. Der blev ryg'erne altså også brugt.⁸

Endnu en afvigelse fra den »normale« sengeopredning kan noteres, idet overdynen af og til er erstattet med et »dyneklæde«. I et skifte LD 10/5 og 3/8 1685 omtales to sådanne nærmere, det ene er af hvidt vadmel, det andet kaldes blot »hvidt ulled«. Det har været, hvad vi idag ville kalde uldtæpper.

Stofferne, dynetøjet er lavet af, er mangfoldige. De kan være karakteriserede ved materialet, altså om de er vævet af uld, hør eller hamp, ved farven, ved mønstringen eller ved vævningsarten. Ofte anføres en kombination af disse karakteristikker, såsom »en blaaranned Olmerdugs Overdyne« eller »en Hampedyne i Bolstervævning«, for at nævne et par eksempler.

En vævebetegnelse som »Ulden-og-Linnen« giver os automatisk de anvendte materialer. Det er det samme som hvergarn, der væves med en trend af hør og indslag af uld, der dækker trenden så nogenlunde. Det vævedes i enten lærreds- eller kiperbindinger, og stoffet brugtes både til dyner og til klædedragten.

De specielt hårdt tilslæede, stribevævede dynestoffer, vi plejer at kalde »olmerdug« (opkaldt efter byen Ulm, hvorfra det oprindelig kom), er for så vidt også hvergarnsstoffer. For at kunne slå stoffet hårdt nok sammen til at det blev fjertæt, brugte man her bindinger med tilstrækkelig spredt liggende bindingspunkter. De enkleste bindinger, der opfylder betingelsen, er korskipper, der væves med fire skafter, samt fembindig atlask (også kaldet satin), og det er da også disse to bindinger, vi hovedsagelig finder anvendt i danske olmer-

dugsvævninger, med hovedvægten lagt på atlaskvævningen, der giver et særlig glansfuldt stof. Uldne dynestoffer, vævet med enklere bindinger, blev gerne gjort fjertæt ved valkning, de var derfor helt uden glans.

Læser vi i gamle bornholmske skifter, må vi imidlertid ikke opfatte ordet »olmerdug«, som vi (bornholmerne indbefattet) idag gør det - for i tidligere tider brugtes ordet anderledes på Bornholm end i det øvrige Danmark. Vi ser det i de bevarede væveopskrifter fra øen fra sidste halvdel af 1800-årene (der behandles nærmere s. 101 og følgende), hvoraf det fremgår, at ordet »*olmerdug*« kun brugtes, når stoffet vævedes i korskipper, medens de atlaskvævede kaldtes for »*firskæft*«. Hvorledes det gik til, at man kom til at benævne en femskæftet vævning således, skal vi se nedenfor.

I de gamle skifter, vi behandler, dækker altså ordene »olmerdug« og »fire-skæfted«, som det hed da, over to bestemte vævningsarter.

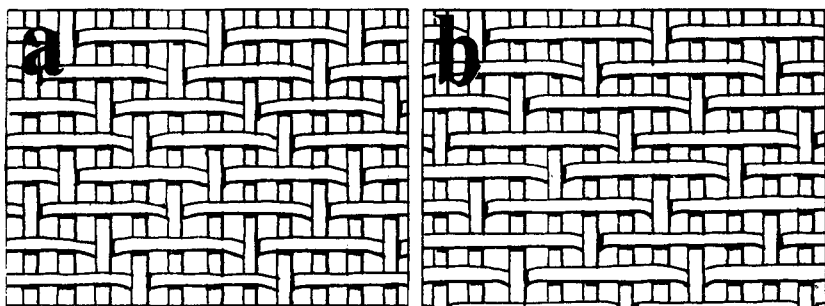

Fig. 1. a) Trådgangen i olmerdug (= korskipper med indslagseffekt).
b) Trådgangen i firskæft (= femskæftet atlask med indslagseffekt).

Det forklarer også, at vi kan møde en beskrivelse som »2 linnen Olmerdugs Hovedpuder«, som vi finder det i LD 19/1 1711. Vævningsarten var »olmerdug«, men her undtagelsesvis med både trend og indslag af hør - og indslaget har domineret, i modsætning til hvad vi normalt finder i de vævnninger, der brugtes til hellinnede dynestoffer, »bolstervævningerne«.

»Bolster« betegner en flerbindig vævning i hør (evt. hamp) med trendeffekt, d.v.s. at trendtrådene ligger tæt og næsten helt dækker indslaget. I »ranned« bolstervævning går derfor striberne på langs, medens de i de ovennævnte, indslagsdominerede vævnninger går på tværs af stoffet. Det var udprægede dynevævninger og oftest brugte til underdyner. Dyner i hør eller

hamp kunne også være »krogevævede« eller »vævede i Kroger«. Dette har utvivlsomt været den datidige betegnelse for, at stoffet var vævet i spidskiper. Fra slutningen af 1800-årene kender vi den bornholmske betegnelse »kroget Vimed«⁹ herfor, hvor »Vimed« er dialektbetegnelsen for »kipet«, altså en vending, der ligger tæt op ad »krogevævet«.

Vadmel var meget brugt til dyner. Det er en vævning helt i uldgarn med ca. samme trådtæthed på begge leder, hvor stoffet efterbehandlede ved valkning. Det brugtes også i klædedragten. *Sejldug* optræder også, fortrinsvis til underdyner. Det var næppe fremstillet i hjemmet, men måske på Bornholm af vævere, der havde specialiseret sig i fremstilling af stoffet, der krævede en særlig kraftig væv. Endelig optræder der også importerede stoffer, der kan være *tysk Olmerdug* (LD 5/3 og 3/10 1688, LD 16/1 1702, LD 8/2 1713), *Bommes* (LD 9/3 1713), men oftest *Danzigerstof*, der ikke sjældent angives at være ranned, men også kan være rudvævet (LD 27/3 1702), spættet (LD 6/2 1711) eller prikket (LD 4/6 1703, LD 11/3 1704).

Ud over de allerede nævnte vævninger finder vi i dynetøjet desuden en serie, hvor selve betegnelsen angiver et antal skafter, som man i første omgang tror refererer til de skafter, der har været i brug ved vævningen. Denne opfattelse må revideres, når man ser, at der meget ofte optræder *eenskaftede* vævninger, hvad der er meningsløst i forbindelse med trampevæven. Serien af benævnelser er: *eenskefted*, *tveskefted* (også skrevet *tueskefted*), *fireskefted* og *fifskæfted*, medens *treskefted* ikke optræder.

Benævnelsen »eenskefted« er bevaret i den bornholmske dialektbetegnelse »ensjævt« for lærredsvævning, der som bekendt kræver to skafter, når den væves på en trampevæv (ordet er i nyere tid forvansket til »enkelt«)¹⁰. Derimod brugte man på den gamle, opretstående tyngdevæv (»opstadgon-gen«), der gik forud for trampevæven, kun eet skaft dertil, idet denne type væv har et naturligt skel, der udnyttedes. På denne væv har man kunnet væve stoffer, der på trampevæven kræver enten to eller fire skafter, men ikke tre skafter, idet vævens opsætning bevirker, at denne vævningsart falder unaturlig. Treskaftede vævninger kom først frem, da trampevæven blev indført.¹¹

Det er ikke enestående, at den bornholmske dialekt har bevaret betegnelsen »eenskefted« for almindelig lærredsvævning, det samme er f.eks. sket i afsides egne i Sverige. Derimod er betegnelsen »tveskefted« mere usædvanlig, den synes nemlig at dække over det, vi idag kalder treskaftet vævning, en ulige kiper, hvor på den ene side af stoffet trenden dominerer, på den anden indslaget. Man brugte den trenddominerede side som retside, for trenden måtte nødvendigvis have en vis kvalitet for at holde til slidet under vævning.

gen, medens indslaget godt kunne være af dårligere kvalitet. Det var en udvej for også at få brugt det lidt dårligere garn op og derfor populær til vævning af linnede dyner, de tekstiler, ved hvilke vi hyppigst møder betegnelsen »tveskefted«.

At »tveskeftet« ikke dækkede over almindelig lærredsvævning fremgår af enkelte skifter, hvor antagelig en vævekyndig (konen eller datteren i huset?) har sekunderet vurderingsmændene, og derfor betegnelserne er fyldigere end ellers. I et skifte LD 22/10 1684 omtales bl.a. »en tveskefted hvid Linnen Sengedyne«, »en tveskefted hvid hoveddyne«, »en hvid linnen eenskefted Underdyne«, »en hvid tveskefted Hoveddyne«, »en hvid tveskefted Sengedyne« og »en hvid linnen eenskefted Hoveddyne«. Skiftet LD 6-7/11 1695 nævner bl.a. »en ulden og linnen eenskefted Hoveddyne«, »en gl. tveskefted Underdyne« og »en sortranned eenskefted Overdyne«. I endnu et skifte, LD 14/6 1697, nævnes blandt beholdningerne af vævninger, der ikke var taget i brug, »21 Alen Blaarlerr«d«, »13 Alen Tveskefted Lerr«d« og »29 Alen eenskefted graat Vadm«l«. Eksemplerne viser klart, at man ikke mente det samme med »eenskefted« og »tveskefted«.

Har man kaldt treskeftede vævninger for »tveskefted«, må logisk de »fireskeftede« vævninger, der optræder, være femskeftede. Det plejer betegnelsen »fiskskeft« også at betyde. Ser vi på bornholmske skifter, er det påfaldende, at man i 1680erne kun finder »fiskskeft« nævnt i forbindelse med »ifareklæderne«, idet der hos de velhavende optræder »skørt og trøje« til konen og »bukser og kjol« til manden, syet af sort »fiskskeft«d«. Det var tøjet til fint brug og antagelig for det meste lavet af »købetøj«, fremstillet hos de professionelle vævere.

Omkring 1690 dukker betegnelsen også op i forbindelse med dynetøjet og bliver herefter (ligesom »fireskefted«) stadig hyppigere, og samtidig bliver generelt »fiskskeftede« beklædningsstande hyppigere. Nu kunne et snøreliv eller et skørt godt være af rødt, blåt eller grønt »fiskskeft«d«, hvor de tidligere altid ville være lavet af vadmel. Tillige kan der nu i et skifte udtrykkelig skelnes mellem hjemmelavet og købt »fiskskefted« (LD 6/5 1704). Man havde taget vævningen til sig. Sideløbende hermed synes man at have påbegyndt en ændring af vævningsens navn, så det passede i »systemet«: »fiskskefted« blev til »fireskefted«. Særlig afslørende er et skifte, LD 2/6 1711, hvor beklædningsgenstande, der ved boopgørelsen kaldes »fiskskefted«, ved uddelingen til arvingerne kaldes »fireskefted«.

Betegnelserne »fif-« og »fireskefted« optræder ved siden af hinanden op gennem 1700-årene; men i sidste halvdel af århundredet ses »fiskskefted« kun

sjældent for til sidst helt at forsvinde. »Fireskefted«, da kaldet »firskaft«, havde lidt ind i 1800-årene helt sejret.

Som bemærket er betegnelsen »treskefted« ikke fundet i de gamle skifter til trods for, at man givet har vævet firbindige kipere på det tidspunkt. De skjuler sig imidlertid under betegnelser som »krogevævet«, altså spidskiper, »gaaseøymynster« og »olmerdug« samt til dels »bolster«. Dialektbetegnelsen »vimed« for kiper er ikke fundet i skifterne.

Sengetøjet har varieret meget i udseende, dog dominerer hørrens hvide farve og uldens naturlige farver hvidt, gråt, brunt og sort, der optræder dels hver for sig i ensfarvede stoffer, dels som »grårannede«, »brunrannede« og »sortrannede«, hvor der er underforstået: på hvid bund. Desuden optræder der meget hyppigt »blårannede« dynestoffer og lejlighedsvis også »gul-« og »grønrannede«. »Rødrannede« optræder fra omkring 1690, men slår først igennem i skifterne efter 1700. Rødfarvning af garn var dyrt, og rødrannede dyner er da også højere vurderede end de øvrige.

Både vadmél, olmerdug, bolster, fire- og firskefted og ulden-og-linnen kan optræde som »rannede«. Ranned ulden-og-linnen er bemærket første gang i et skifte LD 31/8 1701 på en dyne, det er noget tidligere, end man har mødt det i skifter fra andre dele af Danmark. Det er først på et senere tidspunkt, at det sribede hvergarn skulle blive brugt i klædedragten.

Vadmélbetegnelsen har som sagt været brugt om de grovere vævninger med uld på begge leder, som efter vævningen blev valkede, de optræder som »een-«, »tve-« og »fireskeftede«. Ud over ensfarvede, der hyppigst er hvide, grå eller sorte, kan de, når de bruges til sengetøjet, også være i andre farver, f.eks. i brunt, blåt eller gult. De er af og til »rannede«, og i vadmél kan striberne optræde både på langs og på tværs af stoffet, ligesom det også var muligt at væve det i terner, når farvevekslingen fandt sted i både trend og indslag. Det er i vadmél, vi første gang møder striber med to farver. I et skifte LD 15/7 1705 nævnes således en vadméls overdyne med blå og røde »ranner«, senere optræder det også i andre vævninger og farvesammensætninger som f.eks. brunt og blåt (LD 22/4 1711, Svaneke 29/3 1727: hvid vadméls hovedpude med blå og brune ranner udi) eller sort og brunt (LD 22/4 1732: sort og brun ranned ulden-og-linnen overdyne).

Et særligt raffinement var, at man ofte syede en strimmel ensfarvet stof for på den ene ende af en hovedpude for at give baggrund for det gennembrudte mellemværk, der kunne være på pudevåret. Det ensfarvede stykke var ikke, som det forekommer senere, indvævet i pudens stof, men kunne f.eks. være et stykke firskefted rødt tøj, syet på en blåranned pude, eller et stykke grønt

»rask«, som der findes eksempler på. Ud over rødt og grønt nævnes farverne sort, brunt, blå og gult til dette formål.

Nævnes må også, at overdynen af og til var af to slags stof med linned på den ene side og f.eks. blårannet uldent på den anden (LD 31/12 1701), så man efter behag kunne have det kølige linned eller den varme uld mod kroppen.

Sengelinned

Ud over dynerne kunne sengen også være udstyret med et eller to lagner (et overlagen og et underlagen) samt betræk til hovedpuderne; men det var langt fra altid tilfældet. På gårdene møder man dog som regel mindst eet lagen i sengen, og i langt de fleste tilfælde drejede det sig om grove blågarnslagner.

I en del hjem synes det linned, der lå i sengene, at udgøre alt, hvad man ejede af den slags. På velhavende gårde var de fleste af sengene imidlertid ikke blot fuldt udstyrede med overlagen, underlagen og pudevår, der var også lagre af sengelinned i kisterne, og da også indbefattet lagner og pudevår af det fineste hørgarn, »bruegarn«, iblandt til pænt brug, ja, til tider endog i brug i gårdens bedste senge.

Det er også i disse velhavende gårde, vi møder håndklæder, duge, kurveklæder og endog engang imellem servietter. Det bliver eksempler fra disse gårde og fra de tilsvarende godt eller endnu bedre udstyrede købmandshjem i byerne, vi må bruge for at belyse de vævninger og den udsmykning, man brugte til linnedet. Det var kun, hvor beholdningerne var store, at de fandtes, og det var kun her, at skifterettens folk havde behov for at beskrive de enkelte genstande mere udførligt.

De finere lagner var dels af det bedste hørlærred, dels ofte syet sammen af 2 eller 2 1/2 bredde. De kunne have en bred søm i den ene ende med »små syede Huller« (LD 28/9 1687), »Stikhull« (LD 2/2 1705) eller »en liden Hollstickning« (LD 11/3 1704) indenfor. Dette har nok været en enkel hulsøm, og lagnerne har været overlagner.

Lidt finere har dekorationen været på de lagner, der var med kniplinger (der ret ofte forekommer), med »udsyning« (LD 17/2 1699, LD 15/2 1702, LD 23/1 1704) eller med både knipling og »udsyning« (LD 8/7 1691, LD 12/1 1700). Et eksempel på et gammelt, bornholmsk overlagen med udsyning er vist i fig. 2, giveren karakteriserede det som et brudelagen.

De udsmykkede lagner var dog langt fra almindelige - det var derimod pudevår med udsmykning, et hjem behøver ikke at eje ret meget linned, før der optræder pudevår med »striik« (også stavet »strick« eller »strig«) for enden,

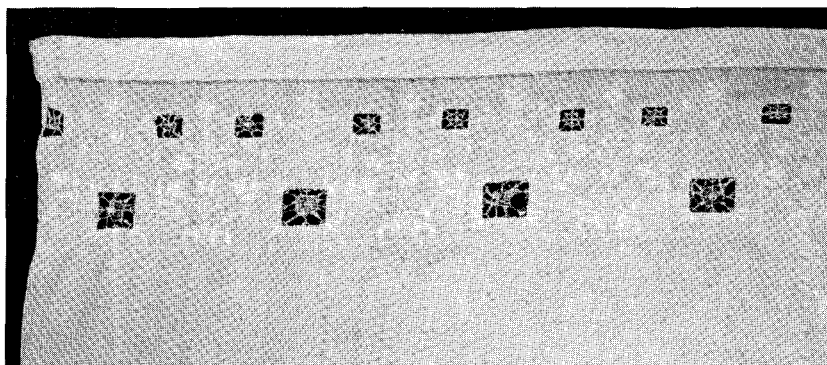

Fig. 2. *Brudelagen*, 1600-årene, skænket til Bornholms Museum af sandemand Bidstrup i Rø. Bh. Mus. no. 205.

og det ikke blot på fine hørlærredsvår, også på grove vår af blå eller hamp blev de anbragt.

I brugen af ordet »strikk« synes at ligge, at det har betydet et gennembrudt mellemværk eller kantudsmykning. Vi kan således møde udtrykket »knipplingsstrikk« (LD 6/7 1711, Rønne 11/5 1743, Rønne 9/1 1725), der antagelig dækker over et kniplingsmellemværk, og på håndklæder kan vi møde »flettet strikk« sat for enderne, hvor udtrykket må dække trendfletninger. På pudevår har der dog i langt de fleste tilfælde med »strikk« været ment et fileret mellemværk, det må specielt have været tilfældet i LD 27/5 1707, hvor vi møder et pudevår udstyret med både knipling og strikk.

I større boer, hvor der optræder mange pudevår med strikk, kan vi finde nærmere karakteristikkere, såsom at de er »smalle«, »udsyede« og »gammeldags«, som vi finder det i Rønne 18/1 1747, eller at de er »tackede«, »med større Tacker« og med »Hiortmynstring«, som det hedder i Svaneke 26/3 1706. I forbindelse med sidstnævnte mønster er det værd at bemærke, at der mellem bevarede bornholmske pudevårstileringer findes flere med hjorte på, et er vist i fig. 3a.

I andre skifter kan vi møde udtryk som, at de er »giort i Ruder« (LD 28/9 1687, LD 15/2 1702) og »giort i Roser« (LD 28/9 1687, LD 8/9 1711), eller vi møder betegnelser som, at pudevårstrikk er »knyttet« (Neksø 30/4 1753), »bunden« (LD 28/9 1687, LD 20/12 1706, LD 19/3 1708) eller »syet« (nok hyppigst forekommende), ja, det kan endog betegnes som »baldyret« (LD 25/7 1707).

Noget helt for sig er det bruegarns pudevår »med Fletning for«, vi møder

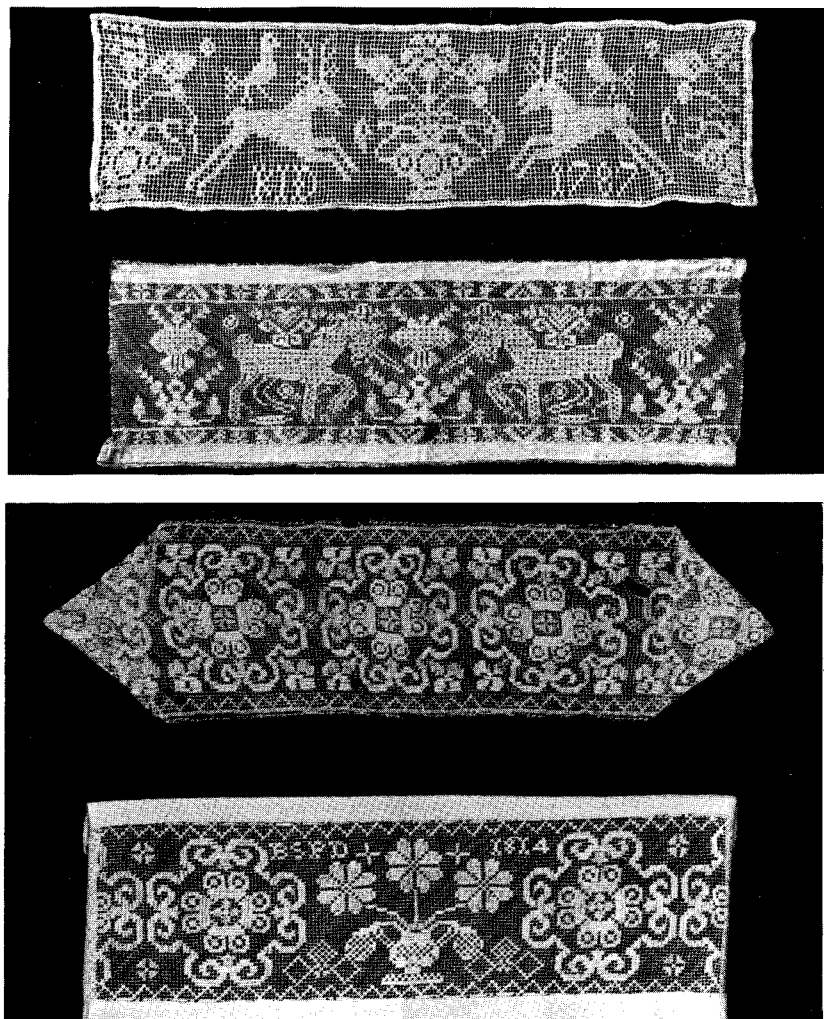

Fig. 3. a) Filering med hjortemønster, hjorte mellem vaser. Bh. Mus. no. 3307.
 b) Filering med enhjørninge mellem blomstervaser. Gh. Mus. no. 662.
 c) Filering med gentaget, kvadratisk udformet mønster. Bh. Mus. no. 710x84.
 d) Filering, hvor del af mønsteret fra c er brugt som sidemotiver omkring blomstervase. Bh. Mus. no. 510x2. Hjortemønster a er stærkt forenklet, men forekommer også i mere naturalistiske udformninger, der (som enhjørningen i b) er nærmere forbillederne i Vinciolos mønsterbøger, der tryktes i adskillige udgaver i Paris i årene 1587-1658. Det kvadratiske mønster i c er (på nær få ændringer i midterpartiet) ligefrem identisk med et af Vinciolos mønstre.

i LD 28/6 1709. Her må det dreje sig om en trendfletning, der er blevet brugt som mellemværk, for sådan kunne man også bruge en trendfletning på Bornholm, fig. 4c og d viser eksempler herpå.

Blandt de mange bevarede fileringer er både geometrisk opbyggede mønstre som de i fig. 4a og b viste, og mere frie mønstringer som det overfor omtalte hjortemønster eller det i fig. 5a viste med roser. Af særlig interesse er en lille gruppe, der meget vel kan svare til de »tackede«. Eksempler er vist i fig. 5b og c, nettenes udsyning er påvirket af reticellasyninger, og beslægtede fileringer kendes både fra Skåne¹² og fra Norge¹³, foruden at nogle få, men oftest enklere, eksempler kendes fra steder rundt om i det øvrige Danmark¹⁴. Mønstringen i disse »reticellaudsyede« fileringer peger direkte tilbage til 1500-årene.

Om en del pudevår hedder det, at de har »kniplinger for«, ofte karakteriserede som »grove«. Medens de finere kniplinger nok har været indførte, har de fleste af de grove utvivlsomt været af lokal tilvirkning, for Bornholm er, næst efter Lolland og Falster, det sted i Danmark, hvorfra vi kender de fleste almuekniplinger, d.v.s. enkle kniplinger, der kniples uden brug af prikbrev, og hvor der kun er sat nåle i de to kanter. Disse nåle bærer hele fletværket under tilvirkningen. Der optræder på Bornholm også en lidt mere avanceret almueknipling, der består af krydsende bånd, der hver for sig kun har nåle i kanterne, og hvis krydsningsfelter er uden nåle, sådanne kniplinger blev også lavet uden prikbrev.¹⁵

Disse kniplingstyper repræsenterer et tidligt trin i kniplingernes udvikling, som flere steder i Europa har levet videre hos almuen (adskillige eksempler kendes fra Sverige), medens de kniplingstyper, der udviklede sig i distrikter med industrielt organiseret produktion, hurtigt kom til at kræve et prikbrev til fastholdelse af en mere indviklet mønstring og dermed talrige nåle inde i selve kniplingsvævet.

Eksempler på både den enkle og de mere avancerede bornholmske almuekniplinger kan ses i fig. 6. Den i fig. 6a viste har særlig interesse. Den kniples med kun nåle i kanterne og slutter sig til en gruppe almuekniplinger, der alle har det bugtede bånd tilfælles. En knipling fra Lolland (fig. 6c) er af denne art, en skånsk knipling, der kaldes »snogen« ligeledes¹⁶. Eksempler kendes også fra Finland, Rusland, Böhmen og Italien.

Her er det værd at bemærke, at vi i eet tilfælde kender et *navn* på en bornholmsk knipling, det optræder i et skifte fra Hasle af 18/2 1717, hvor der anføres »et Par Hørgarns Pudevaar med Knipling, en Slange Mynster«.

At der blev knipt på Bornholm allerede i 1600-årene viser den i indled-

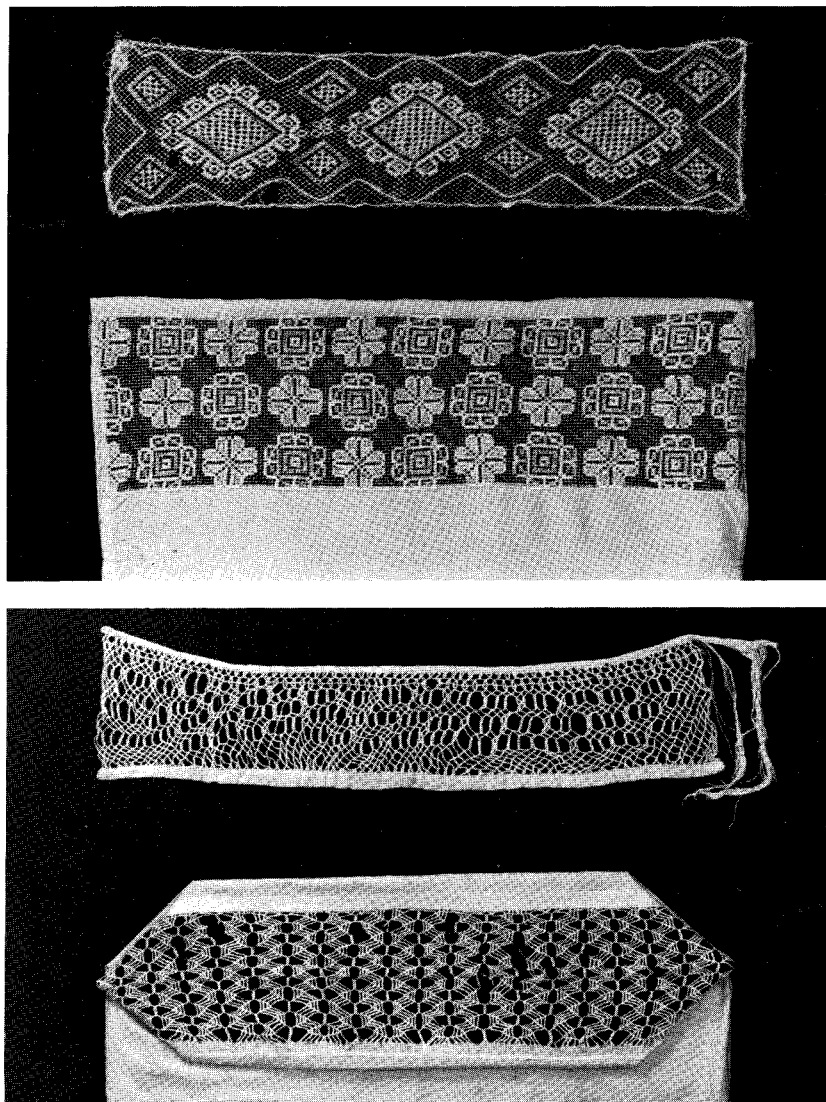

Fig. 4. a) Skråfilering med geometrisk præget mønster. Det har været brugt meget på Bornholm. Bh. Mus. no. 3351.

b) Filering, der ved sin stadige vekslen mellem to små, næsten kvadratiske motiver får et geometrisk præg. Bh. Mus. no. 13.172.

c og d) Trendfletninger, udnyttede som mellemværk på pudevår. Bh. Mus. no. 210 og 1192.

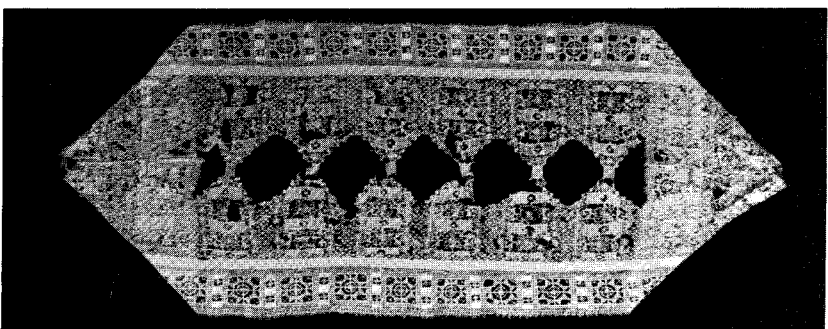
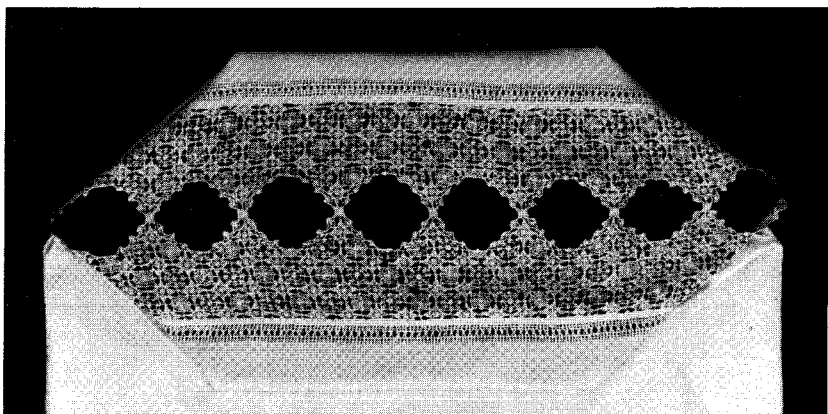
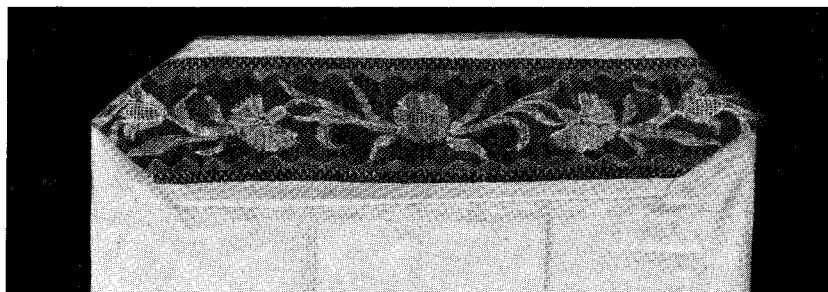
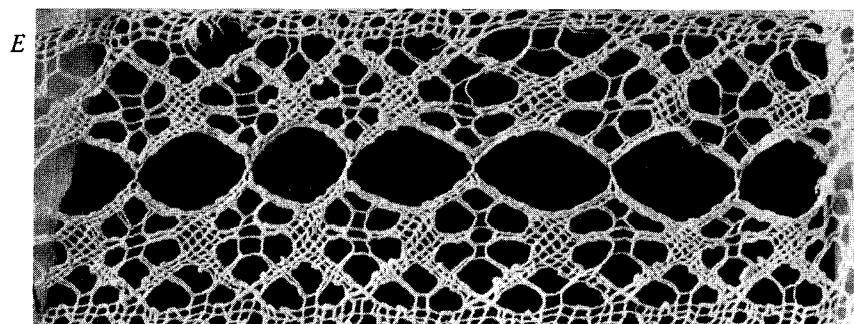
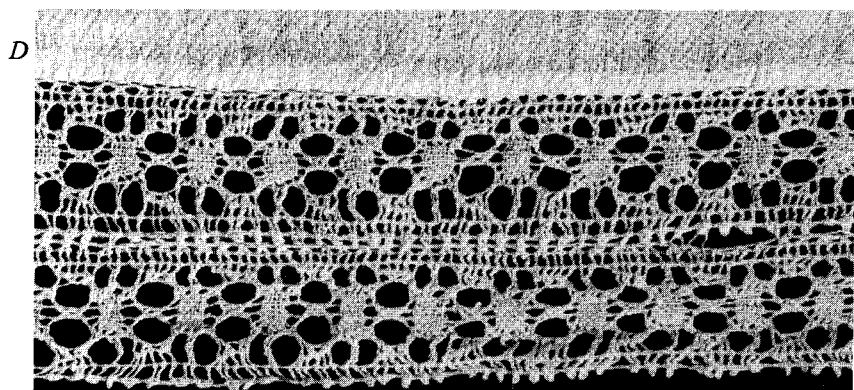
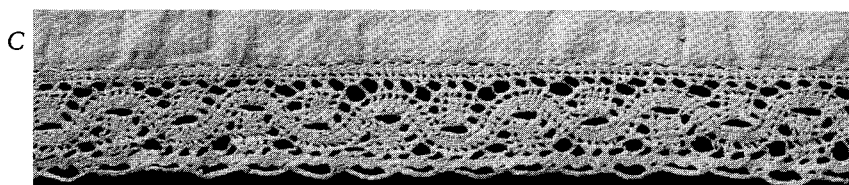
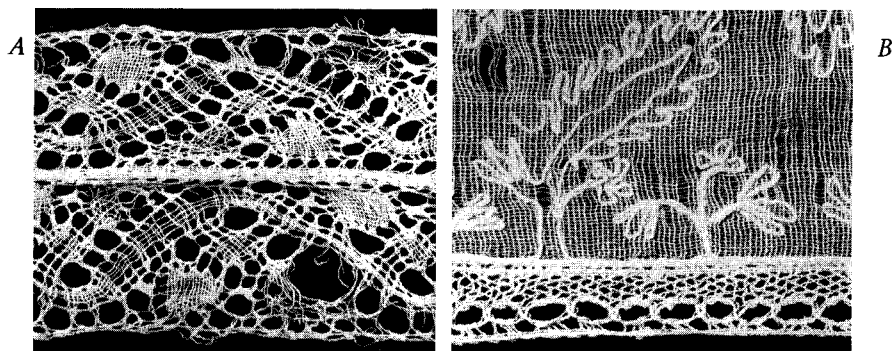

Fig. 5. a) Skråfilering med et ret frit udført »rosenmønster«. Bh. Mus. no. 8482.
 b) Reticellaudsyet filering, hvor der er klippet huller i nettet og der rundt om disse er oversyet med knaphulsting, så virkningen bliver, som om to takkede længder er syet sammen i takkernes spidser. Bh. Mus. no. 8461.
 c) Reticellaudsyet filering, som b med »huller« i nettet. På begge sider af mellemværket er der i pudevårets stof hulsøm og borter i reticellasyning. Det er udført af en datter fra Jessegård i Østermarie. Bh. Mus. no. 1832.

ningen citerede udtalelse af Rasmus Ravn, der var degn ved Aa kirke. I den tidligste bevarede kirkebog herfra finder vi i 1654 et par indførsler vedrørende en kniplerske: palmesøndag begravnes »knippelkvindens« dødfødte barn, og 21. søndag i trinitatis »knippelkonens søster« i Aakirkeby.

Denne kniplerske har kun været een af flere bornholmske kvinder, der fik deres levebrød ved at kniple. I sjæleregisteret over Rønnes indbyggere i 1753¹⁷ optræder således kniplepigen Signe Jensdatter, der var ugift og havde eget hus. Endnu en kniplerske kan fremdrages, det er den ugifte Kirstine Rasmusdatter Marcher, hvis skifte holdtes i Rønne 25/8 1780 og i hvis bo der var en »Kniplingspude med Stokker«, der på dødsboauktionen solgtes til en brodersøn. Hun var født i 1709 og datter af købmand og skipper Rasmus Rasmussen Marcher i Rønne. Hun har utvivlsomt ernæret sig ved at kniple.

De fineste pudevår har været de broderede, der af og til forekommer i skifterne. I Svaneke 17/6 1705 omtales således et pudevår »med Hvidsøm og Udskaar« (ved hvidsøm skal her forstås hvidt broderi), og i Neksø 6/8 1755 et »med Udsyning for«. I landdistrikterne møder vi pudevår med »udsyning« f.eks. i skifterne LD 11/7 1690, LD 15/2 1702: »med Udsyning og Strick«, og LD 3/7 1705. Hvor pragtfuldt et pudevår med »Udsyning og Strick« kunne være, ser vi i fig. 5c, hvor mellemværket er to takkede, reticellaudsyede fileringer, heftede sammen i spidserne, og hvor mellemværket er omgivet af reticellasyning og hulsømme i pudens stof, hvoraf kun lidt er tilbage. Det skal være syet af en datter fra Jessegård i Østermarie, hvis tiptipoldebarn i 1911 solgte det til Bornholms Museum. »Hvidsøm og Udskaar« svarer antagelig til det broderi, vi har på lagenet i fig. 2.

Fig. 6. Kniplinger.

a) To længder af en frihåndsknipling med gennemgående, bugtet lærredsbånd, syet sammen til pudevårsmellemværk. Bornholm. Dansk Folkemuseum no. 709-1922.

b) Frihåndsknipling i fin tråd, sat langs forkanten af et korsklæde. Bh. Mus. no. 1022.

c) Frihåndsknipling med gennemgående, bugtet lærredsbånd som kantudsmykning på lagen. Kettinge, Lolland. Folkelige Broderiers Udstilling i Maribo 1963, kat. no. 25.

d) To længder frihåndsknipling syet sammen til bort for enden af håndklæde. Bh. Mus. no. 8462.

e) Frihåndsknipling af typen »krydsende bånd«. To længder, heftet sammen i kniplingens spidser, til pudevårsmellemværk. Bornholm. Dansk Folkemuseum no. 430-1930.

Alle disse kniplinger er udført uden brug af prikbrev, a-d kun med nåle i de to kanter, e kræver enkelte nåle inde i kniplingen.

Borddugene

Dugene, der altid var af hør, blev ikke brugt i det daglige, de var til finere brug. Almindelig glat lærred eller kiper var ikke præsentabelt nok, og man lagde vægt på dugstoffets struktur, hvad enten det drejede sig om de hjemmenvævede duge eller de finere drejls- og damaskduge.

De enkleste duge, vi møder i skifterne, er kraftige lærredsvævninger i hør med en grov tråd slået ind med mellemrum. En anden mulighed for at give stoffets overflade liv var at væve det som »Koppetøj«, d.v.s. i bygkornsmønstre. Man har hidtil været usikker angående, hvad ordet dækker over; men der er skifter, der røber, hvad det drejer sig om.

Det hænder med mellemrum, at en skifteskriver har genkendt denne vævning inden vurderingsmanden har benævnt den, så der f.eks. kan komme til at stå »en Bygkorns eller Koppe Lerreds Dug«, som der gør det i LD 13/5 1690, eller at en skriver »oversætter« og konsekvent benævner vævningen ved »bygkorn«, som det sker i en række skifter i Neksø i 1750'erne.

Kipermønstrene har også været yndede til duge. Vi møder jævnt hen bordduge »vævet i Kroger«, altså i spidskipper, samt i »Gaaseøyne-Mynster«, d.v.s. spidsrudet kiper. En enkelt gang, i Neksø-byskriveren Mathias Ipsens skifte af 6/8 1753, optræder en dug i »hiemnevævet Krebs-Øye-Mynster«, som utvivlsomt også har været en kipervariant, men ikke kan bestemmes nøjere. Den har været af bornholmsk tilvirkning, for både han og hans kone var bornholmere.

En række duge er en blanding af lærreds- og bygkornsvævning. En »ran-
ned Koppedug« har haft afvekslende striber i de to vævninger; men der op-

Fig. 7. Vævninger, der har været brugt til bordduge.

a) Kraftigt hørlærred med svær tråd indslået med mellemrum. Fra kurvedug, vævet på Vibegård i Knudsker. Privat eje.

b) Hørvævning i spidskipper, her fra håndklæde, vævet på Vibegård i Knudsker. Privat eje.

c) Hørvævning i »gåseøjemønster« (= rudekipper). Fra dug, vævet på Vibegård i Knudsker. Privat eje.

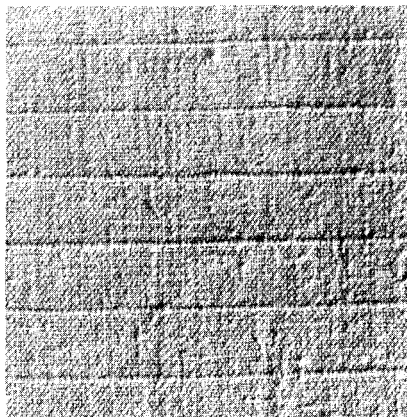
d) Grov hørvævning i »koppetøj« (= bygkornsvævning), her fra kurvedug, vævet på Vibegård i Knudsker. Privat eje.

e) »Kopperannet«, stribet stof med striber i to varianter af bygkornsvævning. Bh. Mus. no. 1118x33.

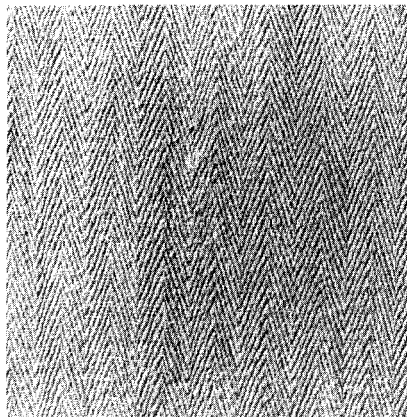
f) »Koppedrejls«, e og f er vævninger, der ofte benyttedes som sengetæppestof i slutningen af 1800-årene. Bh. Mus. no. 12.059.

BORNHOLMSKE KVINDERS HUSFLID

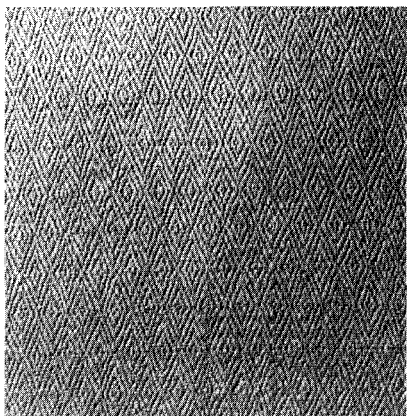
A

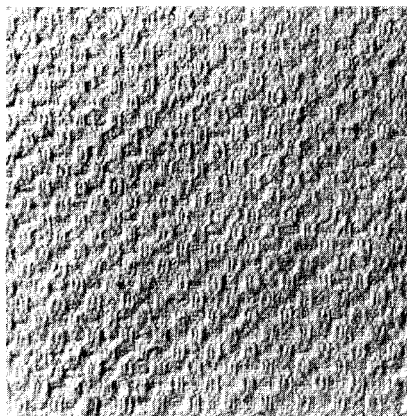
B

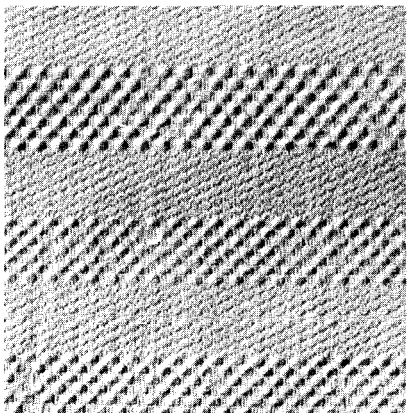
C

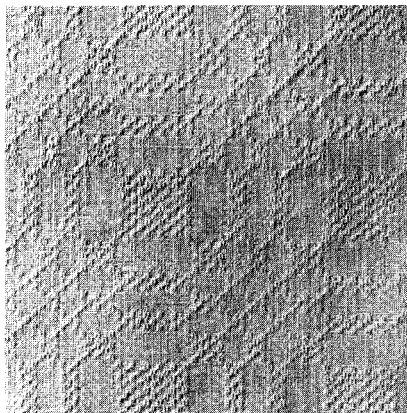
D

E

F

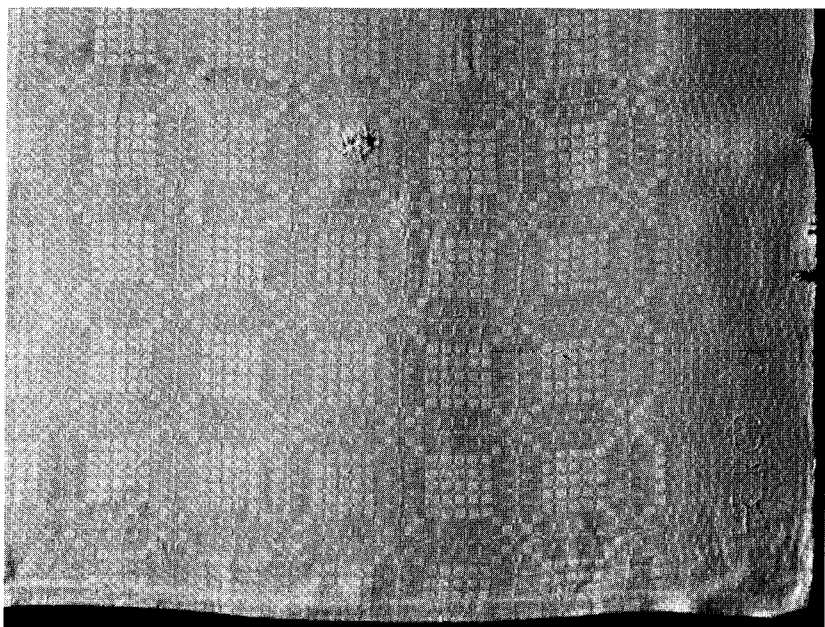

Fig. 8. *Drejlsdug, mærket IK KCD 1691. Bh. Mus. no. 923.*

træder også mere avancerede blandinger kaldet »Koppedrejl«, d.v.s. at de to vævninger er brugt i drejlsmønstre, sådanne duger er meget almindeligt forekommende. Dugene er gerne syet sammen af to bredder, ja, der optræder endda duger i tre bredder af stoffet.

Alle de ovennævnte vævninger har man kunnet væve på den på Bornholm almindelige femskaftede væv. Det har man ikke kunnet med drejlsdugene, byggende på firbindig kiper (både den ulige kiper og korskiperen har været brugt), som kræver en væv med mindst 8 skafter, eller på den fembindige atlask, som kræver mindst 10 skafter på væven, for slet ikke at tale om de damaskvævede duger, der kræver en helt speciel væv.

Drejlsmønstre er opbyggede af kvadrater og rektangler med afvekslende trend- og indslagseffekt. En bornholmsk drejlsdug, dateret 1691, har det i fig. 8 viste mønster. I skifterne omtales de oftest som »rudrede«, men også andre mønsterbetegnelser forekommer, såsom »Rosenmynster« (Neksø 30/4 1753, Neksø 27/9 1755), »Steenværk-Mynster« (Svaneke 28/11 1710) eller »4-kantet spundet Mynster« (Neksø 30/4 1753). Disse eksempler er alle fra købmandsmilieu, og der kan da også optræde servietter til i samme mønster.

Drejlsdugene har enten været vævet af de professionelle drejlsvævere eller af »specialister« - for allerede da kan der have været væversker, der havde lært sig denne vævning, og som vævede den for andre. Senere blev det det almindelige på Bornholm.

De aller fineste duge var af damask og de betegnes blot som sådanne. De hørte til på de rigeste gårde samt hos købmændene i byerne og embedsmændene. Også her kunne der høre servietter til. Linned af damask må være indført til Bornholm, der kendes ingen damaskvævere fra øen.

Som mindre duge må regnes *Kurvedugene*, også kaldet *Kurveklæder*. Det var kvadratiske småduge af de samme stoffer som de enklere bordduge såsom kraftig hørlærred med indvævede grove tråde og »koppetøj«. De blev lagt over den kurv, hvori maden blev bragt ud til gårdens folk, når de arbejdede i marken. De optræder i den betragtede periode kun lejlighedsvist (f.eks. i LD 18/10 1713: en blågarns Kurvedug med Frynser paa den ene Ende), men blev almindeligere senere.

Håndklæderne

Håndklæder optrådte også kun i de mere velhavende hjem. De kunne være af blå- eller høgarn, lejlighedsvis også af hampegarn, og af dugævninger som »krogevævet«, »koppede«, af »Rudedrejl« o.l., endog damask optræder. De var gerne i halv stofbredde og fra 3 til 7 alen lange, oftest dog 5 alen.

De kunne have forskellig udsmykning. Som nævnt optræder der jævnligt »flettet Strik«, d.v.s. en trendfletning, for den ene eller begge ender (se fig. 9b), men også fileringer brugtes hertil. De kunne endvidere have »Udsyning« (LD 27/7 1707, LD 17/2 1699, LD 17/6 1700), »baldyring« (LD 18/10 1713), kniplinger (LD 22/10 1684, LD 3/7 1705, LD 17/1 1698) eller begge dele (LD 12/1 1700). Et eksempel på et bornholmsk håndklæde med både udsyning, knipling og filering er vist i fig. 9a, kniplingen er en enkel almueknipling.

Endnu en mulighed for udsmykning var anvendelse af blåt sammen med det hvide, således finder vi et håndklæde »med blaat rudret ivævet« (LD 17/6 1700), et »med blaa Ranner udi« (LD 18/1 1703) eller et »med blaat udi og Strick for« (LD 30/9 1706).

Bord- og sengeklæder

Både seng og bord kunne i dagtimerne være dækket af et særligt klæde. De har som regel været af enten uldne eller halvuldne stoffer. Bordklæderne kunne være »rannede« eller »flammede«, d.v.s. vævet af partielt farvede gar-

ner, f.eks. optræder der i skiftet Neksø 6/8 1753 et »ulden og linnen Flamme væved Bordklæde«; men også mere dyrebare stoffer optræder, på Ageregård i Nyker (LD 17/1 1698) og Koefoedgård i Østermarie (LD 15/2 1702) således bordklæder i blåt drejl.

Sengeklæderne var endnu mere varierende, og oftest var de af de samme

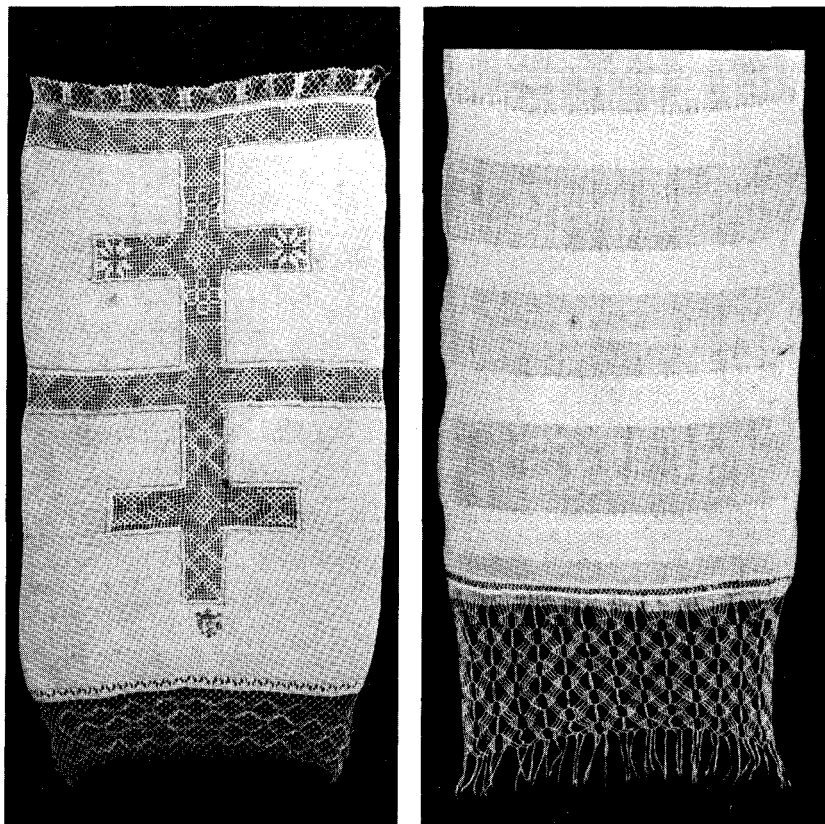

Fig. 9. Håndklæder.

a) Håndklæde i fint lærred, broderet med to kors og tværgående borter i dragværk. Mærket med kronede initialer SCD i blå korssting og med omramning af dragværket med blå stikkesting. Forneden en enkeltmønstret filering, foroven en frihåndsknipling. Bh. Mus. no. 207.

b) Håndklæde, lærredsvævet med striber i afvekslende grupper af svær tråd indslået og »koppetøj«. For begge ender trendfletninger. Mærket KMD (= giverens bedstemoder Karen Margrethe Dam, gift med Andreas Absalon Kofoed i Aaker) samt midt på den ene langside AAD i brune korsting. Bh. Mus. no. 8463.

mønstervævninger, vi møder i de nedenfor behandlede bænkeklæder, eller i dragsøm, en syning, vi også møder ved bænkeklæderne. Enkelte gange finder vi dog afvigelser. De kunne være drejlsvævede, som vi møder det i LD 17/1 1698: »et ulled rød og blaaed Dreyels Sengeklæde« og i Svaneke 26/3 1706, hvor der optræder »2 grønne Dreyels Sengeklæder«, eller det kunne være af Danzigertøj (LD 4/6 1706: et ulled pricked Sengeklæde af Danziger-tøj). Een gang møder vi et sengeklæde, der, da det er ret højt vurderet, utvivlsomt har været flosvævet (LD 9/1 1702: et flosset Sengeklæde). Det er en vævning, man i Skåne møder brugt til dette formål, og som er beslægtet med ryg'erne.

Sparlagen

Husets pragtstykker hos de velhavende var himmelsengene. De har pranget ikke blot med gode dyner og sengelinned, men også med deres omhæng, »sparlagen«, som man gerne ofrede meget på.

Hyppigt møder vi trykte lærreder anvendt. Bornholm havde fået sin første professionelle farver og trykker, da hollænderen Giert Jacobsen von Kiempen med kgl. bevilling af 4/8 1680 havde nedsat sig i Rønne, hvor han både drev sit farveri og en købmandshandel. En familietradition vil vide, at han indstrandede på øen og giftede sig med en lokal pige. I skifterne møder vi ofte gældsposter til ham, og også af og til tøj, der lå hos ham til farvning. Hos ham kunne man få sine stoffer udstyret med trykte mønstre.

Mange andre stoffer blev dog anvendt, oftest er de hjemmenvævede ensfarvede eller »rannede«, men ellers kan de spænde fra simpelt blårlærred til silke, som de gør det i eet og samme skifte LD 22-23/7 1691 på Maglegård i Østermarie efter Jens Pedersen Koefoed.

Bænkeklæderne

Boligens mest farveprægtige tekstiler var, foruden de ovennævnte sengeklæder, bænkeklæderne, der dækkede de faste bænke i stuen, d.v.s. *bænkedyner* og *agedyner* samt *hynder*. De sidste brugtes som rygpuder eller af og til som puder til at sidde på i en stol (»sædehynder«). Var der ofret meget på dynetøj, er det intet imod, hvad der ofredes på disse tekstiler, hvor farver som sort, rødt, gult, grønt og blåt ofte nævnes som bundfarve for en enten vævet eller syet mønstring. Kun de aller fattigste hjem manglede en bænkedyne.

Agedynernes længde var bestemt af den dobbelte brug i stuen og på agestolen, bænkedyernes længde varierede derimod meget. Hyppigst var de 4-6 alen lange, dog ikke sjældent længere. Længst var en »lesned« bænkedyne på 10 alen (6 1/4 m.), som vi møder på Ageregård i Nyker (LD 3/7 1705).

Længden kunne også angives efter det antal personer, den var beregnet til, f.eks. at den havde 4-mands sæde, altså var beregnet til fire personer.

De lange, faste bænke under vinduerne krævede gerne flere bænke- og agedyner for at blive dækkede, og det var et imponerende antal, et velforsynet hjem kunne have, 10-15 stk. bænkeklæder var ganske almindeligt på gårdene, men ofte finder vi langt flere. Ved skiftet LD 18/6 1690 på 18. sl.gd. Fløjlegård i Rø møder vi et velforsynet hjem, hvor der var 32 stk. bænkeklæder, nemlig 13 bænkedyner, 6 agedyner og 13 hynder. På sengene lå ialt 8 sengeklæder og i dem 14 underdyner, 13 overdyner, 1 ryg og 22 hovedpuder - og så havde enken endda fået tildelt en seng med dyner uden vurdering, som må lægges til. De to af sengene var himmelsenge med sparlagen af henholdsvis trykt blårlærred og hjemmewævet tøj. Hjemmet var selvfølgelig også rigeligt forsynet med linned, både i sengene og i kisterne, hvor det ikke i brug værende opbevarede.

Selv om det ikke altid anføres direkte, har bænkeklæderne i langt de fleste tilfælde været udsmykkede med en mønstring. De angives ofte blot som »væved« eller »syed«, og her må være underforstået »med mønstring«. Helt sikkert er det i de meget hyppige tilfælde, hvor det hedder »væved paa blaa Bund«, »syed paa Vadmæl« o.l., for slet ikke at tale om de ligeledes hyppige tilfælde, hvor en mønstring direkte anføres.

Mønstervævningerne

Mønstrene var ofte frembragte ved vævning. Det kan dreje sig om helt enkle vævninger som »rannede« eller »rudrede« stoffer. Vi møder også, som vi gjorde det ved bordklæderne, betegnelsen »væved i Flamme«, der må opfattes som en enkel vævning med partielt farvede garner, det vi idag kalder ikat. Den delvise farvning af garnet opnåedes ved, når det drejede sig om en trenddomineret vævning, at trenden efter trendingen med regelmæssige mellemrum blev tæt ombundet og derefter farvet, hvorved de ombundne dele undgik farvning. Ved et indslagsdomineret stof var det indslaget, der blev behandlet tilsvarende.

Vi har ikke bevaret noget bornholmsk bord- eller bænkeklæde, udført med denne teknik; men et bolster med ikat dukkede op for nylig, da Bornholms Museum lod foretage en fuldstændig registrering af genstandene i Erichsens Gård i Rønne, se tavle IVa. Da det sad på en pude i en vugge og var dækket af et vår, var der hidtil ingen, der havde bemærket det.

I de gamle skifter finder vi ud over »væved i Flamme« også andre betegnelser, der antyder brugen af ikat, således optræder der i skiftet Rønne 3/6

1739 et »strivplettet Omhæng« til en seng, og i skiftet LD 18/10 1713 »6 alen rødt prikket Vadmél«. I begge tilfælde er det fristende at tænke på ikat.

Ud over disse enkle vævninger vrimler det imidlertid i skifterne med bænkeklæder, udstyret med mønstervævede stoffer i en af de følgende seks vævninger: *tryggeskeftet*, *krogevævet*, *spolskodet*, *nyvævet*, *lesned*, og *flamskvævet*, vævninger, der alle tillige optræder i sengeklæderne.

Af disse betegnelser er det idag kun flamskvævet, der siger os noget, og kun af denne vævning er der bevaret flere eksempler, fire ialt, hvoraf de tre tilhører Bornholms Museum, det fjerde Danske Folkemuseum. De er alle rester af oprindeligt længere vår til bænke - eller agedyner. Der ud over er bevaret et mønstervævet agedynevår, tavle IVb, der må svare til en af de øvrige fem nævnte vævninger, og med rester af underforet bevaret, tavle IVc. Den er indgået til Bornholms Museum i 1928 efter, at Elna Mygdals artikel var udkommet, og har indtil for nylig henligget ubemærket i magasinerne.

I Elna Mygdals artikel optræder kun de fire sidste af de seks ovennævnte mønstervævninger. Tryggeskeftet og krogevævet mangler, selv om de forekommer hyppigt. Hendes sproglige undersøgelse af de tre for hende ukendte vævninger gav til resultat, at spolskodet måtte være en vævning, hvor mønstertråden inførtes med skytte, og at der i lesned lå, at det var en vævning, hvor mønsteret blev »plukket« ind, d.v.s. indført med hånden, som man gør det, når mønstertråden ikke indføres over hele vævebredden. Hun konstaterede tillige, at nyvævet måtte være en mønstervævning fordi der ofte forekommer vendingen »en gammel nyvævet«. Det kan tilføjes, at der findes skifter, hvor vendingen »med nyvævet Mynster« optræder, ligesom »med lesned Mynster« forkommer. I begge tilfælde kan der tillige være angivet en bundfarve. Det indicerer, at det for disse to vævnings vedkommende har drejet sig om mønstervævninger med *et mønster på et bundvæv*.

Den nøjere gennemgang af skifterne giver os materiale til at komme problemet om vævebetegnelserne betydeligt nærmere. Her udskiller betegnelserne tryggeskeftet og krogevævet sig markant ved, at vi *aldrig* finder farve- eller mønsterbetegnelse i forbindelse med dem, hvorimod de tre sidste alle kan være karakteriserede med betegnelser som »med rød Bund« og »ran-
ned«, foruden at der ved nyvævet og lesned, men *aldrig* ved spolskodet, kan optræde en mønsterbetegnelse, hentydende til, hvad mønsteret »forestiller«.

Tryggeskeftet og krogevævet

Forklaringen på betegnelserne tryggeskeftet og krogevævet får vi, når vi vender os til Sverige, hvor begge udtryk findes i sydsvenske dialekter, brugt

om varianter af *rosengang*, der væves med kiperbindinger og med to eller flere skytter med hver sin farve indslag.

Indslaget dækker trenden. Det er vævninger, hvor ingen af de anvendte farver dominerer, og hvor mønstringen er af en art, der bedst lader sig karakterisere ved vævemetoden.

Tryggeskeftet svarer til det f.eks. i Kalmar-området brugte triggeskaft, som her brugtes til vævning af tykke, uldne sengetæpper til salg¹⁸. Det er en treskaftet *rosengang*, der bygger på treskaftet kiper. I Östergötland optræder ordet som treggeskaft i forbindelse med opbinding af tre skafter på en væv.¹⁹

Krogevævet må svare til det svenske *krokväv*, der bl.a i Skåne er blevet brugt om en firskaftet *rosengang*, hvor de enkelte farver kan danne zig-zaglinier tværs hen over fladen²⁰. Denne vævning er i sin opsætning nær forbundet med spidskiperen, og det er særdeles rimeligt, at vi på Bornholm kan finde ordet krogevævet brugt i begge tilfælde. Brugen af ordet kroger i forbindelse med *rosengang* kendes også fra Norge, i Setesdalen kaldes den således for *krogbragt*.²¹

Identifikationen af tryggeskeftet og krogevævet med *rosengang* stemmer også med, at deres vurderinger i skifterne ikke er ret høj. Ved vurderingen af en bænke- eller agedyne er der blevet taget hensyn til såvel overbeklædnin-gen som underforet, foruden at slidet af stykket er taget i betragtning. Underforet er ofte af Vadmél eller løet (afhåret) skind, men er desuden ikke sjældent spolskodet, foruden at stofferne nyvævet og lesnet, i en enkelte tilfælde endog flamskvævet, kan forekomme. I disse tilfælde har det nok drejet sig om genbrug af en slidt overbeklædning.

Tager vi hensyn til disse variationer, fremgår det klart, at spolskodet var den lavest vurderede af de seks mønstervævninger. Kun lidt højere er krogevævet og tryggeskeftet sat. Dernæst kommer, en del højere vurderet, nyvævet, hvorfra der igen er et spring til lesnet, der kun ligger lidt lavere end flamskvævning, ja, til tider er vurderet lige så højt. Disse vurderinger må afspejle mængden af det arbejde, der måtte lægges i vævningen af de enkelte arter mønstervævninger.

Spolskodet

Forklaringen på spolskodet har vi utvivlsomt i den lille rest underfor fra et agehynde, vi ser i tavle IV. Den er stribevævet med trend af hør og indslag af uld, der dækker trenden. Nogle af striberne er vævet i det, vi idag kalder *tanding*. Her er der afvekslende lavet indslag med to af de anvendte farver

(hvidt og gult eller mørkere og lysere gult, de farver, der indgår i vævningen), så striben fremtræder som bestående af tætliggende, smalle striber i to farver på tværs af indslagets retning. I Sverige er denne form for vævning blevet kaldt for spolkastning eller spolvævning²² - på gammelbornholmsk åbenbart spolskodet.

Nyvævet og lesned

Som nævnt kan der i forbindelse med bænkeklæder eller sengeklæder, der er vævet i nyvævet og lesned, være omtalt mønstre. Ved nyvævet er det især hyppigt med »stjerner«, hvilket utvivlsomt har hentydet til den i mønstervævninger meget ofte forekommende ottetakkede stjerne. Ikke sjældent forekommer endvidere mønstre som »ruder« eller »prikker« og noget sjældnere »roser« (LD 18-20/11 1737: »nyvævet Dyne paa grøn Bund med Roeser paa«).

Det er kun få gange, at der omtales mønstre ved lesnede stoffer, hvilket skal ses i sammenhæng med, at der selv på større gårde sjældent var ret mange af dem. Det var derfor i de fleste tilfælde nok at anføre hvilke underfor, bænkeklædet havde (det vi oftest møder), længden af stykket eller evt. dets bundfarve. Ved sengeklæder måtte man altid karakterisere ved noget, der havde med selve vævningen at gøre, det sker f.eks. i boet LD 18/6 1690, hvor der er hele fire lesnede sengeklæder. De karakteriseres som »1 lesned«, »1 lesned paa rød bund« og »2 lesned, ranned«, de to sidste har nok været ens.

Undtagelsesvist møder vi i boet LD 11/3 1704, hvor der skal skelnes mellem to lesnede bænkedynner, et mønster nævnt, de karakteriseres som »med Rosinger paa sort Bund«, henholdsvis »med 3 sorte Ranner under og paa rød Bund«. I et andet tilfælde LD 19/6 1709 møder vi en bænkydyne »lesned ud af blaat og rødt«, vel de farver, der indgik i mønsteret.

Efter det, der er anført om de to vævningsarter, må det være klart, at de har været repræsentanter for de to måder, der almindeligt har været brugt til indførelse af mønstertråde i et bundvæv. Nyvævet må have været en *lanceret vævning*, d.v.s. en vævning, hvor mønstertråden indføres i et specielt mønsterskel i hele stoffets bredde, hvorfor den kan indføres med skytte, medens lesned har været en *brocheret vævning*, hvor mønstertråden med hånden føres ind i skellet så langt delmønsteret går, og der derfor må arbejdes samtidig med lige så mange stykker mønstertråd (gerne opviklet i »dunter«), som der er delmønstre i de anvendte farver langs skellet. Brochering er langt senere at udføre end lancering, og her til svarer, at lesnede stoffer i de gamle skifter vurderedes højere end de nyvævede.

Medens vi ikke har bevaret noget eksempel på et gammelt, bornholmsk bænkeklæde med lanceret vævning, har vi eet bevaret med brocheret vævning: det i tavle IVb viste agehynde. Det er vævet med trend af hør, der dækkes af indslaget, som for bundvævets vedkommende er sort, medens blomsterne (»roserne«) er i to farver rødt med hvid midte og stjernerne i rødt, gult og grønt, ligeledes med lidt hvidt i midten. Imellem dem er anbragt rosetter helt i gult. *Dette må være, hvad man forstod ved lesned.*

Hvad nyvævning kan have været

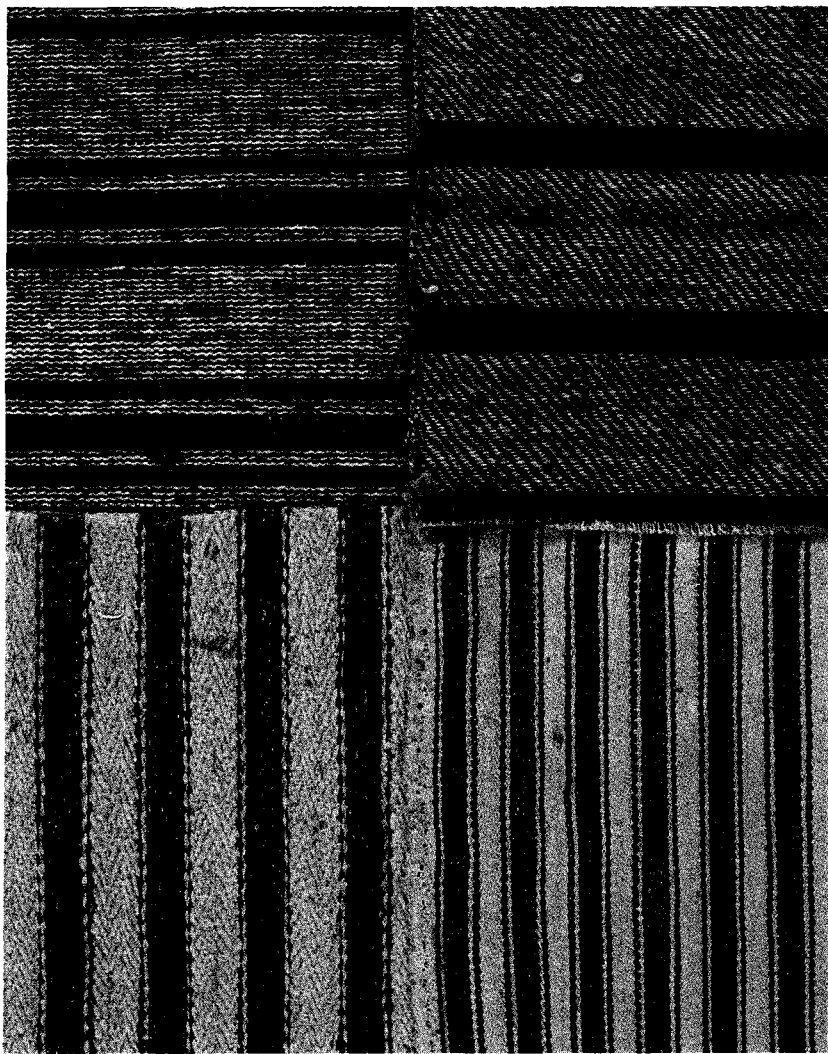
Vi nåede til, at nyvævet skulle betyde en lanceret vævning. En sådan kan i princippet udføres på to måder, afhængig af, hvor kompliceret mønster, man ønsker at væve, og af den til rådighed stående vævs antal af skafter.

Har den skafter nok til opbinding af både bundvævets skafter og de til mønsteret nødvendige, benytter man sig her af; men har man, som det i almindelighed var tilfældet på Bornholm, højst fem skafter til rådighed, er muligheden for mønsterdannelse meget begrænset, og det er udelukket, at man efter denne metode har kunnet væve noget, der betegnes som med »stjerner« eller med »roser«.

Her må man ty til den klassiske *skelbladsvævning*, der endog i det gamle Kina har været brugt til vævning af kompliceret mønstrede silkestoffer. Den er kendt overalt i Europa ved folkelige vævninger.

I Sverige har begge metoder været brugt. I Västergötland vævedes de kendte västgötatacken, der solgtes til omrejsende kræmmere, i enkle mønstre, der helt var opbundet til den foreliggende vævs skafter²³. I modsætning her til vævede man i Skåne opphämta med rige mønstre, der kunne kræve 15-20 eller endnu flere skafter²⁴. Her kom *skelbladsmetoden* i brug.

Ved denne blev selve væven sat op med en trend til bundvævet, som opbandtes til to af vævens skafter, så bundvævet kunne væves som almindeligt lærred, evt. som reps, hvor indslaget dækker trenden. Når det var gjort, og der var vævet et lille stykke bundvæv, skulle der bindes op til mønsterskafterne. Disse var ikke forbundne med tramperne, men løftedes i hånden, og de bestod af sølleskafter, der lå løst ovenpå trenden mellem bundskafterne og garnbommen (= bagbommen), og hvor hvert enkelt skaft ved hjælp af trådløkker var forbundet med de trendtråde, der skulle løftes ved skeldannelsen. I forbindelse med opbindingen af disse løse mønsterskafter fik man brug for tre hjælperedskaber: en ca. 3 cm. bred, flad tilspidset pind og to skelblade, der var ca 10 cm. brede og havde afrundede kanter. De var alle tre noget længere end vævebredden.

Tavle I: Dynetøjsvævninger.

a) Olmerdug (= korskipper med indslagseffekt), vævet o. 1900 på Vibegård i Knudsker. Røde striber på en meleret bund, opstået ved skiftevis indslag med hvidt og blåt. Privat eje.

b) Firskift (= femskiftet atlask med indslagseffekt) vævet efter 1900 af Nielsine Kirstine Kjøller. Røde striber, afgrænset med sort på en kiperagtig bund, opstået ved skiftevis indslag med sort og hvidt. Bh. Mus. no. 11.745.

c) Bolster af blå, vævet i spidskipper. Gudhjem Museums prøvesamling.

d) Bolster i hør, vævet i femskiftet atlask med trendeffekt. Vævet på Vibegård i Knudsker i sidste halvdel af 1800-årene. Privat eje.

Opbindingen skete på følgende måde. Væversken stak den tilspidsede pind ind i trenden over og under de trendtråde, der skulle sænkes, henholdsvis løftes, i vedkommende mønsterskel. Ved at rejse pinden på højkant åbnedes skellet tilstrækkeligt til, at et skelblad kunne stikkes ind i skellet bag vævekammen og føres op mod bundskafterne, hvor det rejstes op. Derefter kunne det andet skelblad føres ind i skellet bag disse og føres op mod garnbommen til det sted, hvor det løse mønsterskaft skulle bindes op til de tråde, der lå ovenpå skelbladet.

Når det var gjort, åbnede man skellet ved hjælp af det første skelblad og slog mønstertråden ind, hvorefter væversken slog 1-3 indslag ind i bundvævet. Så begyndte man forfra med at tage skellet op ved hjælp af den tilspidsede pind og ved hjælp af de to skelblade føre det op til det sted, hvor det blev opbundet o.s.v., indtil man havde bundet op til halvdelen af mønsteret. Dette var gerne symmetrisk omkring en tværlinie, så anden halvdel af mønsteret kunne væves ved løftning af mønsterskafterne i modsat rækkefølge, og nu, hvor man var igang med den egentlige vævning, måtte man danne skellet ved at løfte det pågældende skaft op, så skellet dannedes, dette blev ved hjælp af skelbladene forstørret og ført ned, så mønsterindslaget kunne ske. Væversken kunne ikke selv løfte mønsterskafterne, hun behøvede en hjælper dertil (ved indviklede mønstre endda to), som også hjalp til med at stikke skelbladet ind.

Denne form for vævning blev hurtigt, hvor den blev drevet professionelt, lettet ved indførelse af mekaniske hjælpemidler, der tillod endog meget komplicerede mønsterdannelser. I den sidste ende førte de til den helt mekaniserede mønstervævestol, jacquardvæven.

I den folkelige vævning holdt skelbladsmetoden sig. I Skåne, hvor særligt komplicerede mønstre udvikledes, holdt man endnu hen mod slutningen af 1800-årene fast ved den traditionelle metode til vævning af »opphämta«. Først da blev det enkle hjælpemiddel »trækmaskinen«, der tillader væversken selv at løfte mønsterskafterne, indført her.²⁵

Det er denne omstændelige skelbladsvævning, vi må tænke os har været i brug på Bornholm, når der vævedes »nyvævet« med f.eks. stjerner og roser som mønstre. Så komplicerede mønstre, som dem, vi kender fra Skåne, har der dog næppe været tale om.

I skifterne kan vi møde optegnelser, der peger i retning af, at skelbladsmetoden har været i brug. Som regel vurderedes væven og dens »behør« under eet; men det hænder, at løsele, der ikke har været i brug i øjeblikket, ligger andre steder i huset og derfor vurderes for sig. Det drejer sig gerne om »væ-

veskeer«, det vi idag kalder vævekamme, og sølleskafter. Det er ikke ualmindeligt, at 2-4 sølleskafter vurderes for sig. I eet tilfælde, ved et skifte i et udhus på Lensgårds grund i Østerlars LD 23/4 1704, synes vi at stå overfor folk, der har vævet for andre, og der er hele to væve i huset. Her vurderedes hver væv med »behør« for sig samt særskilt 4 væveskeer og 7 sølleskafter til den ene væv og 4 væveskeer og 6 sølleskafter til den anden. Sølleskafterne har sandsynligvis været beregnet til skelbladvævning.

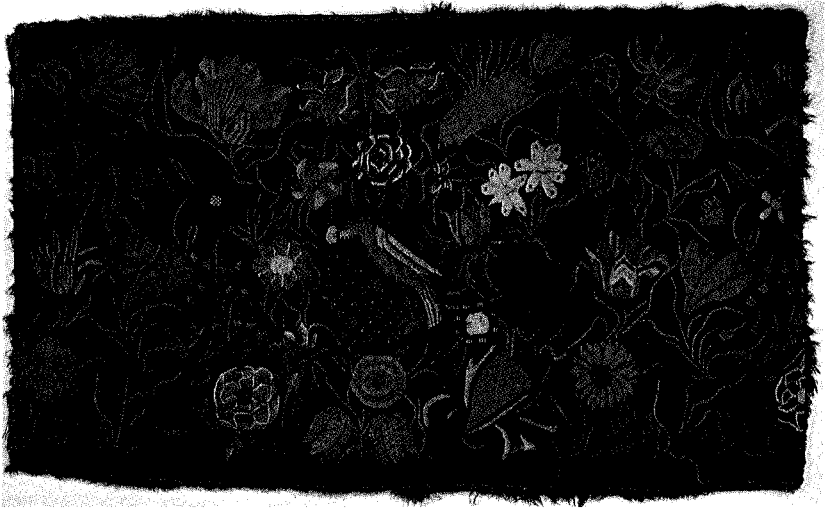
En flamskvæverske

De fornemste bænkeklæder har været de flamskvævede. De vævedes på en særlig, opretstående vævestol; men det er påfaldende, at man har svært ved at opspore dem i skifterne. Kun i eet, efter købmand Mads Kofoeds hustru Elsebeth Davidsdatter i Svaneke 31/3 1728, er de fundet nævnt - og det i hele to eksemplarer, der stod på »tilled«. De vurderedes til 2 mk. tilsammen.

Forklaringen er måske, at de i høj grad vævedes af unge kvinder før deres giftermål, og at væven så gik videre til andre unge piger, for en gift kvinde havde sjældent tid til at give sig af med en så sendrægtig væveform. Sådan synes det i alt fald at være gået med den eneste bornholmske kvinde, som det med sikkerhed er lykkedes at fastslå vævede flamsk, Boel Jensdatter. Hun er givet ikke den eneste, for et af de bevarede stykker flamskvævning fra Bornholm er signeret af væversken og dateret gennem den spejlvendte indskrift (man vævede jo fra vrangen;): ANNO AMD 1717 (tavle IIIa).

Boel Jensdatter var f.o. 1678. Hun var yngste datter fra Risegård i Aaker, og ved moderens død boede både hun og moderen hos broderen Niels Jensen, som da ejede gården. Skiftet holdtes 13/4 1698, og datteren lod da en lang række ejendele, som hun »ved egen Møje og Arbeide« havde erhvervet sig, indskrive i skiftet som hendes egne. Det har været det udstyr, hun indtil da havde samlet sammen. Af tekstiler rummede det: 2 flamske hynder, 1 nyvævet hynde, 1 syet hynde, 1 nyvævet bænkedyne, 5 alen lang, 1 tryggeskefted sengeklæde, 1 flamsk agedyne, 3 bordduge af bruegarn, 1 dragsøms sengeklæde, 2 bruegarnslagner, 4 blågarnslagner, 2 blårannede linnen- og-hampe sengedyner, 2 ditto hoveddyner, 2 ullen-og-linnen hovedpuder og 1 dragsøms bænkedyne. Desuden en lang række nye brugsgenstande i træ, såsom siebøtter, pandebøtte, en langbøtte, en lejlje, en kerne o.s.v., foruden køer, kvier, får og gæs. Alt det sidste kan hun kun have erhvervet sig på een måde: ved at væve for andre.

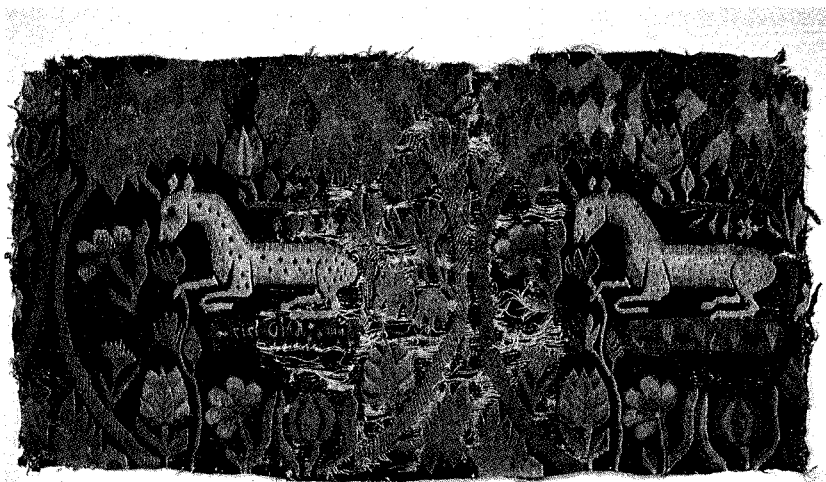
Kort forinden mistede gårdejer Hintze Hansen til 40. sl.gd. i Vestermarie sin hustru, hvis skifte holdtes 25/2 1698. Det viser et almindeligt, ret tekstil-

Tavle II: Flamskvævninger.

a) Del af flamskvævet bænkeklæde med papegøje, der hakker i drueklase, omgivet af blomsterkrans og spredte blomster. Ernst Fischer anser dette for at være professionelt arbejde fra sidste halvdel af 1600-årene. Bh. Mus. no. 1303x1.

b) Del af flamskvævet bænkeklæde med rygvendte papegøjer med drueklaser under sig, og spredte blomster. Ernst Fischer anser dette for at være et ikke-professionelt, men dygtigt arbejde fra første halvdel af 1700-årene, B.M. no. 1303x2.

Tavle III: Flamskvævninger.

a) Del af flamskvævet bænkeklæde med gentaget motiv, enhjørning mellem to træer, der bøjer sig, så de danner krans, og udfyldning med blomster. Med spejlvendt signatur: ANNO AMD 1717. Ifølge Ernst Fischer vævet af dygtig, ikke-professionel væverske. Bh. Mus. no. 1303x3.

b) Del af flamskvævet bænkeklæde med papegøjer og andre fugle i bladværk med blomster og druer. Ernst Fischer anser dette for at være udført i Sverige (Småland), men det er indgået fra Bornholm. Dansk Folkemuseum no. 2.955/13.325.

rigt bo, men der er intet, der tyder på nogen særlig stor virksomhed med tekstilfremstilling. Han giftede sig snart igen - med Boel Jensdatter.

Omkring et par år efter brylluppet døde Hintze Hansen, og skiftet holdtes 31/12 1701. Nu var der overalt på gården vidnesbyrd om en endog ualmindelig stor tekstilfremstilling. Der var beholdninger af hørfrø og hampefrø til udsæd til foråret. En masse materialer var under bearbejdelse, et sted lå der således 14 pund »linbrue«, 7 pund heglet »hampebrue«, 28 pund slettet lin, 27 pund brødet hamp, 7 pund brødet lin, 11 pund blågarn, 2 pund uldgarn, som dels var en »liden gul harve«, dels i et nøgle. I en pose lå 16 nøgler blågarn, tilsammen 6 pund. Videre var der noget hvidt og rødt ulled garn, 1 pund rødt garn, 2 pund blåt uldent tvundet garn og 1/2 pund gult ulled garn.

Dernæst opremses et lager af færdigvarer, der endnu ikke var taget i brug: 1 nyvævet bænkedyne, 5 alen lang, 2 gule underfor i samme længde, 1 nyt hampe hoveddynevår, 1 flamsk hyndevæv, 1 pudevår med strik og 2 drejlsduge, hver 3 1/4 alen lang. Der synes her både at være tale om ting, hun har medbragt, og ting, hun siden havde vævet.

Opremsningen af råvarer fortsætter, andet sted i huset lå der: 1 pund heglet hør, 9 pund kogt og rådt blågarn, 7 pund uldent vundet hvidt garn, 10 pund grovt vundet bruegarn, 12 pund sort uldent varpet (d.v.s. trendet) garn, 5 pund vundet hvidt uldgarn, 8 pund sort og hvidt vundet uldent grovt garn. Det er intet under, at der blandt boets gældsposter var spindeløn til en kvinde i Nyker. Med så meget under arbejde har også andres hjælp måttet inddrages. Boet rummede selvfølgelig også rigelige mængder af ibrugtagne tekstiler, væsentlig flere, end der var i hans første hustrus skifte.

Der var væv på gården - men ingen flamskvæv. Boel Jensdatter har utvivlsomt mestret at lave alle de nævnte mønstervævninger, indbefattet flamskvævning, for der er en tilføjelse til skiftet, hvoraf det fremgår, at der stadig i hendes barndomshjem på Risegård lå nogle *af hende selv* forfærdigede tekstiler, som også tilhørte boet, nemlig 1 *flamsk agedyne*, 1 dragsøms sengeklæde og 1 dragsøms bænkedyne. Det påfaldende store udstyr, hun i en alder af kun 20 år havde fået samlet sammen, har hun måske netop erhvervet sig ved at bytte med flamskvævninger. At hun var endog usædvanlig dygtig, er der ingen tvivl om.

Flamskvævningerne

De bevarede flamskvævninger viser også, at det har været dygtige væversker, der har lavet dem, de er af endog særdeles god kvalitet - men måske er det

netop derfor, at de er bevarede. Skifterne vurderer dem oftest højt, og der har været rene pragtstykker mellem dem.

Prisen må nok gå til de sengeklæder, der var udført med denne teknik. Bevarede flamskvævede sengeklæder fra Skåne er vævet i to bredder med symmetriske mønstre, der »passer sammen«, når de sys sammen - sådan må vi også tænke os, at de bornholmske har været.

De nævnes i skifterne LD 24/1 1688 på Lille Hallegård i Aaker, LD 8/1 1695 på Vellingegård i Nyker og igen LD 7/5 1703 samme sted. De to sidste har ikke drejet sig om samme stykke, det første af dem gik ved arv væk fra gården.

Pragtfulde har også været den 9 alen lange flamske bænkedyne, der nævnes i skiftet på Lensgård i Østerlars LD 13/7 1711, og den 8 alen lange bænkedyne på Koefoedgård i Østermarie LD 15/2 1702; men iøvrigt er flamske bænkedynner på 5-6 alen ikke ualmindelige.

Fornemme må endvidere de to flamske hynder med silke »isyet« have været, som nævnes i LD 16/2 1711 på Aabygård i Nyker blandt flere andre flamskvævede hynder i boet.

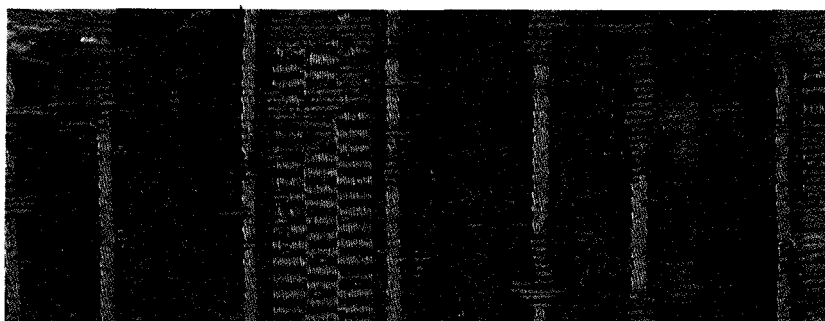
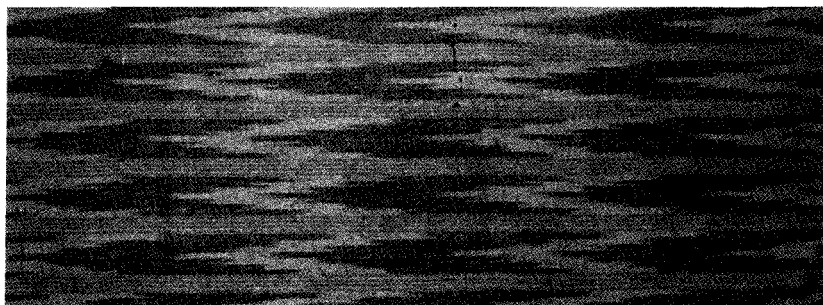
Af interesse er, at der af og til nævnes mønstre i disse vævninger. Tre af de fire bevarede flamskvævninger (tavle II og III) viser papegøjer, så det er ikke underligt, at papegøjemønster nævnes (Rønne 10/12 1736, Rønne 17/12 1737 samt auktion i Rønne 24/2 1738); men der er flere andre: Navnemønster (Rønne 24/2 1738), ansigtsmønster (LD 7/3 og 5/5 1707), rosenmønster (Rønne 7/5 1738) og musselmønster (Hasle 18/12 1717), foruden at flere af de mønstre, der omtales på bænkeklæder uden angivelse af benyttet teknik, udmærket kan have været flamskvævede.

Ikke alle vævninger, der i skifterne betegnes som »flamske«, har dog haft så rige mønstre som de ovennævnte, og især er det påfaldende, at vi kan støde på vævninger, der kaldes for »flamske«, men som karakteriseres ved så enkel mønstring som »prikket« (LD 26/5 1698, LD 4/6 1703) eller »plettet« (LD 8/2 1713).

Har det mon i disse tilfælde virkelig drejet sig om flamskvævning? De lyder ikke, som om de var umagen værd at lave. Eller er forklaringen en anden, har man mon kunnet bruge ordet »flamsk« også om vævning med partielt farvede garner (»flammede«), så det også kan betegne en ikatvævning? - Det er værd at overveje.

Broderede bænkeklæder

Lige så hyppigt som de mønstervævede bænkeklæder optræder *de syede*.

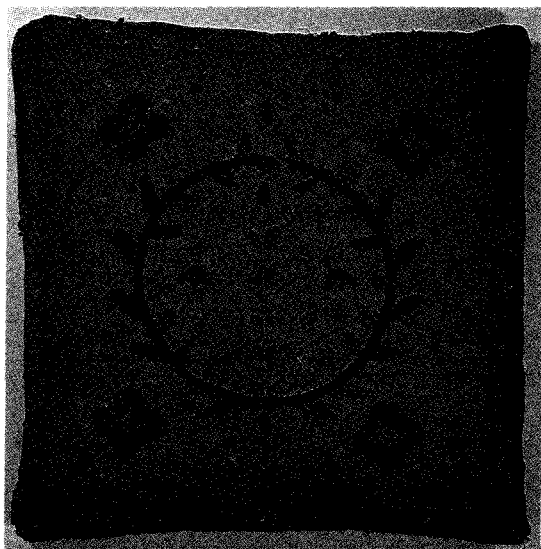

Tavle IV: Mønstervævninger.

a) »Flammevævet« bolster (= ikat), kipervævet. Bh. Mus. no. 252x1039.

b) »Lesned« agehynde (= brochering). Bh. Mus. no. 3320.

c) »Spolskodet«, underfor til b.

Tavle V: a) Broderet hynde, bladkrans omkring signatur SADM ANNO 1784 samt blomster, i fri syning på et gult uldent stof, syet sammen af to stykker. Til hyndet knytter der sig en - særdeles utroværdig - tradition, gående ud på, at stoffet skulle stamme fra uniformer tilhørende i 1658 ihjelslagne svenske officerer! - Bh. Mus. no. 1159.

Tavle V: b) Broderet stykke til hynde, blomsterkrans omkring initialerne HMS KKHM samt spredte blomster i fri syning på fint, uldent stof. Ifølge protokollen kunne man ved stykkets indgåelse tillige læse årstallet 1797 på det, men det er nu næsten forsvundet. Bh. Mus. no. 330.

Også her har der været megen variation, men skifterne røber ikke meget om syngensarten, kun om mønstrene.

Vi kan igen vende os til Skåne, hvor bænkeklæder lavedes endnu op i 1800-årene, og der derfor er en rig bestand bevaret. Det bliver da klart, at vi må regne med flere muligheder. Der kan være tale om fladedækkende syninger med uldgarn på en bund af hør, blå eller hamp - eller der kan være tale om syninger af motiver i uldgarn på et uldent stof, f.eks. vadmel eller klæde, der danner baggrund for motivet.

De fladedækkende syninger på hør el.l. kan igen enten være »tællesyninger«, hvor man tæller sig frem til, hvor stinget skal stikkes ned (i gamle dage brugte man et åbentvævet stof hertil, idag stramaj) - eller en helt fri syning, hvor man ved anvendelse af en hel række forskellige sting fylder flader og konturer ud på et på stoffet tegnet mønster.

På samme måde kan syningerne på et uldent stof deles op i »tællesyninger«, der forudsætter, at man kan tælle stoffets tråde, og fri syning efter et påtegnet mønster.

Blandt »tællesyningerne« er korssting, flettesting, klostersyning og florentinsk syning almindelige, de kan alle tænkes at have optrådt. Specielt må florentinsk syning være identisk med »flammesyning«, der ofte optræder. I næste afsnit skal vi møde et bornholmsk eksempel på denne syning fra den betragtede periode, som kan give os en ide om, hvordan et flammesyet bænkeklæde kan have set ud.

Den eneste syning, der tillige har været brugt på sengeklæder, er »drag-søm«. Dette kan ikke, som vi ellers er tilbøjelige til det, tydes som en syning over udtrukne tråde, for så egner det sig ikke til at sidde på. Det har antagelig været en enkel tællesyning på et uldent stof med samme mønstring gentaget. Den kan have bestået af tråde, ført gennem stoffet i dets fulde bredde med mellemrum, og dannende en enkel mønstring.

Noget lignende kan have været tilfældet med de »krogesyede«, hvor mønstringen øjensynlig har dannet zig-zag-linier. Om det har været en fladedækkende syning med uldgarn på hør, eller det blot har været en syet mønstring på et uldstof, er ikke til at sige. Derimod er der ikke tvivl, når det drejer sig om de »flammesyede«. Det har været florentinsk syning med uldgarn på hør.

Det mønster, vi oftest ser angivet blandt de syede, er stjernemønster. Vi ser ofte et syet bænkeklæde karakteriseret f.eks. som »med stjerner på rød bund« el.l. - iøvrigt får vi hyppigere farvevirkningen nævnt i de tilfælde, hvor det ikke fremgår, om stykket er vævet eller syet, i det ovennævnte bo

efter Hintze Hansen optræder f.eks. et »sortstjernet og gulbundet Sengeklæde« og i boet LD 26/3 1706 en grøn bænkedyne med røde stjerner, i begge tilfælde uden at teknikken er nævnt. Ved de syede stjerner drejer det sig utvivlsomt om en tællesyning, måske klostersyning (på Amager kaldet »plattverk«). Det samme kan have været tilfældet med mønstre som »med ruder«, »med prikker« o.l., som ofte optræder, såvel syede som vævede – samt uden angivelse af teknik.

Noget sjældnere nævnt er »ottebladssyning« (Rønne 11/6 1752) og »tornsyning« (LD 1/9 1686, LD 13/6 1690, Svaneke 25/6 1692), som begge sandsynligvis har været tællesyninger. Derimod må det stå åbent, hvad betegnelsen »udlagt Syning« (LD 16/1 1702) dækker over.

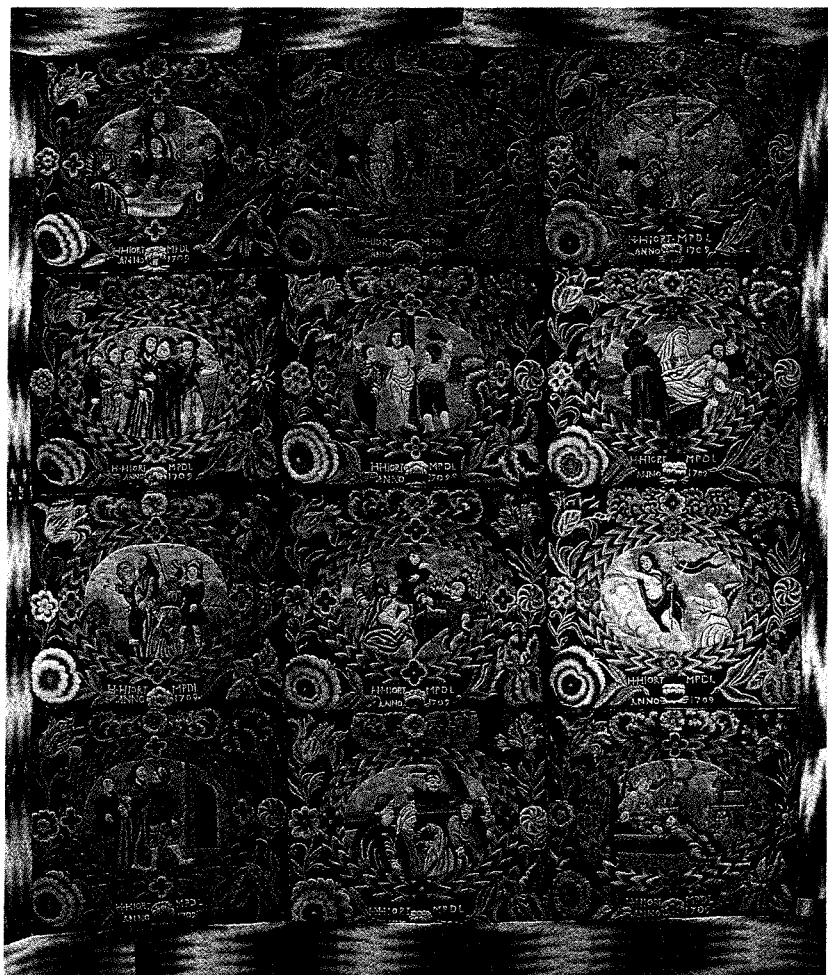
Følgende mønstre kan dels tænkes udført som tællesyning, dels som fri syning: de »agermønstrede« (Rønne 8/3 1736, Rønne 9/9 1744, Rønne 12/9 1749), de »egeløvmønstrede« (LD 10/2 1741, LD 12/9 1749, Svaneke 21/7 1736) samt de »bladmønstrede« (LD 20/12 1706).

Fri syning på et uldstof har det sandsynligvis drejet sig om, når det hedder »syet i Blommer« eller »med adskillige Blomster paa« (LD 4/6 1703), LD 4/3 1706, LD 18/11 1737) »Roser« (LD 4/6 1703, LD 30/10 1706) eller »Nielicke« (Svaneke 29/3 1727), foruden det tilfælde, hvor det ligefrem kaldes en »Krans« (LD 12/5 1706).

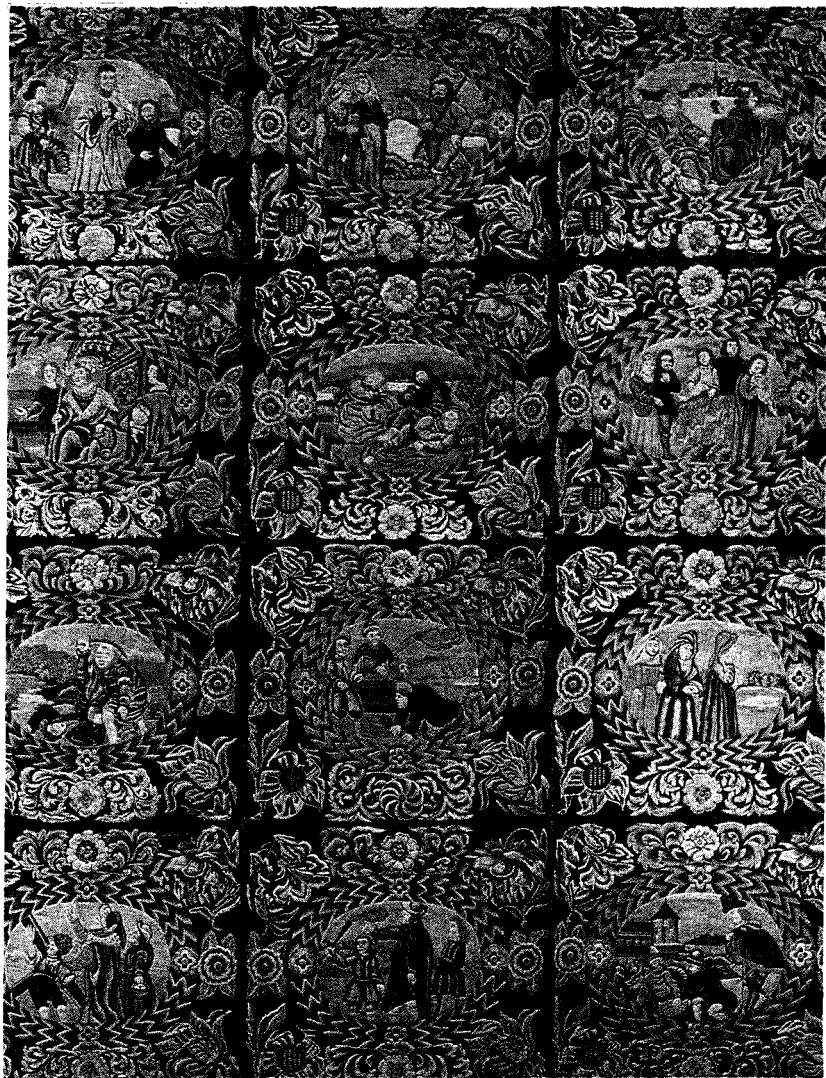
Mere specielle er mønstre som »Navnemønster« (Rønne 7/8 1736, Rønne 24/5 1740) og »Jesu Navn Mønster« (Rønne 9/9 1744, Svaneke 26/3 1706, Svaneke 28/11 1710, Svaneke 14/1 1727), der må have haft initialer som hovedmotiv. Andre, man møder, er »Gavlmønster« (LD 16/2 1711, Rønne 21/12 1748, Rønne 19/11 1749), »Træmønster« (LD 25/11 1706, Rønne 2/4 1746) og »Valdknudemønster« (Rønne 22/2 1737).

Også for disse mønstre gælder det, at de desuden forekommer uden angivelse af, om de er vævede eller syede, specielt navnemønstrene sker det ofte for; men der kan også forekomme mønstre, der ikke er nævnt hidtil, f.eks. »Hjortemønster«. Det sker i et skifte i Rønne 9/1 1744 efter den ugifte Bodil Rasmusdatter, der var gårdmandsdatter fra Nylars, men ved sin død logerede hos en pottemager i Rønne. Blandt hendes efterladenskaber var en syet agedyne i »flammer«, en syet agedyne i rudemønster, et nyt hyndevår i hjortemønster og et flammemønstret hynde. Hun efterlod sig desuden både vadmæl og kulørte uldne garner. Har hun, som det kunne se ud til, levet af at sy bænkeklæder, har hjortemønsteret nok også været syet.

Som en helt speciel slags syet bænkeklæde må endelig nævnes et hynde, der optræder i LD 18/11 1692. Det var »af adskilligt Tøy sammensyet«, altså

Tavle VI: Broderet vægtæppe, sammensat af 12 enkeltbroderier med motiver fra Kristi lidelseshistorie, omgivet af oval bladkrans og med blomster i hjørnerne samt forneden H. Hjort, MPDL (= Margrethe Pedersdatter Lesler) samt ANNO 1709. Motiverne står ikke mere i rigtig rækkefølge. De var oprindeligt adskilte af borter i flammesynning, som også omgav hele tæppet. Den nuværende omramning er sat sammen af stumper af disse. Bh. Mus. no. 1290x1.

Tavle VII: Broderet vægtæppe, sammensat af 12 enkeltbroderier med (bibelske?) motiver, som ikke mere står i oprindelig rækkefølge. Udført som pendant til tæppet i tavle VI og ca. samtidigt med dette. Også her har der været flammesyede borter mellem motiverne og omkring hele tæppet. Bh. Mus. no. 1290x2.

en kludemosaik. Boet var velhavende og tekstilrigt, så at hyndet var lavet på denne særlige måde har været et udslag af personlig smag. Kludemosaik har kun været mødt denne ene gang.

At de bornholmske kvinder var dygtige ikke blot til at væve, men også til at brodere, kan der ikke være tvivl om. Denne dygtighed skulle senere finde udtryk i de broderede huer, som er en markant del af den bornholmske kvindedragt, som vi kender den fra 1800-årene.

To pragtbroderier

Foruden at man smykkede stuen med bænkeklæder med mønstervævning eller broderi, kunne det hos velhavende folk ske, at man tillige hængte broderede vægtæpper op. To sådanne er bevarede til idag, omend ikke helt i den oprindelige stand. De er syet til salen i den store købmandsgård på sydhjørnet af Storegade og Skidenstræde, som Krystalgade tidligere hed, og som ejedes af købmand Hans Hjort og hustru Margrethe Pedersdatter Lesler.

De består hver af 12 enkeltbroderier, udført i fri syning med adskillige farver uldgarn på et specielt, til formålet vævet hørstof. Oprindeligt har de været sammenføjet med flammesyede borter imellem, syet i en variant af florentinsk syning med varierende stinglængde i en farveskala gående fra sort gennem brunt og adskillige nuancer rødt til en svagt lyserød tone, der nu fremtræder næsten hvidt. Til borterne er anvendt en strimmel åbentvævet hør i bortens bredde, hvori det er let at tælle trådene.

Hans Hjort var Margrethe Pedersdatter Leslers tredie ægtemand. Hun var datter fra Kyndegård i Nyker og blev som ung gift med den aldrende borgmester i Rønne Oluf Svendsen Broch, der døde i 1689. Hendes anden ægtemand var Laurids Lauridsen Hjort, broder til Hans Hjort, med hvem hun havde datteren Karen. Efter Hans Hjorts død giftede hun sig for fjerde gang med den unge Christian Leegaard, som hendes øvrige ægtemænd købmand i Rønne. Hun døde i 1720. Gården med dens indbo, deriblandt tæpperne, gik herefter i arv til Karen Lauridsdatter Hjort, der var gift med købmand Herman Mortensen Bohn, og kom derved i slægten Bohns eje. I denne nedarvedes gård og tæpper i flere generationer, indtil de overtoges af Barbara Kirstine Bohn, gift med sandflugtsinspektør Peder Dam Jespersen. I 1864 skænkede hun de to tæpper til sin dattersøn, maleren Kristian Zahrtmann.

Han udnyttede dem flere gange i sine malerier, bl.a. som dronningekåbe i maleriet »Kong Salomon og Dronningen af Saba«. På et vist tidspunkt skilte han broderierne ad for at udnytte de flammesyede borter til betræk på stole-sæder, medens enkeltbroderierne blev sat på hans blå gardiner.

Zahrtmann testamenterede broderierne til Bornholms Museum, og ved oversendelse til Nationalmuseet blev de - lidt brutalt - genskabt ved at sømme enkeltbroderierne fast til to træplader. Det mindste af tæpperne gav man en omramning af stumper af de flammesyede borter, så de to tæpper nu synes lige store. Billederne, der har religiøse motiver, på det oprindeligt mindste af tæpperne fra Kristi lidelseshistorie, blev sat lidt tilfældigt sammen; men trods alt giver de to tæpper i den nuværende tilstand et godt indtryk af, hvad de engang var.

Enkeltmotivernes scener er hver især anbragt indenfor en oval bladkrans, omgivet af kraftigt tegnede blomster på sort bund. For det mindste tæppes vedkommende er der tillige under bladkransen anbragt ægteparrets initialer og årstallet 1709, det år, dette tæppe blev til. Det andet tæppe må have om trent samme alder. Familietraditionen vil vide, at de er syet på stof af Margrethe Pedersdatter Leslers egen tilvirkning med garner, hun selv havde spundet og farvet. Selve syarbejdet skal være lavet af to ældre damer.²⁶

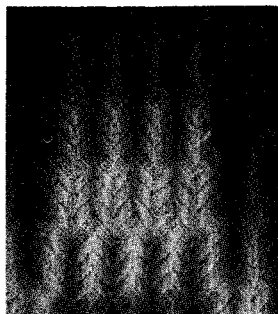
Trods de mange år, hvor broderierne har hængt fremme, først i familien Bohns eje, siden på museet, står farverne stadig med mange nuancer i rødt, gult, grønt, gyldent, brunt o.s.v., dog ikke så kraftigt, som da de blev lavet.

De bedste af de broderede bænkeklæder, der lå rundt om i datidens bornholmske gårde og huse, har utvivlsomt kunnet måle sig med dette imponerende broderi i kvalitet. Andre har nok været lidt mere ydmyge; men farverne kan vi roligt gå ud fra, når vi vil tænke os, hvordan der har set ud i en datidig bornholmsk stue. Det har været festligt.

Skaberak og seletøj

Ud over beboelsesrummenes tekstiler fandtes der tekstiler, brugt i forbindelse med hest og vogn. Det er nævnt, at man havde et broget, enten vævet eller broderet agehynde (agedyne), som blev lagt på agestolen, når man kørte ud. Red man ud, kunne hesten have et ridedækket på, også kaldet en »skaberak«, det var af vadmæl og nævnes ret ofte i skifter fra de større gårde.

Hestenes seletøj kunne også være hjemmelavet. Det kunne være af læder, af »kabel« (d.v.s. reb), eller det kunne være vævet af enten hamp eller hårgarn. På Store Knudegård i Klemensker nævnes i LD 8/9 1711 en »syllævæv«, der vurderedes til 2 sk., og andet steds i boet finder vi noget hampgarn, tjenligt til seletøj, hvoraf der var vævet 5 alen, medens resten af garnet med isletten var beregnet til 15 alen. Denne væv har været en båndvæv af en eller anden konstruktion. Selevæve nævnes også senere, 28/7 1753 solgtes

Tavle IIX: a) Enkeltmotiv fra tæppet i tavle VI.

b) Med tæpperne fulgte ovale oliemalerier af de fleste af motiverne på dem. Elna Mygdal opfattede dem som forlæg til broderierne, men de er måske nærmere skitser, Zahrtmann har lavet som forstudier til benyttelse af tæpperne i sine malerier. Bh. Mus. no. 1290x13.

c) Del af en af de flammesydede borter fra tæpperne i tavlerne VI og VII. Bh. Mus.no. 13.446.

der på auktion på 33. sl.gd. i Klemensker en selevæv for 11 sk., og 24/7 1754 på auktion på 28. sl.gd. i Nyker en for 5 sk.

Det må i denne forbindelse erindres om, at der på Bornholm er bevaret en speciel væv til at væve grimer på. Den udmærker sig ved at være en rundvæv, d.v.s. at den kan trendes med en trend, der løber rundt i ring, og som ved vævningen giver et i sig selv tilbageløbende bånd. Væven, der er indstillelig (se fig. 10a), kan også trendes med trendtråden gående frem og tilbage fra en tråd, spændt ud tværs hen over væven. Når man giver sig til at væve ud fra denne tråd og hele vejen rundt tilbage til den, har man ligeledes et i sig selv tilbagegående bånd; men trækkes tværtråden ud, får man et bånd med ægkanter på alle fire sider.

Kastes dette bånds kortsider til den førstnævnte rings sider, får man hovedbestanddelen til en grime uden for hesten generende sammensyninger. Det kan også have været denne type væv, der hentydes til ved auktionerne. Grimevæve af denne art må formodes at have været almindelige tidligere også udenfor Bornholm.

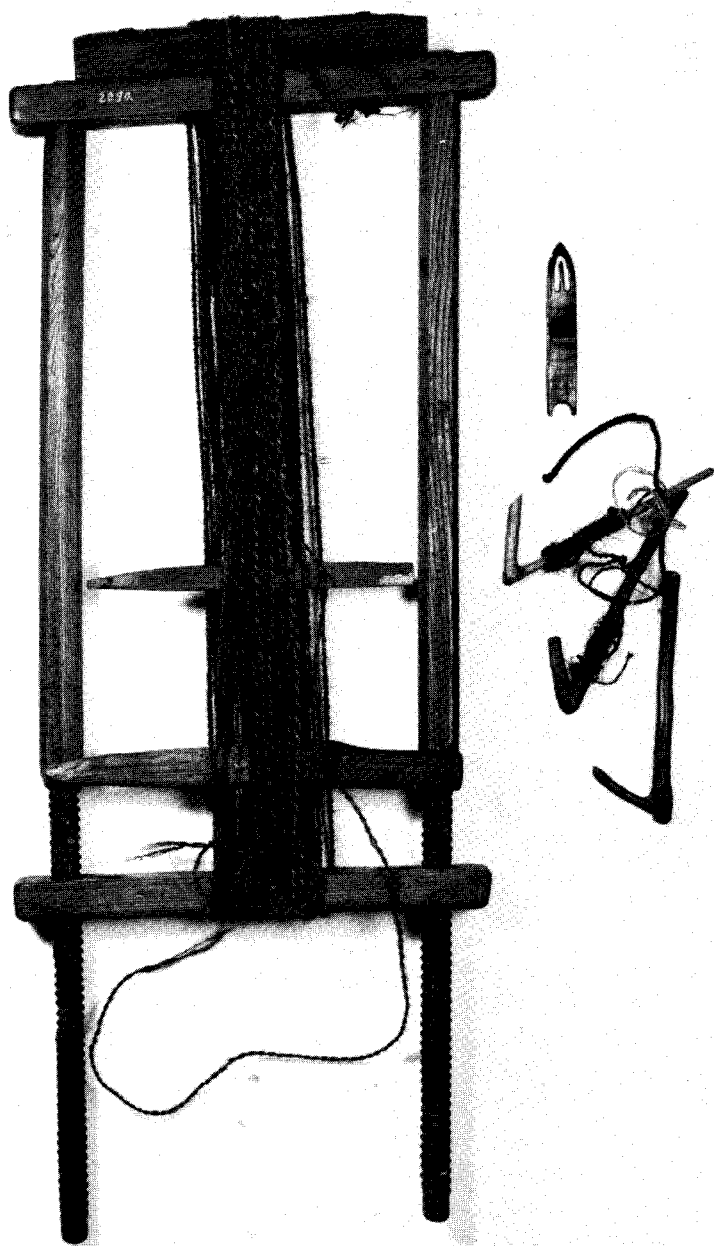
Når der anvendtes hårgarn til seletøjet, har det været spundet af hestehår eller svinebørster, og spinding af disse materialer har gerne været en specialitet, som kun ret få gav sig af med. Her er det af interesse, at vi i et skifte LD 2/6 1706 i et udhus på Munkegårds grund i Ibsker finder dels en væv med noget »svinespunden Haartøj« på, og dels, at der i boet yderligere optegnes et nøgle med »spundet Øgehaar«.

Vævning af seletøj, specielt arbejdet med hårgarnerne, har nok fortrinsvis været udført af mænd. Grimevæven og tovet af hestehår, der vises i fig. 10, stammer fra en gård i Bodilsker, hvis ejer brugte dem omkring midten af 1800-årene. Hans arbejdsmetoder peger meget langt tilbage i tiden.

Hvad en ung pige skulle lære

Som det vil fremgå af gennemgangen af de tekstiler, et bornholmsk hjem kunne besidde i årene omkring 1700, var det af afgørende betydning for en pige, at hun under opvæksten tilegnede sig en række færdigheder på tekstilområdet. Allerede som lille pige deltog hun efter evne i de mange gøremål, der hørte sig til, og ved efterhånden at blive betroet stadig mere krævende opgaver, tilegnede hun sig den viden og kunnen, der tillod hende som voksen at udføre og bestyre udførelsen af den tekstilfremstilling, der var et så væsentligt led i hjemmets økonomi.

Hun vidste, hvordan fårene skulle klippes, ulden sorteres og behandles ef-

ter den brug, den var bestemt for, det være sig til vævning eller til strikning, og hvordan den kartede uld skulle spindes netop til det ønskede formål.

Hun såede sin hør og hamp og bestemte, hvornår den var tjenlig til at høstes. Efter at den var rusket, sørgede hun omhyggeligt for, at den under tørringen ikke led overlast, så frøene faldt af i utide, for de skulle samles op, når de tørrede planter blev trukket gennem en grov trækam, hvorved frøkapslerne blev revet af. Frøene gemtes omhyggeligt til næste års udsæd.

På det passende tidspunkt skulle hørren eller hampen »rødnes«, d.v.s. lægges i et vandhul, til planternes yderlag var passende forrådnede, derefter tørres over sagte ild i en grav og brydes, så yderlagene splintrede, for endelig ved skætningen at få fjernet disse, så man tilbage havde de lange, smidige fibre, der var det ønskede spindemateriale.

Inden spindingen blev materialet yderligere sorteret ved heglingen, hvor bundter af plantefibre blev trukket gennem de tætsiddende tænder i heglen, hvorved man fik flere grader af finhed i spindematerialet til fremstilling af garnet, lige fra den fineste hørtråd (»bruegarn«) til blårgarnet, hvoraf de groveste tekstiler blev vævet. På Bornholm blev blåren, der altid indeholdt rester af splinterne fra planternes yderlag, i modsætning til, hvad man gjorde andre steder i Danmark, efterbehandlet ved kartning inden spindingen²⁷. Derfor var de bornholmske, hjemmevævede blårstoffer af en bedre kvalitet end andetsteds fra.

Når det herefter skulle bestemmes, hvad der skulle væves af det garn, man havde spundet, kom husmoderens duelighed for alvor på prøve, for hun skulle på forhånd kunne vurdere, hvor meget der kunne væves af de givne materialer uden alt for meget spild. Det gik ikke an, at hun f.eks. manglede garn til indslag på den sidste ende af den trend, der var sat på væven, eller at hun kom til at mangle lidt af en af de farver garn, hun brugte i sribede stof-

Fig. 10. Genstande, der har været benyttede af gårdejer Anders Brandt, Egesgård i Bodilsker, indleverede til Bornholms Museum i 1916 af hans søn P. Brandt, Degnegård i Bodilsker. Bh. Mus. no. 2090.

A. Brandt, der døde i 1870, drev ved siden af landbruget en virksomhed med garvning, rebfremstilling og selevævning, hvorfra følgende stammer:

a) grimevæv, en indstillelig rundvæv til båndfremstilling. Både den spiralløbende trend, der går 20 gange rundt, og indslaget er z-spundet og s-tvundet hårgarn, lavet af hår fra hale eller manke af hest.

b) skytte af horn.

c) tov af hestehår under fremstilling. De tre grentvejer har antagelig været brugt ved såvel spindingen, tvindingen som sammenslåningen af materialet.

fer. Derfor holdt man nøje regnskab med garnmængden, når det færdigspundne garn blev haspet af.

Drejede det sig om uldgarn, havde man holdt brun, sort og hvid uld hver for sig (gråt kunne man skaffe sig ved at sammenkarte sort og hvidt) under forarbejdelsen. Mængdeforholdet mellem dem bestemte, om man vævede sine uldne dyner rannede eller ensfarvede. Ved haspningen talte man omgangene, haspen drejede, og for hver 40. omgang ombandt man garnbundtet. En optælling af det antal fed af garnet, man på denne måde havde fået, viste en, hvor meget garn, man disponerede over.

Havde man rigeligt af hvidt uldgarn, kunne man måske bestemme sig for at indfarve noget af det til kulørte striber i det hvide stof. Så vedtog man, hvor brede, de skulle være, og hvor meget hvidt, der skulle være imellem dem, og tog det passende antal fed garn fra til indfarvningen, der skete, medens garnet lå i fed. Farvningen foretog man som regel selv.

Skulle garnet bruges til trend, var ophaspningen i fed også vigtig. Bredden af det stof, der skulle væves, bestemtes af »væveskeen« (det vi idag kalder vævekammen), der var forsynet med smalle, lodrette spalter, hvorigennem trendtråden blev ført. Til en væv havde man væveskeer med forskellig tæthed af spalterne alt efter hvad art stof, der skulle væves. Hver væveske var med en tråd, der førtes ind gennem hver 20. spalte og derefter nedenom underkanten af væveskeen, een gang for alle inddelt, så man vidste, hvor mange tråde, der kunne trækkes gennem den, disse inddelingstråde eller rester af dem ser vi stadig på gamle bornholmske væveskeer.

Normalt trak man, når væven sattes op, to tråde gennem hver spalte. Skulle trendens længde f.eks. være 30 gange ens haspes omkreds, ville der gå 30 fed garn til for hver af inddelingerne på væveskeen. Var der således 24 sådanne inddelinger, gik der i alt 24 gange 30 fed garn dertil.

Også under »varpningen«, udmålingen af trenden på en trendramme, hvor tråden, eller oftere trådbundter med op til 10 eller 20 tråde i et bundt, førtes frem og tilbage i den ønskede længde, bandt man om hver gang, man havde 40 tråde, og holdt derved rede på, hvor langt man var nået. Sådanne 40 tråde kaldtes en »gang«, og man trendede så mange »gange«, som der var inddelinger på væveskeen eller på den del af den, der i det givne tilfælde skulle udnyttes. Når væven blev sat op, passede det lige, at en »gang« tråde blev ført gennem spalterne i een inddeling på væveskeen, d.v.s. at man under arbejdet med at føre trådene gennem væveskeen havde en umiddelbar kontrol på, at det blev gjort korrekt.

Når alle tråde var ført gennem væveskeen, rullet op på garnbommen og

fæstnet til stofbommen, skulle de »bindes op«, d.v.s. at hver enkelt trendtråd med en trådløkke forbindes til det skaft på væven, der skal løfte den. Også her var der regler, der skulle huskes, og hvor man ikke måtte gøre fejl, for hver vævningsart havde sin egen opbinding, som man måtte være fuldt fortløbig med.

Den overfor beskrevne garnberegningsmetode vil en nutidig væverske finde ubekvem; men hun glemmer, at hun selv ved sin skolegang har lært *at regne*. Datidens unge pigers skolegang var meget begrænset. Hun kunne måske læse en trykt tekst mere eller mindre godt, skrive kunne hun næppe, og regning i vor forstand lærte hun ikke; men hun kunne *tælle*, en form for regnefærdighed, som langt de fleste af datidens mennesker måtte nøjes med, og som man iøvrigt kan komme langt med i dagligdagen²⁸. Lærte hun ikke så meget ved sin skolegang, lærte hun til gengæld så meget mere i hjemmet, og det, hun der lærte alene på vævningsområdet, var en højt specialiseret viden, som hun kunne nyttiggøre efter sit giftermål. At have udviklet sig til en dygtig væverske var en forsikring, så hun så godt som altid ville kunne klare sig i livet, uanset, hvad det ville bringe hende. Som oftest gav det hende som start på voksenlivet et godt giftermål.

En dygtig husmoder vidste også hvilke planter, hun skulle indsamle til brug til farvning af garnet, og hun forstod også at anvende dem, så der fremkom smukke kulører. Hun kunne strikke til husets behov, brodere samt filere og udstoppe det filerede net med smukke mønstre. Nogle kunne måske også selv kniple og trendflette. Uddannelsen af en ung pige var dengang en anden end idag, men krævede ikke mindre af hende. Hendes indsats indenfor den selvforsynende enhed, en landbrugsejendom da var, med at føde og klæde familien, var afgørende for hjemmets økonomi og forbundet med megen prestige. Da hun gav sig til at væve til eksport, skulle hendes indsats direkte give indtægt til familien, utvivlsomt et velkomment supplement.

Sara Wesths vævebog

Det var først op i 1800-årene, at pigernes skolegang bedredes, så de lærte at udtrykke sig skriftligt. De få nedskrevne væveanvisninger, der kendes fra Bornholm, er da også sene. I øjeblikket kendes tre hefter, hvori piger, der var under oplæring som væversker, har noteret ned, hvad de lærte. De to af dem har tilhørt unge piger, der lærte »finere« vævning på de mere professionelle væve med mange skafter, og som har vævet til salg. Den tredje²⁹, der også er den ældste, er derimod nedskrevet af en stor skolepige, da hun skulle lære at væve på hjemmets væv, den sædvanlige femskaftede bornholmske væv.

Hun hed Sara Margrethe Westh og var født på Klampegård i Knudsker 8/10 1847 som datter af gårdens ejer Thor Westh og hans hustru, Ane Margrethe f. Bidstrup, der stammede fra Rutsker. Sara var ægteparrets eneste barn.

Sara Westh kom til at gå i en god skole, så da hun sidst i 1850'erne skulle lære at væve, var hun i stand til at støtte sin hukommelse ved at gøre notater om det hun lærte. Hertil brugte hun et lille hefte på 16 1/2 gange 9 1/2 cm. med omslag af kraftigt, lyseblåt glanspapir, forsynet med en hvid etiket på forsiden, hvorpå hun skrev sit navn S. M. Westh.

Med sin store skolepigeskrift indførte hun derefter på de første sider en række huskeregler af formen: 7 alen til 44 Gange 52 Gange Ske 7 Qvarter lang, der var en angivelse af, hvor lang trend man fik af et pund garn af en vis art, når man brugte en væveske af 7 kvarters længde, som var inddelt i 52 »gange«, hvoraf man kun trendede i de 44. Det fremgår, at hun lærte at væve med både uld, hør, hamp og twist, det sidste er det bomuldsgarn, man op i 1800-årene begyndte at erstatte hørren med til trendtråde, og som man kunne købe færdigspundet i forskellige finheder.

Derefter følger opbindingen af væven til fire af de lidt mere komplicerede vævninger af dem hun lærte, nemlig *Firskift*, *Bolster*, *Koppetøj* og *Olmerdug*, alle betegnelser vi mødte ved gennemgang af skifterne fra o. 1700. Antagelig har heftet indeholdt endnu flere væveopskrifter, for de næste sider, der kan ses at have været beskrevne, er skåret ud. Bagerst i heftet er der med voksen skrift indført nogle opskrifter, hvoraf de to har med vævning at gøre, resten er sylteopskrifter. Om de i væveopskrifterne anvendte udtryk er der at bemærke, at hun kalder væveskeens spalter for »Rør«, at opbinde for at »sele«, trampen for »Trør« og væveskeen for »Ske«. Opskrifterne lyder da:

Firskift: Seles først det bagerste og saa efterhinanden. Bindes den venstre Trør paa det forreste Skift og saa det næstbagerste og saa det næstforreste og saa det bagerste og det midterste, trædes fra venstre til høire efterhinanden. Ske som til lærred.

Bolster: Seles, bindes og trædes ligesom *Firskift*. Ske dobbelt saa tæt som til Lærred, fire eller fem Traade i Røret ligesom Skeen er tæt eller tynd til.

Koppetøj: Fire Skift, tre Trører. Seles først det bagerste og saa det næstforreste og saa det næstbagerste, næstforreste og saa det bagerste og saa næstforreste, næstbagerste og saa det forreste og saa det bagerste og saa det forreste og saa det næstbagerste og saa det forreste. Bindes begge Bagskafter til den høire Trør og siden efterhinanden. Trædes den høire Trør og saa midterste tre Gange og saa den høire og den venstre tre Gange. Ske som til Lærred.

Olmerdug. Seles som Vimedtøi, det bagerste Skaft paa den høire Trø og saa det næstforreste og saa det næstbagerste og saa det forreste. Trædes fra venstre til høire.

»Firskaft« ses at være identisk med fembinding atlask (satin), »Bolster« det samme, men med trendeffekt, altså en vævning, hvor en trend helt dækker indslaget. »Koppetøj« er identisk med bygkornsvævning, og »Olmerdug« med korskipper.

Her ser vi ordene »firskaft« og »olmerdug« brugt på den specielle, bornholmske måde, vi tidligere omtalte, hvor de betyder *to forskellige vævningsarter*. Det genfindes i den ene af de to øvrige kendte »vævebøger« fra Bornholm, nemlig i den lidt senere, ført af væversken Dorthea Kristine Sonne, der var født i 1850, og som blev gift med skrædder Kofoed i Årsdale.

Kristine Kofoed, som hun blev kendt som, havde lært at væve i hjemmet, men fik, da hun i november 1874³⁰ kom i tjeneste hos drejlsvæver Christopher Bidstrups enke i Rønne, lejlighed til at lære vævning på en væv med mange skafter, deriblandt drejlsvævning.

Hun var en dygtig drejlsvæverske, altså en »specialist«, og vævede for folk, foruden at hun gav undervisning i vævning. Hendes »vævebog«, der som anført i hovedsagen må være skrevet i forbindelse med hendes egen oplæring i finere vævning, er mere »professionelt« udført end Sara Wesths og har bindingerne tegnet ud. Det samme gælder den tredie og yngste af de bornholmske »vævebøger«³¹, som indeholder notater lavet af Boline Kristine Ipsen, kaldet Line. Hun var født i Aakirkeby i 1866 og blev 1902 gift med karetmager Mogensen samme sted. Ægteparret drev senere Højskolehjemmet i Neksø. Line Ipsen lærte finere vævning på Askov Højskole, og hendes notater er indsat bag i hendes eksemplar af »Vævebog for Hjemmene« fra 1897. Det eneste specielt bornholmske ved disse notater er, at hun bruger betegnelsen »ensjævt« for lærredsvævning.

Kristine Kofoeds »vævebog« repræsenterer derimod finere bornholmsk vævning, som den udførtes i slutningen af 1800-årene, og er en fremragende kilde at gå til for den, der interesserer sig herfor. Den er nærmere gennemgået i den følgende artikel.

Sara Wesths »vævebog« er den eneste af de tre, der specielt giver oplysninger om den vævetradition, som unge piger oplærtes i i hjemmene, og gennem den mundtligt udformede beskrivelse af opsætningen af væven kommer vi undervisningssituationen meget nær. Det var remser som den, vi ser under »koppetøj«, man skulle lære udenad og ikke løbe sur i under brugen, og en

god væverske skulle kende mange af dem. Trods bogens kun ringe omfang er den en særdeles vigtig kilde.

Sara Westh har som nævnt senere bag i sin bog indført nogle opskrifter, hvoraf de to har med vævning at gøre. De lyder:

»At lime Tvist. Til 1 pd. Tvist tages 3 Lod Liim og 1 pot Vand«.

»Hurtig Blegning. Til 16 Pd. Garn eller 18 Alen Lærred tages 2 1/2 Pd. Klorkalk og 12 Lod Svovlsyre. Blød saa Klorkalken ud i et Fad med Vand og kom det i Karret tilligemed Svovlsyren, Tag saa Lærredet og kom i denne Masse og dæk det fast til, rør det hvert Quarter i 4 Timer, tag det saa og lad det komme i Søen og skylles og bankes godt, tag det saa hjem og lad det staa i reent Vand i 3 Dage og Nætter, tag det saa og hæng det ud i Luften og naar det er tørt tag det og kog det og skyl og tør det, saa er det bleget og færdigt. Til 1 Pd. Garn tages 5 Lod Klorkalk og 1 1/2 Lod Svovlsyre.«

Sara Westh blev 7/8 1868 gift med Kresten Eriksen til Vibegård i Knudsker. Inden giftermålet havde hun samlet sig et udstyr, som hun for linnedets vedkommende selv vævede, og efterhånden som det var færdigt, indførte hun det i en lille, mørkegrøn notesbog³² med guldtryk på forsiden og lukket med den blyant, notaterne er ført med.

Hendes notater giver et godt indtryk af, hvad en bornholmsk gårdmandsdatter for noget over 100 år siden kunne medføre til sit nye hjem:

2 par lagner med knaphulsnavn, 4 par lagner med broderet navn, 6 par lagner med kædestingsnavn. 4 par hækledede pudevår, 2 par filerede dito, 2 par tætte dito (n.b., betegnelserne her går på mellemværket for enden af pudevårret). 4 par grove lagner med røde numre, 11 par lagner med blå nummer, 4 par lagner til enkelt seng.

14 duge, 1 dug, 6 servietter. 12 sribede håndklæder, 11 vimeede dito, 6 koppetøjs dito, 12 vimeede dito. 6 sribede kurveklæder, 7 vimeede dito, 2 dusin sribede servietter.

I listen er senere tilføjet: 6 par meget grove lagner med blå nummer, og man ser, at hun flere steder har rettet på antallene, efterhånden som beholdningerne voksede. Hendes udstyr har selvfølgelig også omfattet et større antal dyner, men stoffet til disse må have været vævet af andre, måske en vævepige på forældrenes gård.

Mellemværkerne til pudevårene lavede Sara Westh selv, hun var dygtig til både at filere, hækle og strikke. I sine senere år strikkede hun metervis af strikkede blonder og mellemværk samt håndklæder og servietter. På Vibe-

gård holdt hun får og dyrkede og høstede selv sin hør samt spandt den. Der vævedes på gården, så længe ægteparret ejede den.

Da første verdenskrig brød ud, var det for hende signalet til at øge beholdningerne. Der blev alene til den gifte søn, der boede i København, vævet metervis af lagenlærred, af stof til blårgarnshåndklæder i spidskipper og af et halvlinned dugestof, der havde smalle tværstriber i afvekslende panamavævning og kiper. Hun lod væve ialt 72 store, hellinnede drejlservietter, nemlig 24 til sønnen, 24 til datteren og 24 til sig selv. Også en rulle olmerdugsstof forsynede hun sønnen med. Det blev hendes børnebørn, der under anden verdenskrig fik gavn af disse forsyninger.

Der er stadig bevaret en del af hendes frembringelser: duge i bl.a. gåseøjemønster og servietter, men også lidt af hendes brudeudstyr, nemlig et par lagner med navn i knaphulssting og et par pudevær med filering for enden, begge dele i meget fint hørlærred. Som modsætning til dette står nogle badehåndklæder, som næste generation syede af en rulle af det meget grove blårlærred, der brugtes til karlekammerlagner; men der er også bevaret sengetæpper i koppedrej (som man nu brugte denne vævning til), kurveklæder i dels koppetøj, dels grovt lærred med en ekstra grov tråd slået ind med mellemrum - og der er bolster og olmerdug, som hendes børnebørn har brugt til møbelbetræk.

Vævningerne i bolster, olmerdug og koppetøj stemmer overens med opskrifterne i heftet, hun synes at have foretrukket olmerdug for firskaf til sine uldne dyner. Hun har selv vævet meget af det nævnte, men næppe det hele, for på Vibegård holdt man sig gerne med en speciel vævepige, foruden at man fik vævet drejlen udenfor huset. Især skal en skånsk pige, der var der en overgang, have været dygtig, hun vides at have vævet et par forklæder i »munkabälta« til sin husmoder for at vise, hvad hun kunne præstere. De vævepiger og vævekoner, vi i slutningen af 1800-årene ser så mange af på gårdene, beherskede normalt ikke finere vævningsarter. De fleste af dem assisterede ved den almindelig brugsvævning, og frem for alt blev de sat til det hårde arbejde med at væve de uldne dynestoffer, hvor der skulle slås fem gange hårdt til på væven for hvert indslag.

Forholdene på Vibegård er repræsentative for forholdene på de bornholmske gårde i den sidste periode, hvor man endnu lavede boligens tekstiler selv - holdt får og dyrkede hør, spandt sit uldgarn til dyner og strikkestrømper og sin hør og blå til husets linnedvarer. Det er fra denne periode, hovedparten af de dynestoffer stammer, som »Vævekredsen« samlede til sin udstilling i 1982, og hvorfra Pauli Andersen gengiver adskillige i farver i sin bog

»Danske Bondevævninger 2« fra 1983. Desværre vises der her kun eksempler på bornholmske bolster- og firskafsvævninger, men ikke på de næsten lige så hyppigt forekommende olmerdugsvævninger.

Vævningen til eksport

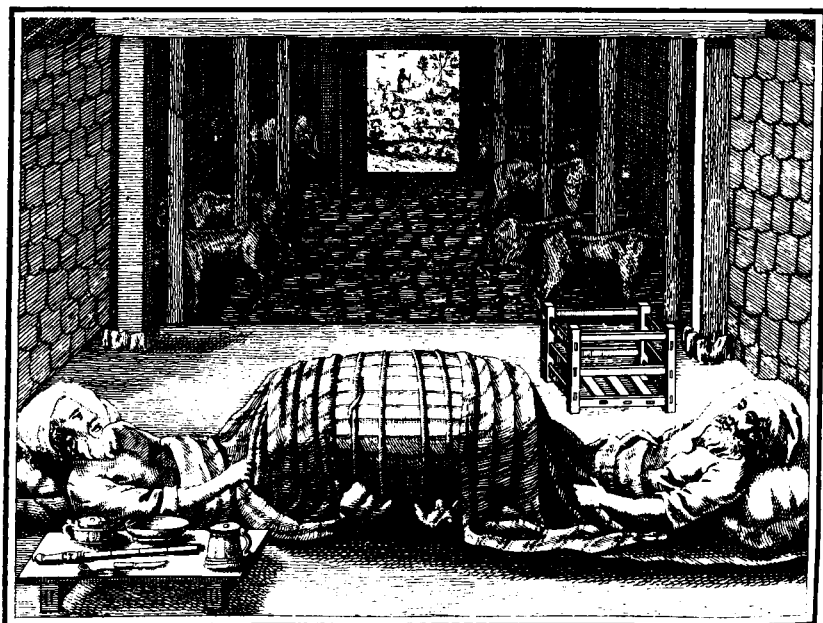
I årene efter den store nordiske krigs ophør i 1720 begyndte de bornholmske skippere at øge udvalget af varer, som de medtog til salg i de havne, de opsøgte. Der er bevaret en række toldekstrakter fra slutningen af 1600-årene og en toldbog fra 1700, foruden enkelte toldekstrakter fra årene derefter, deriblandt fra årene 1721 og 1726³³. I ingen af dem er anført hjemmenvævede stoffer blandt eksportvarerne.

Første gang, hvor det fremgår, at en skipper har haft tøj med fra Bornholm, er i 1727, hvor vi i antegningerne til toldregnskaberne hører om en skipper, der har haft noget på Bornholm fremstillet tøj med til Lübeck, så det er i 1720'erne, at de første tilløb til en eksport blev gjort.

I 1745 anfører amtmand Urne i sit skrift »Bornholms Øe og Amt«³⁴, at der da eksporterendes ulden- og -linnen tøj »hvoraf her adskilligt ret smukke Sorter forarbejdes, saasom til Mandfolk- og Qvinde-folks Klæder«, og det fremgår, at der foruden hvergarn også afsendtes mindre partier lærred, men intet af de øvrige vævninger, der fremstilledes, såsom vadmeler, firskaf, drejl, olmerdug og bolster. De vævedes til bornholmernes eget brug.

Sammensætningen med meget hvergarn og lidt lærred af tøjet, der eksporterendes, er karakteristisk for denne eksport, sålænge den varede. Mængden af det varierede meget fra år til år. Det ses bedst fra de perioder i 1800-årene, hvorfra vi har sammenhængende rækker af toldekstrakter og -bøger bevaret, men afspejler sig også i de få, fra 1700-årene bevarede toldbøger. I 1761 eksporterendes knap 7500 alen. I 1767 g. 4000 alen, hvoraf hovedparten gik til København (de enkelte forsendelser varierede fra 10 til 1000 alen) og kun 10 alen sendtes til Helsingør samt 60 alen til Stubbekøbing. I 1769 drejede det sig om ca. 5600 alen, hvoraf de 60 gik til Helsingør, resten til København.

I 1790'erne har vi toldbøger bevaret fra årene 1796 og 1798; men her sløres billedet af et andet forhold, nemlig at man nu i udstrakt grad sendte det tøj, der skulle valkes, over til København, hvorfra man atter fik det retur. Årsagen hertil var, at man, takket være, at der nogle årtier forinden var oprettet en valkemølle ved det nuværende Stampen syd for Rønne, havde vænnet sig til at få dette arbejde gjort her, men at denne mølle i 1791 var gået over til anden brug. Herom skriver amtmand Thaarup i sin bog »kort Oversigt over Bornholms Amt« fra 1810:

S.M.Holm del.

16. Frederik del II

Fig. 11. Billede fra Olaus Olavius, *Oeconomisk Reise igjennem de nordvestlige, nordlige og nordøstlige Kanter af Island, Kbh. 1780*, visende to mænd, der ved trampning valker tøj i en bundløs, liggende tønde.

»Mærkeligt er det, at her ingen Valkemølle findes paa Landet, saa at Indbyggerne deels til smaae Sager bruge Valkebretter, deels oversende Stykkerne til Kjøbenhavn, for der at besørgees valket, og deels bruge Verdens Barns Valkningsmaade, nemlig at Tøjet i en Tønde, hvoraf Bundene ere udslagen, bliver valket med Fødderne af 2de paa Ryggen liggende Mennesker, saaledes som ogsaa endnu skeer paa Island, og i Olavii Rejse er beskrevet og ved Kobberstykke pag. 635 oplyst, hvilket og nogle Steder i Jylland skal skee. Dette Land har havt en Stampemølle, som egentligen var for Feldberederie, men hvor uldne Tøjer ogsaa valkedes, men den blev for nogle Aar siden solgt til Fajance Interessentskabet, som forandrede den til Fajanceværkets Brug.«

Da bogen udkom, var valkemøllen ved Stampen imidlertid atter kommet igang, og vi hører i 1843 om yderligere en valkemølle ved Spellingegård i Rø.³⁵

I 1800-årene kan vi bedre følge eksporten af tøj, og allerede i den første - og længste - sammenhængende årrække, vi kender eksporten fra, viser den store udsving. Det er de tal, amtmand Thaarup i ovennævnte bog angiver, det må dog bemærkes, at 1807 og 1808 var krigsår:

1801	10478 alen	1805	8231 alen
1802	7608 alen	1806	6720 alen
1803	12481 alen	1807	3150 alen
1804	8432 alen	1808	4285 alen

I 1816 er det igen specificeret, hvor meget der eksporteredes af de forskellige slags tøj. Af ulden-og-linned var det 8384 alen, hvoraf de 50 gik til udlandet, af lærred 395 alen og af bolster 46 1/2 alen. Det er den eneste gang, hvor der nævnes bolster, eksporten af dette stof i 1816 er en ren undtagelse. I 1823 var man oppe på at eksportere 12879 alen hvergarn, hvoraf de 85 gik til udlandet, samt 729 alen lærred. I 1828 var man nede på 3946 alen hvergarn, hvoraf de 50 gik til udlandet, samt 378 alen lærred. I 1834 var man atter højt oppe med 11408 alen hvergarn og 249 alen lærred, og et maksimum synes nået i 1835 med en eksport af 14590 alen hvergarn og 85 alen lærred³⁶.

De stigende tal i 1820'erne og 1830'erne skal nok ses i sammenhæng med, at skipperne, der i 1700-årene fortrinsvis afsatte deres varer i København, op i 1800-årene lige så ofte besøgte provinshavnene for at deltage i markedshandelen, det gav øgede muligheder for afsætning også af hvergarnet. Det er især markederne i »Smålandene« og Sydsjælland, de besøgte, og gamle beklædningsdele i hvergarn herfra, der er bevarede, behøver derfor ikke at være syet af lokalt tilvirket stof. Det kan være lavet på Bornholm.

Omkring 1840 var der et fald i eksporten, men derefter var den i nogle år atter stigende. I 1850 var den atter faldende, og denne tendens holdt sig, til eksporten hen i århundredet døde ud. Som noget specielt blev der omkring 1880 solgt bornholmske, uldne dynestoffer i Magasin du Nord i København, en slags stof, der tidligere aldrig var blevet eksporteret fra øen, og som forretningen utvivlsomt direkte har bestilt gennem en forbindelse på Bornholm³⁷. På den tid var uldvævningen her ellers for stærkt nedadgående, medens hørvævningen til eget brug havde taget et kraftigt opsving.

Som noget særegent må anføres, at de bornholmske hvergarnsstoffer også fandt vej til et sted så langt borte som Island. Fra 1821 og helt ind i dette århundrede drev bornholmske skippere og købmænd en regelmæssig handel med Island. Hvert år blev flere skibe sendt afsted med en last bestående af

dels bornholmske varer, deriblandt lerpotter, standure og hvergarn, dels kolonialvarer, som blev taget ombord i København. Blandt varerne, man tog med tilbage fra Island, var, især efter at den bornholmske højlyng begyndte at blive opdyrket og fåreholdet derved mindskedes, islandsk uld. Så ganske vist er den uldne dyne, hvis stof oldemor vævede af garn, hun selv havde spundet, af hendes egen tilvirkning; men fårene, der leverede ulden, kan have levet på Island.

Købmandskonernes indsats

De kvinder, der leverede deres hjemmevævede stoffer til købmændene og skipperne, boede overalt på Bornholm. Det var konerne og de voksne døtre på gårdene, hos udbyggerne og også i købstæderne. Frem for alt var det enkerne, der herved kunne tjene til deres og børnenes fornødenheder. Endnu flere enker levede af at spinde, for der skulle spindes meget garn til formålet.

Når stoffer skal væves til salg i større mængder, er der i alt fald visse minimale krav der skal opfyldes angående ensartethed i kvalitet, ens stofbredde og god indfarvning af garnerne. Alt dette krævede en vis organisation, og bag den stod købmandskonerne. Thurah siger det direkte i 1756: »Adskillige Kjøbmænds Koner lade saavel hjemme hos sig selv, som paa Landet, spinde Ulden, forfærdige deraf adskillige Slags tøj, og sende det til Kjøbenhavn i temmelig stor Mængde, saa en Kone undertiden aarlig kan sælge og afsætte vel 600 Alen«³⁸.

Det uddybes i »Danmarks Spejl« i 1767³⁹, der taler om den megen vævning overalt på Bornholm og siger: »Man tør derfor nok regne henved 2000 Væve at være tilsammen paa dette Land. Desformedelst forarbejdes her over alt aarligen en Mængde Linned-og-Uldet Tøi ikke aleneste til Indbyggernes egen Husbehov saavel som at overlades til andre, men en stor Del deraf føres til Kiøbenhavn at forsælges«, og »Farvningen paa omtalte hiemmegiorte Tøier skeer gemenligen i Kiøbstæderne hos Farverne, som tillige er Kiøb-mænd. Farveriet har de ikke egentlig lært som Profession, men den Viden-skab propageres fra Forældrene til Børnene gemeenligen, dog er det mest Døtrene, som undervises og vennes dertil, hvilke da siden, naar de bliver gift, tildels fortsætter saadan Handtering, med dertil afrettede Tieneste-Piger.«

Vi har allerede mødt een købmandskone, vi ved var dygtig til farvning, og som nok også har drevet det »professionelt«. Det er Margrethe Pedersdatter Lesler, der selv spandt og farvede garnerne til de to store vægtæpper, hun fik lavet omkring 1709. Hun har utvivlsomt drevet faget i alle sine fire ægteska-

ber (de to af ægtemændene findes direkte omtalt som »farvere«), og datteren Karen lærte det også.

I 1744 sendte kancelliet en forespørgsel til byfogederne for at indhente oplysninger om antallet af håndværkere og hvor de havde lært. Selv om det vides, at der da var et par farvere i Neksø, er det kun byfogeden i Rønne⁴⁰, der gør rede for dette specielle håndværk. Han nævner i denne forbindelse fire, der driver faget, og som alle siges at have lært på Bornholm:

købmand Hans Ancher Engells hustru

købmand Herman Mortensen Bohns hustru (= Karen Lauridsdatter Hjort)

købmand Christian Leegaard, der har lært faget af sin første hustru (= Margrethe Pedersdatter Lesler)

købmand Johan Lorentzen Abroe

Hvordan farvning som fag gik videre til næste generation, ser vi i en borgerliste fra Rønne fra 1750⁴¹, hvor det atter opgives, hvem der laver farverarbejde, men her er det kun købmændene selv, der nævnes:

Johan Lorentzen Abroe

Herman (Mortensen) Bohns søn Morten Bohn »som har antaget sin Faders Handel« (og altså også farvervirksomheden)

Mads Bohn (som var gift med Herman Mortensen Bohns datter Barbara)

Hans Ancher Engel.

Christian Leegaard

De var alle primært købmænd og havde borgerskab som sådanne. Af folk, der i løbet af 1700-årene udtrykkelig tog borgerskab som farvere i Rønne var der kun to. Den ene var Peder Giertsen von Kiempen, der fik borgerskab 10/1 1720, og som må have lært hos faderen Giert Jacobsen von Kiempen, der som nævnt var Bornholms første professionelt oplærte farver og trykker. De lokalt oplærte farvere ellers har næppe behersket trykkesnikken. Peder Giertsen von Kiempen forlod imidlertid faget, for i lister over borgerne i 1736 og 1750 nævnes han udtrykkelig som avlsmand, og han er ikke i håndværkerlisten fra 1744.

Den anden var Lorenz Abroe Predbjørn, der 22/3 1782 tog borgerskab som farver og handlende. Han var søn af købmand Hans Predbjørn og Margrethe Cathrine Abroe, en datter af Johan Lorentzen Abroe, så også her kan vi konstatere, at faget gik igen i en familie. Han var imidlertid faglært farver. Ifølge hans svendebrev havde han stået i lære i fire år hos farver C. A. Eller i København og havde, før svendebrevet udstedtes 12/4 1777, yderligere arbejdet to år hos ham⁴².

Endnu flere af Rønnes købmænd i 1700-årene vides at have haft farvning

som en sidevirksomhed, utvivlsomt ofte med konen som den egentlige udøver af faget. I en håndværkerliste fra 1804⁴³ er imidlertid Lorenz Abroe Predbjørns enke den eneste, der nævnes. Billedet skifter noget ind i 1800-årene. 1/5 1818 tog Søren Nielsen Fugl, der var født i Ringkøbing, borgerskab som farver og trykker i Rønne, den første af en lang række professionelt uddannede farvere, der skulle slå sig ned i Rønne såvel som andre steder på Bornholm i 1800-årene.

Den mest kendte af dem er nok Otto Wilhelm Alexander Marchmann, som tog borgerskab 23/1 1846. Han var født i Assens i 1820, men var af bornholmsk afstamning. Det er ikke så meget som farver i Rønne, at han har gjort sig bemærket, men som embedsmand. I 1861 søgte han og fik stillingen som toldoppebørselskontrollør i Allinge, hvor han tillige blev kongelig udnævnt borgmester samt beklædte flere tillidsposter. Han sad i sit embede helt til 1900, året før han døde.

Som farver er nok Carl Tholander mest kendt. Han var svensker og kom i 1843 til Rønne som farversvend. Her tog han borgerskab 6/9 1848 og kom til at virke i byen i en lang årrække.

Vi må regne med, at størsteparten af de hjemmevævede stoffer, vi kender fra sidste halvdel af 1800-årene, er vævet af garner, der blev farvede af de professionelle farvere. Det gælder også de dynestoffer, som »Vævekredsen« udstillede i 1982; men var der blandt dem et stof, der udmærkede sig ved så ganske åbenbart at være vævet af plantefarvede garner, er det i sig selv ingen garanti for, at det var af speciel høj alder. Endnu i slutningen af 1800-årene var der koner rundt om på øen, som indsamlede urter, lav og bark til at farve sit garn med »som mor gjorde det«. Traditionerne, der knyttede sig til tekstilfremstillingen, levede længe på Bornholm - og alligevel nåede vi ikke at samle dem op, før det var for sent.

Vi har bevaret de redskaber, som blev brugt, og vi har bevaret mange af de stoffer, der blev vævede rundt om i hjemmene; men traditionerne får vi kun et glimt af, fordi to unge piger nedskrev notater, da de lærte at væve. De brugte endnu de samme metoder, som utallige generationer af bornholmske kvinder har brugt før dem, og som nåede at gå i glemmebogen. Findes der mon flere »vævebøger« som dem Sara Westh og Kristine Kofoed lavede, og som kan give yderligere oplysninger? - De vil være velkomne.

NOTER

- 1) Rasmus Pedersen Ravn, Borringholms Krønike 1671, udg. ved Johannes Knudsen, Rønne 1926. S. 170 og rettelsen hertil s. 207.
- 2) Militære regnskaber B no. 4-11, læg no. 9 RA.
- 3) Bornholms Landsting, tinglæst dokument 1701, Rønne skattetaxt af 7/3 1701 LA.
- 4) Rønne rådstue, skattetaxter 1729-1865 LA.
- 5) Bornholms amt, gruppesager vedkommende industri, næringsvej, urmageriet 1743-1818 LA.
- 6) som note 5.
- 7) Rentekammerets rev. regn. Bornholms amt, jordebogsregnskaber 1661 og fremefter RA.
- 8) Hammershus lensregnskaber 1644 RA.
- 9) NEU nr. 4297, optegnelser efter Julie Jensine Jensen 1944.
- 10) NEU nr. 4296, optegnelser efter Karen Dich 1944. NEU's udspørger har antagelig misopfattet ordet.
- 11) Martha Hoffman, The Warp-Weighted Loom, Studia Norvegica No. 14 1964, s. 202.
- 12) Maria Collin, Skånska nåtspetsar, Fataburen 1918 s. 143-149.
- 13) Hans Dedekam, Nordiske Kniplinger, Nordenfjeldske Kunstindustrimuseums Aarbog 1911, Trondhjem 1912, fig. 12, 13 og IV.
- 14) Takket være foreningen »Danmarks folkelige broderier«s udstillinger er kendskabet til de reticellaudsyede fileringer blevet stærkt forøget.
- 15) Bodil Tornehave, Danske Almuekniplinger, Budstikken 1959 s. 121-142.
- 16) Gertrud Ingers, Skånsk Knyppling, Kristiansstad 1966, fig. 4.
- 17) Bornholms Amt, gruppesager om købstædernes friheds jorder og sammes grænser 1736-1805 LA.
- 18) Gertrud Grenander Nyberg, Lanthemmens Vävstolar, Nordiske Museets Handlinger 84, 1975.
- 19) samme, s. 286.
- 20) Gertrud Grenander Nyberg, Så vävde de, Stockholm 1976, s. 169.
- 21) Berlingske Haandarbejdsleksikon bd. 2 1943 s. 178 og bd. 3 1944 s. 243.
- 22) som note 18, s. 297.
- 23) som note 20, s. 162.
- 24) Maria Collin, Skaansk Kunstvævning i Almuestil, København 1890, s. 16-22.
- 25) samme kilde.
- 26) M.K. Zahrtman, Slægten Bohn fra Rønne, Personahistorisk Tidsskrift III rkt. VI, s. 265-96 (s. 275) samt oplysninger fra familien på Bornholms Museum.
- 27) N.C. Rom, Den Danske Husflid, 2. udg. 1898 s. 164 samt Peder Thorsens optegnelser i Dansk Folkemindesamling 1931 no. 654. (Afsnittet fra disse om vævning er trykt som næstfølgende artikel).
- 28) Bodil Tornehave, Regnemethoden i Berthe Marie Alexandersens ugebog, Sønderjyske Årbøger 1966 s. 80-85.
- 29) I forfatterens eje.
- 30) Rønne Byfoged, Tyendeprotokol 1866-84, D 18.
- 31) Gudhjem Museum.
- 32) I forfatterens eje.
- 33) Rentekammerets rev. regn., Toldregnskaber, Bornholm RA.
- 34) Bornholmske Samlinger I rk. bd. 35, s. 65-93.
- 35) Bornholms Toldinspektorat, årsberetning 1843 LA.
- 36) Bornholms Toldinspektorat, toldextracter LA.
- 37) Hanne Frøsig Dalgaard, Hør som husflid, København 1980, s. 96.
- 38) Laurids L. Thurah, Omstændelig og tilforladelig Beskrivelse over den i Østersøen beliggende Øe Bornholm, 1756, s. 6f.
- 39) Danmarks Speil eller Efterretninger om den verdslige Stand, udg. ved Hans Holck, årg. 1767 sp. 344 f.
- 40) som note 17.
- 41) som note 17.
- 42) Original på Bornholms Museum.
- 43) som note 5.

DOROTHEA KRISTINE KOFOEDS VÆVEBOG

Af Elinor Christoffersen og Ann Vibeke Knudsen

I det følgende gengives Dorothea Kristine Kofoeds håndskrevne vævebog. Det har været vort ønske med denne udgivelse, dels at vise en lille, ofte overset del af den bornholmske historie, dels at bringe anvisninger på at væve, som man gjorde det på Bornholm i gammel tid. Til det sidste formål er vævebogen blevet tolket og bearbejdet af en dygtig væver, således at de anvisninger, den gamle bornholmske vævekone har skrevet ned i sit lille hæfte, kan benyttes af en nutidig væver.

Den lille uanselige vævebog er et beskedent levn fra et kvindehåndværk, som i en grad, der ikke kendes fra det øvrige land, er blevet dyrket på Bornholm. I 17-1800-årene var det almindeligt, at næsten enhver gård og ethvert hus havde sin egen væv og kvinderne i huset vævede dels til eget behov, dels til videresalg. I resten af Danmark var vævningen et mandshåndværk med mesterlære.

Vævehåndværket blev her som andre steder rendt overende af industrialismen; produkterne blev slidt op, redskaberne savet til brænde og håndværkets sidste udøvere er nu forlængst borte. Det vi kan gøre i dag, er at samle de brikker, de skriftlige kilder kan give os, og så de 2. og 3. generationsbetretninger, som endnu findes.

I dag har Bornholm atter en kreds af dygtige vævere. Desværre hviler deres kunnen ikke på øens egen vævetradition og -viden. Med udgivelsen af dette lille hæfte, vil vi prøve at råde lidt bod derpå.

En nutidig vævers betragtninger

Det er med taknemmelighed og glæde, at jeg har arbejdet med disse opbindingsmønstre. Taknemmelighed fordi det må være enhver vævers drøm at få lov til at få et kig tilbage til vore »rødder« i vævekunsten, og fordi det for mig er umuligt at skille interessen og ærbødigheden for vort gamle håndværk fra glæden ved vore smukke, gamle ting, der fortæller så meget om fliden og dygtigheden hos vore olde- og tipoldeforældre.

Samtidig er det dejligt på denne måde at være med til at viderebringe muligheden for, at alle de mange væveinteresserede her på øen, kan få lov til selv at afprøve og arbejde med disse mønstre, der også i dag har fuld gyldighed og som giver mulighed for mange forskelligartede resultater alt efter hvilke materialer man vælger.

Når dette er sagt, må det med, at vi skylder disse opskrifter og mønstre respekt, da det er så uendeligt lidt, der findes nedskrevet af bornholmske væversker. Vi må derfor alle sætte en ære i, at få det absolut bedste resultat ud af vore forsøg, for på den måde at være med til at føre traditionen videre, sådan at vore stammødre kan være os bekendt.

God fornøjelse!

Væversken Kristine Kofoed

Dorothea Kristine Sonne blev født i Pedersker i 1850. 24 år gammel flyttede hun til Rønne og to år efter, i 1877 kom hun til Årsdale, hvor hun blev gift med skrædder Hans Christian Kofoed.

Kristine Kofoed var en af de mange, næsten anonyme, bornholmske vævekoner. Der er ikke meget bevaret af ting, hun vides at have vævet og brikkerne omkring hendes liv og hendes arbejde skal samles mange steder.

Skrædder Hans Kofoed døde i 1919 og siden da levede Kristine Kofoed som enke til sin død i 1944 i huset i Årsdale, men da var hun for længst holdt op med at væve. Sine sidste år tilbragte Kristine Kofoed i sengen som følge af sygdom, omsorgsfuldt passet af en ugift datter, som blev bistået af to søstre, der også boede i Årsdale. Hun var meget ferm til håndarbejde og der er på museet bevaret fine prøver på hendes kunnen. For også at få lidt til de ekstra fornødenheder, anlagde hun primitive drivbænke, hvori hun avlede udplantningsplanter, som hun solgte til Årsgaardens beboere.

Det, der imidlertid interesserer os i denne sammenhæng, er vævekonen Kristine Kofoed og hendes arbejde. Hendes forældre var husmænd fra Pedersker, og vi må formode, at moderen også var væverske og at datteren, som det var ganske almindeligt, lærte sit håndværk hjemme. Moderen døde allerede da hun var 15 år gammel og stedmoderen blev hun aldrig særlig glad for. Når Kristine Sonne alligevel kunne blive boende i sit hjem til sit 24. år, kan det have været fordi hun med sit væveri kunne tjene ekstra til familiens underhold.

2. november 1874 flyttede Kristine Sonne til Rønne. Hun kom i huset hos enkemadam Bidstrup i Stettestræde 17. Stine Bidstrup var drejlsvæver, oplært af sin mand, Christopher Bidstrup. Hun averterede i Bornholms Avis efter unge piger til oplæring i drejlsvævning og Kristine Sonne har altså været en af dem, der lærte hos madam Bidstrup. Hun blev en endog meget habil drejlsvæverske, noget der ikke var almindeligt for en bornholmsk vævekone. Det lille hæfte med optegnelserne om vævning, som publiceres her, kan udmærket være blevet til i årene i Rønne.

Efter giftermålet i 1877 fortsatte Kristine Kofoed væveriet i sit hjem i Års-

Fig. 1. Vævekonen Dorothea Kristine Kofoed f. Sonne, 1850 - 1944. Foto fra 1920'erne. Kristine Kofoed er klædt, som kvinder sikkert har været det det meste af 1800-årene: hjemmenvævet og hjemmesyet skørt og bluse, et praktisk, hjemmenvævet, ternet forklæde, et strikket »livssjal« eller »korsklæde« som hun kaldte det, bundet rundt om livet og knyttet foran og endelig et hovedtørklæde om hovedet.

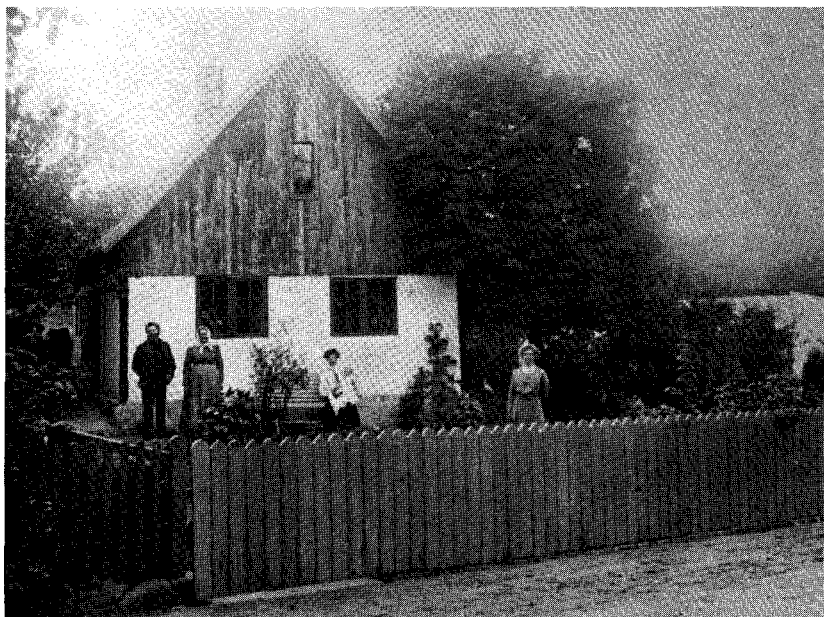

Fig. 2. Hjemmet i Årsdale ca. 1910. Skrædder Hans Kofoed og hans kone yderst til venstre, samt to børn og et barnebarn. Bag de to vinduer i gavlen var der salskammer til venstre og sal til højre. I salskammeret, der var uopvarmet, havde Kristine Kofoed sin væv.

dale, og hun modtog unge piger til oplæring i håndarbejde, først og fremmest vævning.

Imidlertid er der ikke mange, hverken mundtlige eller skriftlige oplysninger bevaret omkring væversken. Og netop det er typisk for de bornholmske vævekoner. Omend man vævede på bestilling til folk og endog eksporterede metervarer med skippere til København, så var og blev det et husflidsarbejde, som var ganske almindeligt dengang, og som man ikke ofrede mange beskrivelser.

Den eneste undtagelse var de bornholmske toldere, som i deres årlige indberetninger prøvede at få styr på, hvad der vævedes til hjemmeforbrug og eksport, og det er da også en af de bedste kilder til forståelsen af hjemmевæveriets betydning.

Industriudstillingerne, som blev afholdt jævnligt i sidste del af 1800-årene, og som præsenterede småindustriens produkter: urfabrikation, støberiva-

Fig. 3. Interiør fra drejlsvæver, enkemadam Bidstrups hus i Stettestræde i Rønne. Ved denne væv og i denne stue lærte Kristine at væve drejl. Væven er større og mere veludstyret end de almindelige »bondevæve«. Man aner, at denne væv er udstyret med kontramarch og to sæt sideskamler. Med denne vævetype kan man væve mere komplicerede vævemønstre. Foto fra 1890'erne.

rer, lervarefabrikation m.v., kan også give et beskedent bidrag til vævningens historie: Industriudstillingen i 1885 i Nexø havde et væld af udstillere, bl.a. blandt husflidsfolkenes skare. En af dem, der fik broncemedalje, var vor væverske, Kristine Kofoed, Årdsale, for drejl og dynetøj, fig. 4.

Familien har endnu bevaret den fine præmie samt en drejlsdug, som hun blev præmieret for. Skrædder Hans Kofoeds kone har endog været en så dygtig drejlsvæverske, at Peter Thorsen, »Danmarks lærdeste bonde« og folkelivsberetter, i en artikel i 1942 priste hendes evner.

Desværre er der kun bevaret meget få af de ting, Kristine Kofoed vævede. Sikkert findes der dyner, duge og sengelinned fra hendes hånd mange steder, men ingen ved længere, hvor det stammer fra. Tøj til beklædning er for længst slidt op, to verdenskrige har gjort deres til, at hver en stump blev brugt. På Bornholms Museum findes lidt dynetøj, lagenlærred og forskelligt drejl. I privateje findes andre duge og håndklæder fra hendes hånd.

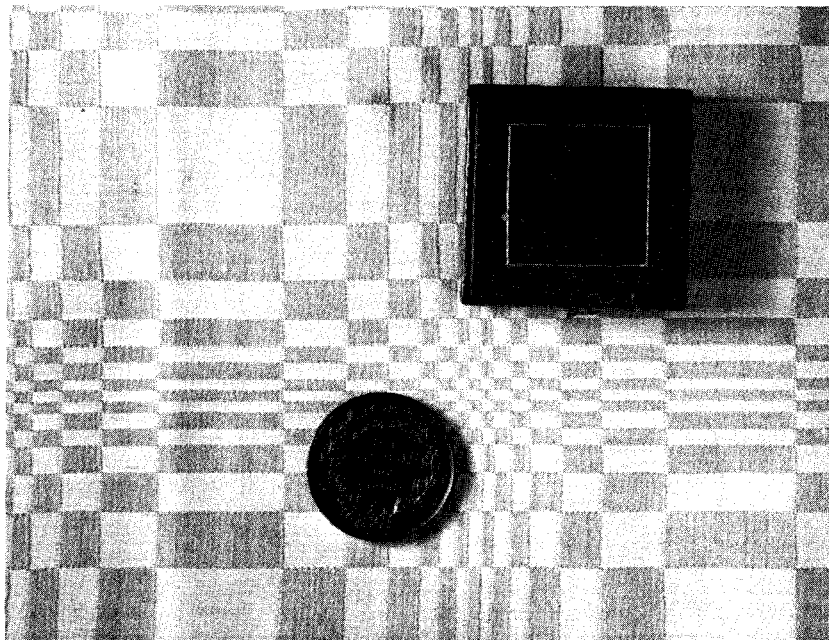

Fig. 4. Bronzemedalje fra Industriudstillingen i Nexø 1885. Tildelt Kristine Kofoed for drejl og dynetøj fotograferet på et stykke af hendes eget drejl.

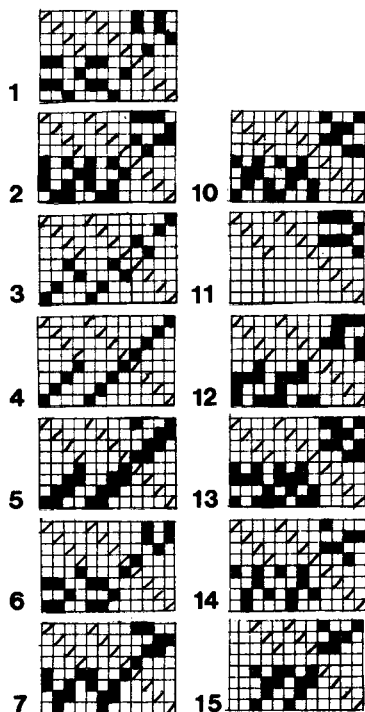
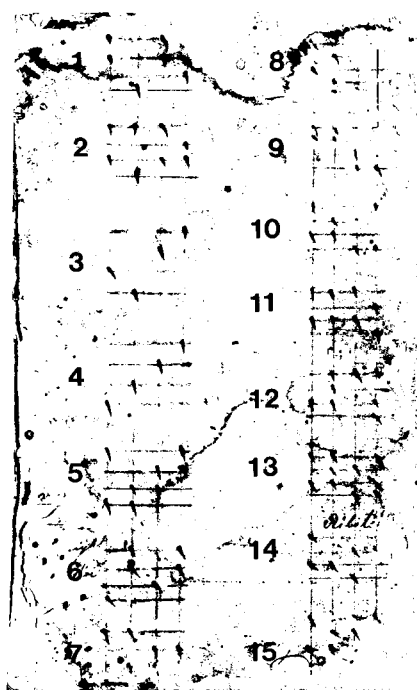
Hæftet med bindingsmønstrene

Dorothea Kristine Kofoeds lille bog eller hæfte med bindingsmønstrene, er kun et beskedent levn: 14 sider med mønstre og optegnelser. Bindingerne er tegnet ud, så de kan benyttes af nutidige vævere, som har en elementær viden om almindelig væveteknik. For ukyndige, som gerne vil have udbytte af opskrifterne, må vi henvise til den almindelige vævelitteratur, som giver forklaringer på tekniske tegninger og udtryk.

Det lille hæfte har forlængst mistet sit omslag og hvad der måtte være af andre oplysninger, end de rent vævetekniske. Den her viste side er nu hæftets yderste og derfor noget medtaget. Opskrifterne 8 og 9 har således ikke kunne tydes.

Håndskriften er latinsk, let læselig og stort set det samme, som vi skriver i dag. I 1870'erne fortrængte det latinske alfabet næsten helt det gamle gotiske (håndskrift) og det passer fint med vores antagelse om, at mønstrene er skrevet ned umiddelbart før giftermålet i 1877.

Bindingsmønstrene på hæftets første side er alle beregnet på fire skafter.

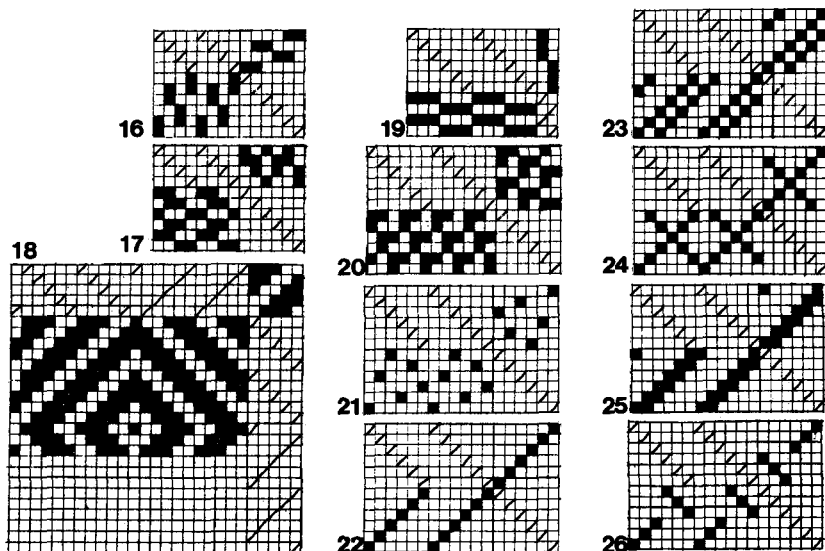

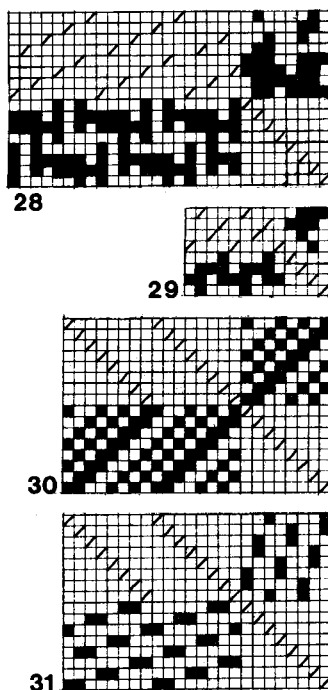
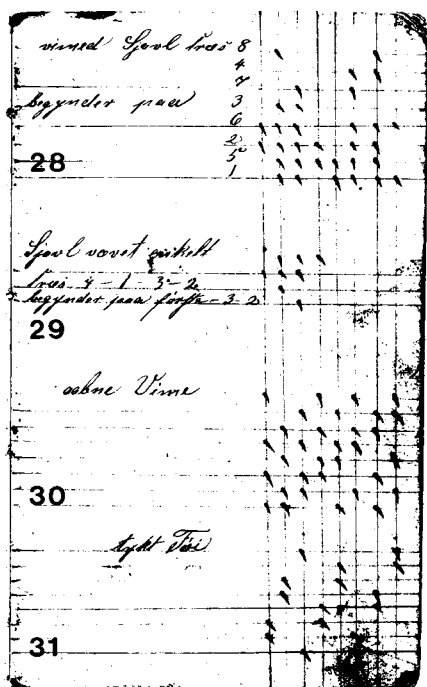
Det er stoffer, som sandsynligvis er blevet vævet af de fleste vævere rundt om på gårdene. Bindingerne er formentlig brugt til den mest almindelige sølning, »lige over« - 1 - 2 - 3 - 4, da intet andet er nævnt. Man må ved anvendelsen af opskrifterne huske på, at væverske Kristine Kofoed har haft *1. skaft forrest i væven og første trampe længst til venstre*.

Man vil formentlig ikke finde alle opbindingerne lige forståelige, sammenlignet med vore nutidige opskrifter. Vi må dog nok regne med, at hæftet er blevet til i en undervisningssituation for Kristine Kofoed, og at mange af mønstrene er hendes egne eksperimenter. En nutidig væver må selv lade fantasien råde og prøve sig frem, for at få det bedst mulige resultat ud af mønstrene.

1. Småmønstret stof.
2. Småmønstret stof.
3. Uligesidet brudt kiper med islætteffekt.
4. Uligesidet kiper med islætteffekt.

5. Almindelig kiper, 2-2.
6. Er lig med no. 1. Væverens notat: *tykt tøj*.
7. Småmønstret stof.
8. og 9. Udgår på grund af utydelighed.
10. Kan væves som lærred med mønstertramper.
11. Er uforståelig, da der er tre ensgående tramper.
12. Rundvævet pose. Kan tilsættes lærredstrampe til lukket bund. Den sælles lige over, trampes 1-4-3-2-1 osv.
13. Kan anvendes til badehåndklæder. I de rigtige materialer også til dekora-tionsvæv, »russisk vævning«, hvor man vil veksle med en lærredstrampe og en mønstertrampe. Mønstret lægges ind med dunter.
14. Lærred, evt. med striber i islætrips. Væverens notat: ribstøj.
15. 3-skaftet kipervariant med sribeeffekt.
16. Lærredstramper på 2. og 5., evt. korskipper på de øvrige, eller en dobbelt korskipper.
17. Har igen ensgående tramper, men det må formodes, at opsætningen er for at lette trampningen.
18. *Gåseøjne tøj*, et mønster, der har været meget anvendt til hverdagsduge, håndklæder o.lign. Væverens notat: Gaaseøine tøj træs (trådes=sølles) 5-4-3-2-1-5-4-3-2-1-5 tilbage 1-2-3-4-5-1-2-3-4-5-1.
19. Islætrips.
20. Hvis man her benytter to farver, der slås ind skiftevis, opnår man et vendbart stof, hvor hver side har overvægt i sin farve. Dette betinger dog, at man anvender et finere trendmateriale, evt. i bomuld og indslag af uld.
Bindingerne på næste side er sikkert først og fremmest anvendt til heluld-ne klædevarer som stortrøjer, frakker o.lign., og vi må gå ud fra, at sølningen er lige over.
21. Nærmest en satin.
22. Diagonal kipervariant, uligesidet.
23. Diagonal kipervariant, uligesidet.
24. Ikke prikket i almindelig forstand; trådenes gang kan minde om vaffel-vævnig. Væverens notat: *prikket*.
25. Diagonal kipervariant, uligesidet.
26. Brudt kiper.
27. Kasseret af Kristine Kofoed.

28. Sjal i dobbelt bredde, kiper. Væverens notat: *vimed* (kipret) *Sjoel* (sjal) træs (sølles) 8-4-7-3-6-2-5-1 begynder på 3.

29. Sjal i dobbelt bredde, lærredsvævning. Væverens notat: *Sjoel vævet enkelt* træs 4-1-3-2 begynder på første-3-2.

30. 8-skaftet kiper velegnet til klædevarer. Væverens notat: *Aabne vime* (?). Ligesidet vævning.

31. Fordoblet 8-skaftet satin, hvor islættrådene glider tæt sammen, hvorfor mønstret er særlig velegnet til kraftigt stof. Væverens notat: *Tykt Tøi*.

32. Korskipet og lærred søllet på to partier, der kan gøres større eller mindre efter ønske; det samme gælder trampningen. Væverens notat: *Glatte tærner* (tærner) træs (sølles) Bonden (bunden) paa fire første saa stor man vil have den 4-3-2-1 og Tærnen 8-7-6-5 saa bred den skal være og træs fire første Bonden og fire sidste til Tærnen.

33. *Hvergarnet med pletter* er udarbejdet helt efter Kristine Kofoeds beskrivelse. Med få ændringer i sølningen kan stoffet blive urteprikket. Væverens notat: *Hværgarn med Pletter* træs Bonden 1-2 den ene Plæt paa 3-4 og 5-6

32

Glatte Tærner

Glatte tærner med Bunden naar fine
 fjerde for stor man vil have den
 4 3 2 1 og Tærnen 8 7 6 5 for bund
 den skal være og lide fine fjerde
 Bunden og fine fjerde til Tærnen

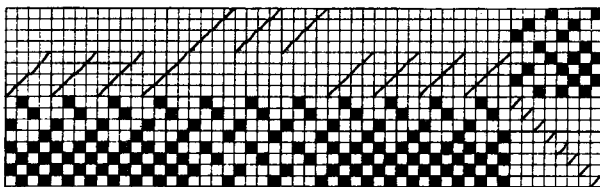
Hængslen med Patter med Bunden
 1-2 den ene Plet fra 3-4 og 5-6
 for fra Pletten skal være
 fra ofte skal der toer den anden
 Plet fra 7-8 og 9-10 liggende
 den fjerde

33

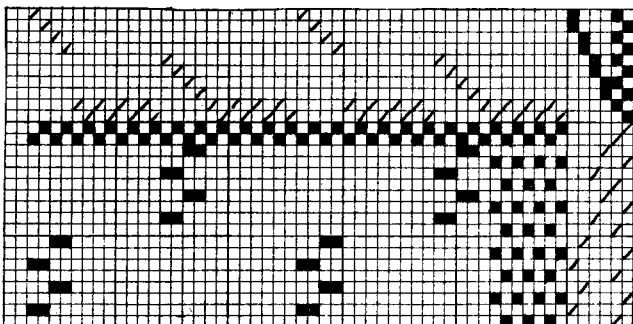
Hængslen med Patter

og toer gør det naar de to fjerde Tærner
 naar Patter ikke fjæres mere
 naar Patter skal fjæres toer
 1-3-2-3 og 1-4-2 4 færlinger
 til den so for nok og fjerde 1-3-2-3
 1-6-2-6 liggende den fjerde

32

33

saa store Plætterne skal være saa ofte skal der træs den anden Plæt paa 7-8 og 9-10 ligesom den første og træs gjør det paa de to første Trøer naar Plætten ikke synes men naar Plætten skal synes træs 1-3-2-3 og 1-4-2-4 saalænge til den er stor nok og siden 1-5-2-5-1-6-2-6 ligesom den første.

Hværgarn = hvergarn, stof i bomuld eller hør og uld. Træs = sølles. Plæt = pletter. Trø = trampe.

34. 3-skaftet kiper. Væverens notat: *treskaftet træs 3-2-1*. Træs = sølles.

35. Kiper med islætseffekt. Væverens notat: *Bolster med fire skaft*.

36. *Bommes*. Som no. 35.

Bolster = sribet underdynestof, gerne blå og hvidt.

Bommes – tykt, kipret, opkradset stof ofte helt af bomuld og gerne hvidt.

37. Korskiper, væverens notat: *Olmerdug*.

Olmerdug = uldent overdynestof. På Bornholm var olmerdug betegnelsen for en *firskaflet vævning* med hør eller bomuldstrend og ulden islæt = korskiper. I resten af landet var olmerdug = en femskaflet satin. (Som på Bornholm kaldtes firskaflet = femskaflet!)

38. Brudt kiper. Væverens notat: *en Trød ned som ikke vimer*. Trød = trampe. Her har væveren i en firskaflet kiper prøvet at undgå kiperens sædvanlige diagonale sribevirkning.

39. Væverens notat: *Lærred* som træs 4-1-3-2. Denne sølning og opbinding er velegnet til et sart trendmateriale, da den ikke slider så meget på trådene.

40. *Vimed Firskaflet*. Et kipret femskaflet stof.

»Firskaflet« = femskaflet på bornholmsk. Ofte vævet som tværribet uldent overdynestof = olmerdug i resten af landet.

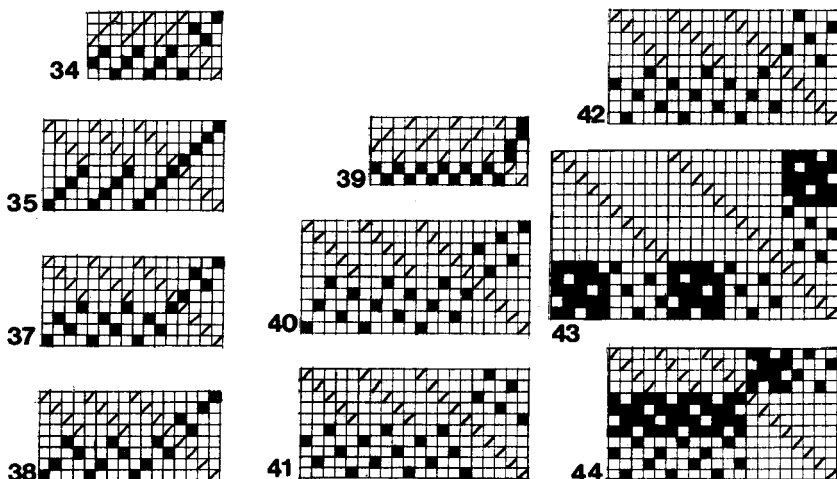
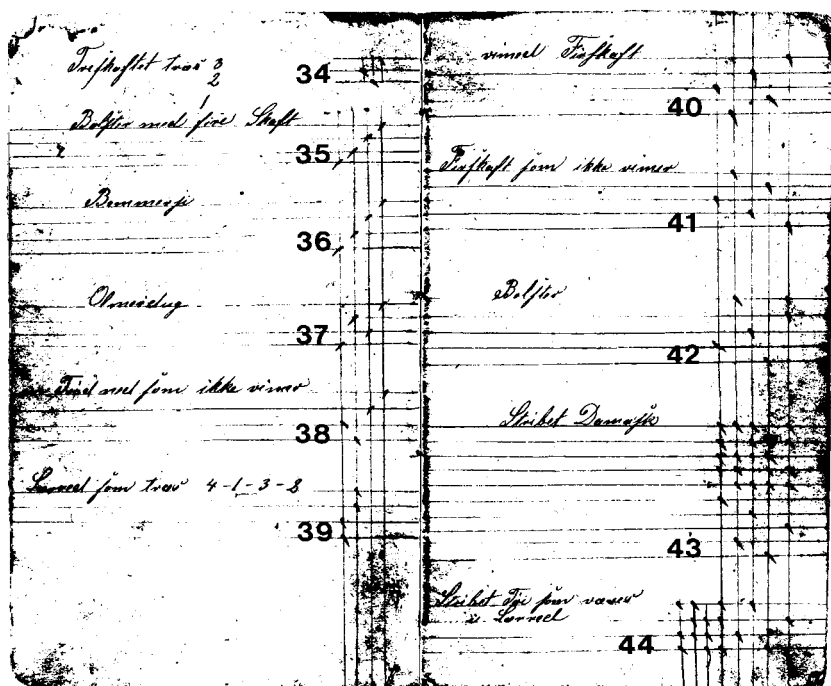
41. *Firskaflet som ikke vimer*.

42. *Bolster*.

40., 41. og 42. er alle satinbindinger, hvoraf man i dag mest bruger 42, da bindpunkterne her er mest spredt, hvilket giver den glatteste overflade. 40 og 41 er ens, kun løber diagonalstriberne hver sin vej.

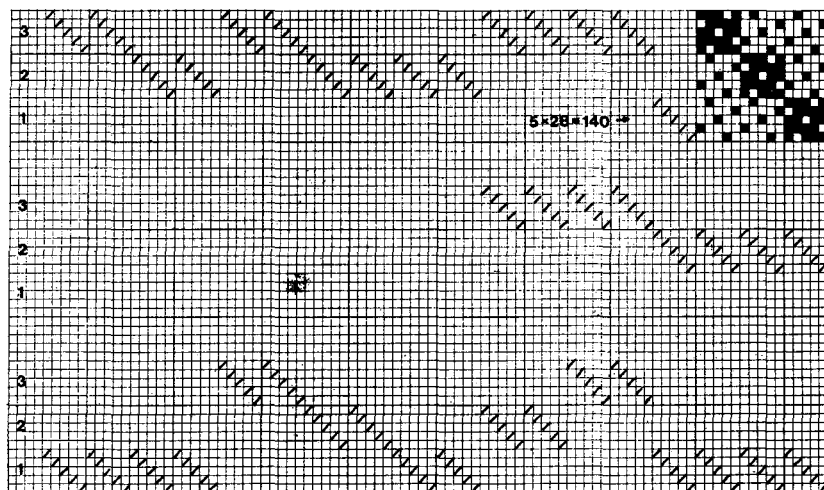
43. *Stribet damask*. Langstribet damask, kan også sættes på to partier, således at man selv kan bestemme sribernes bredde. Er givetvis oprindeligt anvendt til håndklædestof og dermed vævet enten helt i hør eller med bomulds trend og islæt af hør.

44. *Stribet Tøi* som væves i Lærred. Denne opbinding kan imidlertid ikke blive til lærred, da det er en opbinding til en korskiper. Her bestemmer man ved trampningen sribernes bredde.

Elinor Christoffersen		45	45
1	140		
2	20		
3	20		
4	10		
5	10		
6	20		
7	20		
8	20		
9	20		
10	20		
11	20		
12	20		
13	20		
14	20		
15	20		
16	20		
17	20		
18	20		
19	20		
20	20		
21	20		
22	20		
23	20		
24	20		
25	20		
26	20		
27	20		
28	20		
29	20		
30	20		
31	20		
32	20		
33	20		
34	20		
35	20		
36	20		
37	20		
38	20		
39	20		
40	20		
41	20		
42	20		
43	20		
44	20		
45	20		
46	20		
47	20		
48	20		
49	20		
50	20		
51	20		
52	20		
53	20		
54	20		
55	20		
56	20		
57	20		
58	20		
59	20		
60	20		
61	20		
62	20		
63	20		
64	20		
65	20		
66	20		
67	20		
68	20		
69	20		
70	20		
71	20		
72	20		
73	20		
74	20		
75	20		
76	20		
77	20		
78	20		
79	20		
80	20		
81	20		
82	20		
83	20		
84	20		
85	20		
86	20		
87	20		
88	20		
89	20		
90	20		
91	20		
92	20		
93	20		
94	20		
95	20		
96	20		
97	20		
98	20		
99	20		
100	20		

45

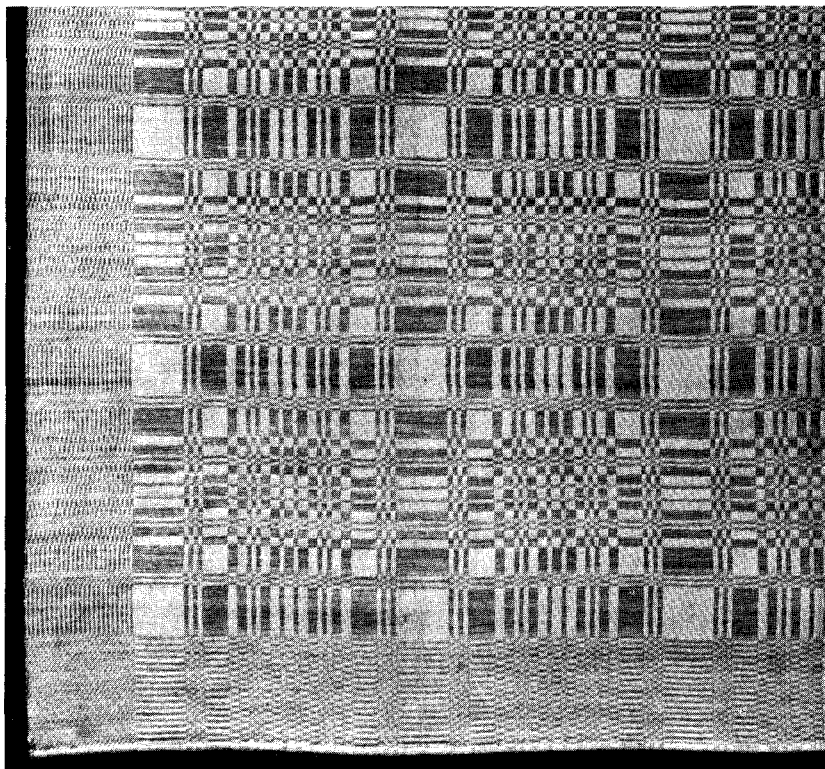

Fig. 5. »Storternet Dreilsdug« no. 46, rød og hvid af bomuld. BM 658 x 30.

45. 15-skaftet damaskdrejl til duge søllet på 3 partier.

Mønsterinddelingen viser 2 forskellige striber på 110 og 90 tråde; disse striber veksler over stoffets bredde. Inddelingen er meget klar fra Kristine Kofoeds side, idet hun ud for hvert partinummer har angivet antallet af tråde. Trampningen er efter al sandsynlighed den samme som sølningen.

46. Storternet Drejl. Dug på 10 skafter, 2 partier. Een mønsterstribe er tegnet op. Dugens kant er søllet lige over og 1. parti på 90 tråde er af pladshensyn forkortet. Væven til denne dug kan bindes op over drejlstrisser, idet den har en »modsat« binding. Trampning som sølning. Originalen til denne dug findes på Bornholms Museum og er i ren bomuld, rød og hvid, med en trådtæthed på ca. 300 tråde på 10 cm. Fig. 5. Den her viste opbinding kan anvendes ved alle sølninger til drejl med 10 skafter på 2 partier.

[illegible]

A 5x78-90 grid with a 5x78-90 label in the top right corner. The grid is composed of small squares, and the label is located in the upper right quadrant.

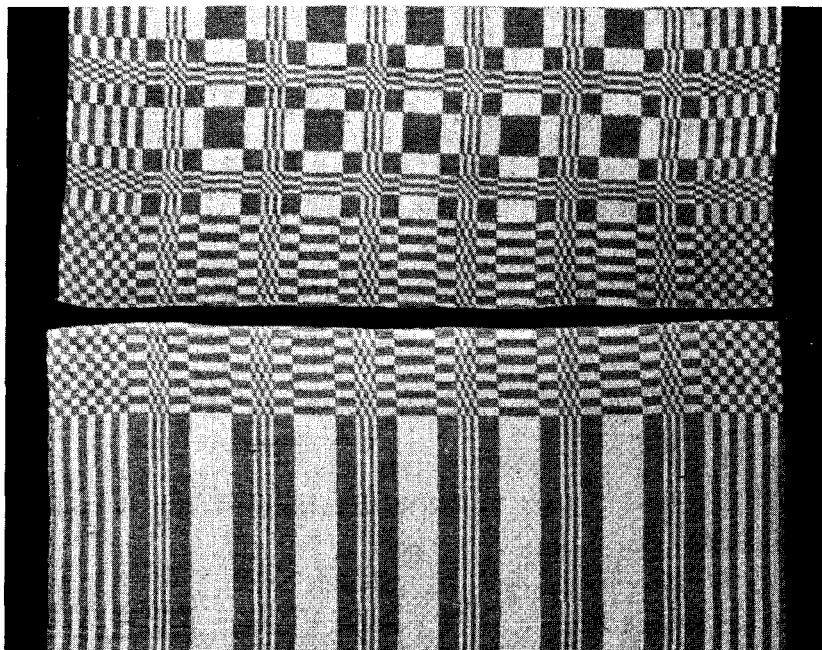
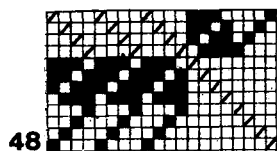
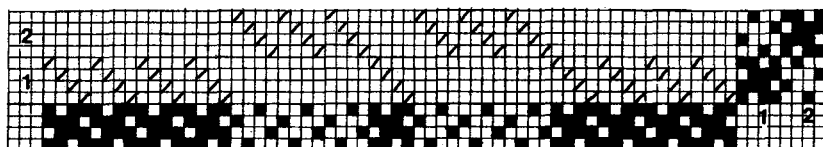

Fig. 6. Håndklæder vævet af Elinor Christoffersen efter Kristine Kofoeds mønstre.

47. 8-skaftet drejl i korskiper på to partier; sølningen er kun et eksempel, der helt, som på de forgående mønstre, kan ændres i bredden af striberne efter behag. Drejlstrisser kan anvendes. Opbindingen kan bruges til alle sølninger af 8-skaftet drejl på 2 partier.

48. Stof med striber i kiper, skiftevis med islæts- og trendvirkning. Resultatet bliver bedst, hvis man benytter samme islæts- og trendmateriale.

		Skævel		Bredde		Skævel		Bredde		Skævel		Bredde		Skævel		Bredde	
	4	4½	4½	4½	5	5½	5½	5½	6	6½	6½	6½	7	7½	7½	7½	8
600	18	19½	20½	21	22	23½	24½	26	27½	28	29	30	31½	32½	33½	34½	36
650	18½	20	21	21½	22½	24	25	26½	28	29	30	31½	32½	33½	34½	36	37½
700	21	21½	22½	23½	25	26½	27½	28½	30	31½	32½	33½	34½	36	37½	38½	40
750	21½	23	24½	25½	27	28	29	31	31	32½	33½	34½	36	37½	38½	40	41½
800	23	24½	25½	27	28½	30	31½	33	34	36	37	38½	40	41½	42½	44	45½
850	24	25½	27½	29½	30½	32	33½	35	36½	38	39	41	42½	44	45½	47½	49
900	25	27½	29½	31	32	34	36	37½	38½	40	42	43½	45½	47½	49	51½	53½
950	27	28½	31	32½	34	36	37½	39½	41	42	44½	46½	48½	50½	52½	54½	56½
1000	28½	30½	32½	34	36	37½	39	41½	43	44½	46½	48½	50½	52½	54½	56½	58½
1050	30	31½	33½	35	37½	39	41½	43	45	47½	49	50½	52½	54½	56½	58½	60½
1100	32	34½	36	37½	39½	43	45	47	49	50½	52½	54½	56½	58½	60½	62½	64½
1150	33	35½	37½	39½	41	43	45	47	49	51	53	55	57	59	61	63	65
1200	34	36	38½	40½	42½	45½	47½	49	51½	54	56	58	60	62	64	66	68
1300	38	40½	43	45½	47½	50½	52½	55	57	59½	62	64½	67	69½	72	74½	77
1400	40	43	45½	48	50½	53½	56	59	62	65	68	71	74	77	80	83	86

Skema der angiver, hvor mange »gange« (en bornholmsk »gang« = 20 rør = 40 tråde, dvs. 2 tråde i rit), af trenden, der for hver no. væveske (kam) skal bruges til de foroven angivne stofbredder (kvarter = 1/4 alen = 15,7 cm.) Kristine Kofoeds væveskeer har alle været 7 kvarter lange.

Øverste linie med tal fra 4 - 4 1/2 - - - 7 angiver hvor mange kvarter bredt man ønskede det stof der skulle væves.

Tallene i den lodrette kolonne til venstre angiver væveskeens (kammens) antal rør ialt = finhed. (For væveskeer, der er 7 kvarter lange).

Ved at gå ind i skemaet kan man da se, at man til en 7 kvarters væveske med en finhed på 1000 rør skal bruge 36 gange (å 40 tråde) til et stykke stof på 5 kvarter = 78,5 cm. Det giver en trendtæthed på 18 tråde pr. cm. Ved at benytte en væveske med 1400 rør når væveren op på en tæthed på 25 pr. cm.

Det er sikkert den ske, der er benyttet til dugen opskrift no. 46. Når der er talt 30 tråde pr. cm. skyldes det krympning fra nedtagning af væven og fra vask.

Som grundlag for ovenstående beretning ligger det på Bornholm almindelige benyttede, at en væveske er inddelt i grupper af 20 rør, som hver tager en »gang« trendtråde. En væveske med 1000 rør betegner man da en »50 gange ske« ($50 \times 20 = 1000$).

Løst Garn i 900 Rørskab					
6	—	—	1000	—	
7	—	—	1100	—	
Twist. Nr. 18 i 1300 del regnes 10 skeer 1 lb					
—	16	—	1300	—	9
—	14	—	1100	—	8½
—	12	—	1000	—	8
—	10	—	900	—	7
—	8	—	800	—	6½

Optegnelse over hvor lang en trend 1 pund twist (bomuldsgarn, især benyttet som trendmateriale) gav, når det blev sat op på væven med en 7 kvarter lang væveske (kam) med det til garnets nummer passende antal rør.

De biografiske oplysninger om Kristine Kofoed er fra hendes barnebarn, Vagn K. Hellesen, Rønne. Desuden er der i teksten benyttet arkivalske oplysninger fra cand. mag. Bodil Tornehave. Peter Thorsens artikel fra 1942: »Spinderokken forsvandt ikke på Grund af Dovenskab«, Bornholms Tidendes Julenummer.

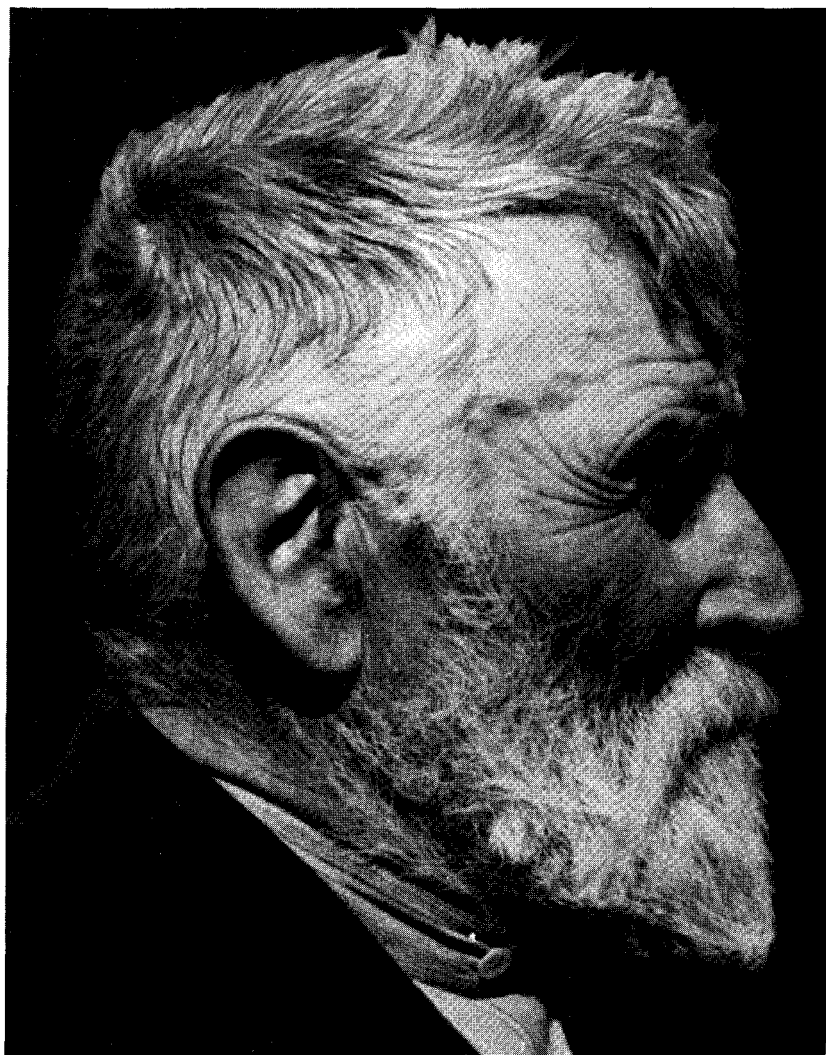

Fig. 1. Peter Thorsen 1872 - 1947.

PETER THORSEN FORTÆLLER OM SIN MORS HUSFLIDSARBEJDE

Ved *Ann Vibeke Knudsen*

Peter Thorsen var født i 1872 og døde i 1947. Han overtog i 1902 sine forældres ejendom, et tohestesavl på Pedersker Smålyng og boede dér størstedelen af sit liv og ernærede sig og sin familie af jorden.

Han gik i skole til han var 13 år; da blev han udskrevet og måtte gøre gavn for føden. Al den viden, Peter Thorsen var i besiddelse af, var derfor erhvervet ved selvstudier. Med sit åbne sind og store videbegærlighed kom han til at kende sin egn, dens geologi, arkæologi og folkeliv og det på en måde, så mange videnskabsmænd, når de besøgte Bornholm, også besøgte Peter Thorsen.

Peter Thorsen var heldigvis en flittig skribent, og han har på den måde videregivet et væld af oplysninger af uvurderlig værdi for os i dag.

Den bedste beskrivelse af Peter Thorsen findes i den selvbiografi, der blev publiceret i et festskrift udgivet i anledning af hans 70 års fødselsdag i 1942.

Det arbejde af Peter Thorsen, vi har valgt at bringe, er et vigtigt kildeskrift, der supplerer de to øvrige artikler om de bornholmske kvinders husflidsarbejde. Det er et udpluk af en længere beretning, indsendt til Dansk Folke-mindesamling i 1931. Deri fortæller Peter Thorsen om sit barndomshjem og de arbejder, der knyttede sig til den daglige tilværelse:

Hvordan det daglige arbejde gik

Først var det jo Moders Arbejde, der prægede Hjemmet; der var ikke Raad til at købe mere end man skulle nødes til. Min Moder havde i sine unge Dage for en stor del arbejdet som Vævpige. Hun sad kortere eller længere Tid ad Gangen paa Gaardene og vævede. Der frembragtes meget Tøj i den Tid paa Bornholm ved Husflid og Bondekonerne og deres Piger havde ofte nok at gøre med at faa spundet Hørren og Ulden. Selvom de lod en eller anden Husmandskone faa *Blaaerne* at spinde, saa vilde de helst spinde det øvrige i Gaarden. Vel kunde de fleste voksne Kvinder væve, men der var dog altid brug for Vævpigen rundt om i Hjemmene. Om Efteraaret var der Arbejde med *Hørbrydningen* saa at de Piger, som hjalp til med dette Arbejde, kunde i længere Tid tage fra en Gaard til en Anden for at hjælpe til med at bryde

Fig. 2. Bornholmsk bryde, skættefod og skættetræ, samt to slags hegler, en med finere og en med grovere pigge.

Hør. Moder havde, som sagt, for en stor Del gaaet paa Arbejde Aaret rundt ved Vævning, Høstarbejde og Hørbrydning, der afløste hinanden ved de forskellige Aarstider.

Mine Forældre avlede et lille stykke Hør, næsten aarlig, men der var jo ikke saa meget, at det kunde betale sig at bryde det ved at tørre det over *Brydegraven*, men Moder fyldte *Ovnen* med den *røddede* Hør. Efter at Brødet var taget ud og efter at Hørren havde staaet i Ovnen Natten over, tog hun den ud og »bryddada« den. Ofte gjorde hun det meste om Aftenen, efter at Børnene var bragt i Seng, saa sad hun i *Skorstenen* med Bryden og arbejdede til langt ad Natten. Der kunde være saadan noget som 3 til 4 Ovne fulde, som blev behandlede efterhaanden som der blev bagt. Naar saa Hørren var bry-

Fig. 3. Hørspinding. Hørren er bundet med et rokkebrev på bruehovedet, en opstander på rokken.

det, blev de saakaldte *Haandmaal* lagt i Ovn en igen efter en Bagning og opvarmet og derefter blev Haandmaalene et ad Gangen lagt over en *Skjettefod* eller i mangel deraf over en Stoleryg og bearbejdet med et *Skjettetræ*, hvormed de resterende *Skjæver* blev slaaet af, - saa nogenlunde da. De korteste *Taver* faldt samtidig af med og de kaldtes *Skjettefald*. Det blev spundet for sig og brugtes til Sække o.lign. Efter at Hørren var naaet saa vidt, skulde den jo *hegles*; der var ganske vist *Linheglere*, som gik omkring og hegled for Folk. De gjorde Arbejdet smukt, men det kostede jo Penge, saa Moder foretrak at laane sig et Par Hegler, Grovhegle og Klarhegle. Først blev Hørren trukket gennem Grovheglen; de Taver som blev tilbage i Heglen kaldtes Grovblaaerne og de som kom efter Klarheglingen kaldtes Smaablaaer. Blaa-

erne rullede sammen og kaldtes »Blaartytta«, den heglede Hør kaldtes »Brua« og knajttedes i »Dukker«. Naar Blaaerne skulde spindes, blev de først kartede, derimod har jeg set paa Sjælland, at man der spandt dem uden at karte dem først. *Bruene* blev derimod lagt om *Bruehovedet* og derudenom bundet et stykke stivt Papir; det var jo paa saadant et Papir, at St. St. Blicher finder Optegnelserne, som han benytter i Jøderne paa Hald, efter sit eget sigende da.

Ulden som blev spunden hjemme, blev for det meste købt; den blev solgt uvasket og kartet og spundet saaledes, hvorefter Garnet blev skoldet. Saaledes blev det finere end om det blev spundet af vasket Uld.

Model farvede oftest selv med Farver som blev købt, men hun fortalte, hvordan hendes Moder havde farvet i *Stenmos* (Lav) en Skæppe Mos til hver Pund Garn, men andre brugte ogsaa at farve blaat i *Indigo* (Blaalida og Urin). Garnet blev lagt i et Kar med Urin hvori blev opløst Indigo og det hele stillet ved Kakkellovnen for at staa i længere tid, jeg ved forresten ikke hvor længe, mens man jævnlig rørte om deri. Man farvede ogsaa i Skaller af Charlotteløg eller *Faser* og Blade samt Skaller af Valnød; det sidste brugte min Kone endnu i Krigstiden, da man ikke kunde købe Farve.

For at drøje paa Ulden, lod Moder os Børn pille strikkede Klude op og skolde dem i kogende Vand, medens der blev rørt kraftigt om deri. Naar de saa blev tørre, blev de kartede op med et par gamle Karter; derefter blev Kradsulden blandet med ny Uld og kartet sammen med den og spundet. Garnet var jo noget knudet, men Tøjet deraf blev især brugt til Underskørter og lignende. Naar en Kone var lidt proper med sin Vævning, kunde hun jo lave pænt Tøj. Moder lod det i reglen *stampe* lidt og *kradse*, for det meste var det *Hvergarn* med blaa *Twist* til *Varp* (*Rending*) og graat Uldgarn til *Islæt*. Men enkelte var jo mindre nøjeregnende og saa fik de lysere og mørkere Garn om hinanden, saa Tøjet blev sribet; det saa jo ikke saa godt ud. Moder vævede ogsaa *Vadmel*; det blev oftest vævet hvidt, stampet, farvet og vasket; det blev oftest brugt til Kjoler.

Lærredet som blev vævet skulde helst *bleges* om Foraaret, da blegede Luf-ten bedre end hen ad Sommeren.

Man brugte oftest *Twist* til *Varp*; den blev spolet paa *Varpetenen*, som blev sat i et Stativ »*Tenablok*«. Traadene blev saa oprullede paa »Varpen« en dobbelt Ramme, som kunde drejes om en Stage, der med den øverste Ende stak i en Krampe paa Bjelken og med den nederste Ende løb med en Tap paa et stykke Jern paa Gulvet. Traaden blev nederst lagt skiftevis om et par Pinde, som sad fast i Rammen, derefter blev Varpen drejet rundt og Traadene viklet

Fig. 4. En »Tenablok« med 10 varpetene (spoler) til garn og en »varp«, et trend-bord.

om den. Øverst blev Traadene lagt skiftevis om en gaffeldelt Pind, som kaldtes »Varpestikken«; man kunde varpe indtil 10 Traade ad Gangen og blev saaledes ved op og ned til den fornødne Bredde var naaet; saa knyttede man Snore ind i Varpen (Rendingen), der hvor den var lagt om Pindene for at holde orden deri, derefter tog man den af og lagde den i *Forkortningsstik*, for ikke at faa den uredt, det kaldtes at »fidja« og det hele kaldtes saaledes behandlet en »*Fidjiinj*«.

Vævens Form er vel almindelig kendt. Vævesiderne var jo lavet af stærke Egeplanker, hvoraf de to som stod paa Enden, kaldtes henholdsvis Forsty-

ner og Bagstyster. Siderne blev forbundne en halv Alen fra Gulvet med Slutskamlerne, et par stærke Bjelker stukne med *Nokker* gennem Huller i Stynerne og fastholdt med stærke Kiler. »Bommen« blev anbragt paa Forstynerne ved et par »Knægte«, som kunde hæves og sænkes ved at gaa gennem et par Jernkramper. Paa Bommen blev Fidjijnj oprullet; der var en Rende i Bommen i den ene Side, hvori der laa en Kæp (Svøben) med en Snor som kunde binde om begge Ender, Kæppen blev stukket gennem Bindingen i den ene Ende af Rendingen og lagt i Bommen, hvor den fastholdtes i Renden af Pinde, derpaa blev Bommen drejet med en Jernstang stukket gennem et Hul i den ene Ende af Bommen, som saaledes vikledes »Fidjijnj« paa, den skulde saa holdes stramt i den anden Ende, mens Væversken hele Tiden ordnede Traadene saaledes at der blev jævnt bommet. Hun havde dem lagt i en lang »*Vævkam*« af Træ, som efterhaanden skødes frem og saa skulde der jo passes paa at knytte de Traade der sprang. Naar Rendingen saaledes var bommet, skulde man saa hurtig som muligt trække Jernstangen ud af Bomhullet og lade den falde paa Gulvet, for saa fik Væversken den hurtigt nedvævet. Trak man den langsomt ud, saa gik det smaat med Vævningen.

Bommen blev saa lagt op paa Bagstysterne ved Panderne, hvori Slagbordet hang, den fri Ende af Rendingen blev skaaret op og Enderne »trædet« igennem Søllerne, der var henholdsvis 2 Skafter til »*ensjævt*« og 4 Skafter til »*vi-mad*« eller endelig 5 Skafter til »*Firskift*«. Derefter blev Enderne stukket gennem »*Vævskeen*«, ved hjælp af en *Krog*, saa blev Bommen lagt ned i Knægtene paa Forstynerne, Slagbordet hængt paa Plads og Sken lagt i Slagbordet. Traadene blev saa knyttet om en Kæp og et par dobbelte vævede Hampesnøre fæstet deri og derfra tilbage om Brystbommen og derfra ned til Underløberen, hvor den gjordes fast om en Kæp, som laa i en Rende. Underløberen kunde strammes ved at dreje den i Knager som sad i dens Hoved; dertil var ogsaa fastgjort en savtakket Ring, hvori faldt en Klinge, som stoppede den naar man strammede Tøjet. Bommen hindredes i at dreje sig ved »*Kloen*«, en Vægtstang, som paa højre Side af Væven drejede sig om en Nagle og greb om Knager i Bomhovedet. Skafterne bevægedes op og ned i Snore, som løb i Tridseblokke, der hang i Søllestangen og Bevægelsen skete ved at træde skiftevis paa »*Trøerna*« under Skafterne, de var fæstede under den forreste Slutskammel. Islætten blev spolet paa *Spolepinde* af Hybentorn som oftest, der var temmelig tyk Marv i som let kunde bores ud. Spolepinden blev lagt i *Skytten*, som var udskaaret af fast glat Træ, som dog ikke maatte være for tungt. Kirsebærtræ brugtes meget.

Tøjet som vævedes var jo meget forskelligt efter den Brug, der skulde gø-

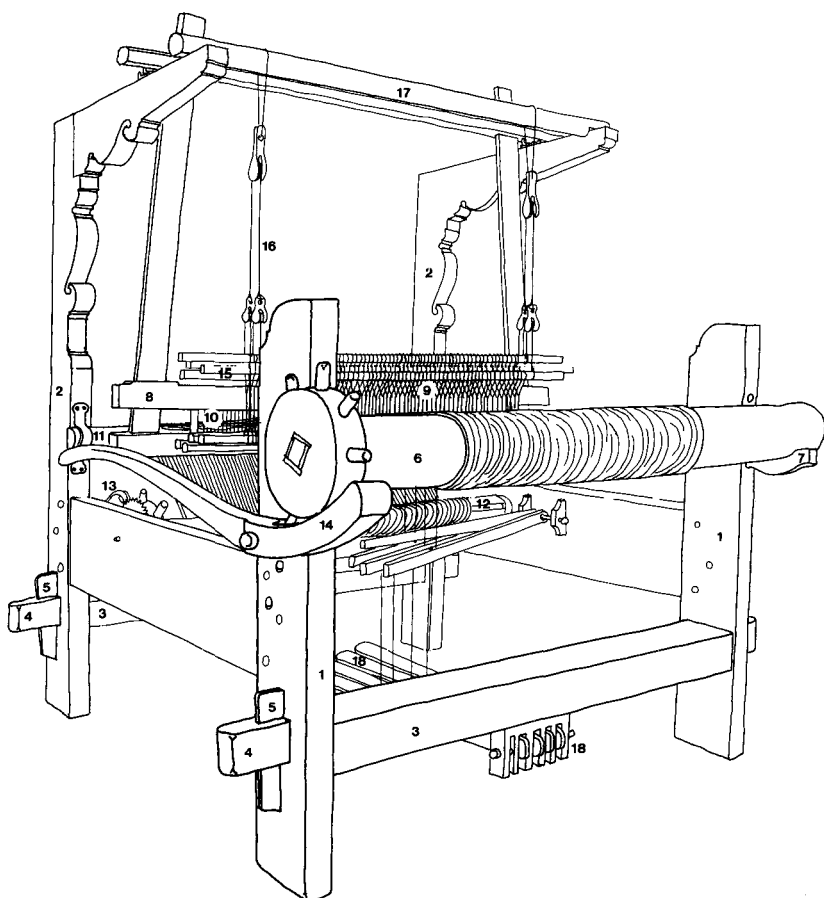

Fig. 5. Tegning af bornholmsk væv med udskårne gavle.

1. Forstýner	10. Vævskeen
2. Bagstýner	11. Brystbommen
3. Slutskamlerne	12. Underløberen
4. Nokker	13. Klinge
5. Kiler	14. Kloen
6. Bommen	15. Skafter
7. Knægte	16. Tridseblokke
8. Slagbordet	17. Sølestangen
9. Søller	18. »Trærna«, tramperne

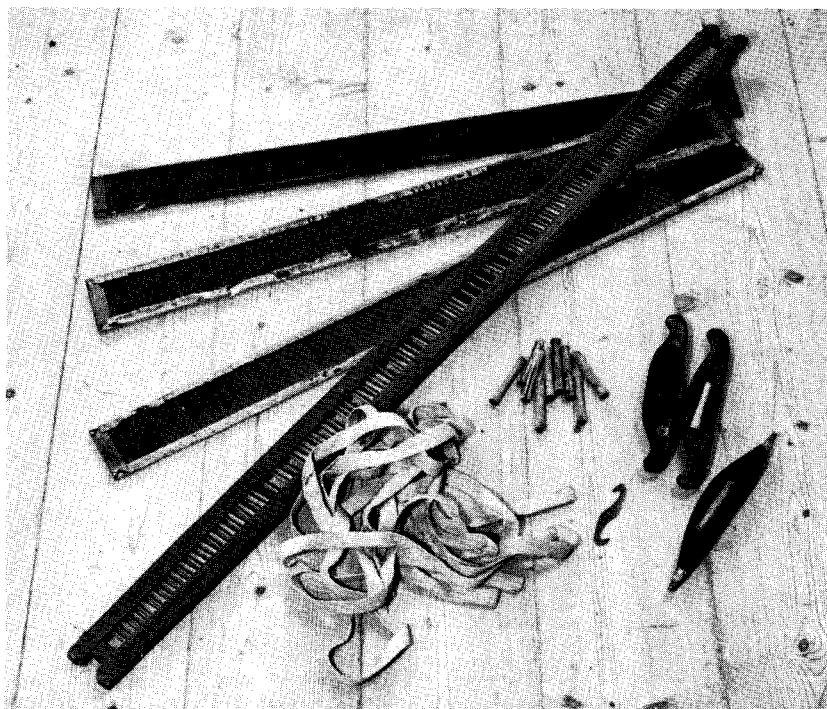

Fig. 6. Forskellige væveredskaber: en vævekam (redekam), vævskeer (kamme), krog (kamnål), hampesnøre til frembinding på væven, spolepinde af træ samt skytter.

res af det. Firskift til Dyner blev jo gerne vævet sribet; for eksempel graa Bund med røde og hvide Striber, lysrød Bund med højrødt, hvidt og grønt til Striber, der skulde jo Væversken tælle, for at faa Striberne lige brede. »En Trø ner« brugtes til Mandstøj og det vævedes oftest graat, hvis Garnet ikke var nøjagtigt ens, maatte man »skytteblænde« det saaledes, at man havde en Skytte med mørkere Garn og en med lysere og slog dem skiftevis i. Gjorde man ikke det, saa blev jo let Tøjet sribet. Vimet (kipret) er tyndere Tøj, med de overliggende Traade af Islætten dannende diagonale Striber. Ens jævnt endnu tyndere Tøj, væves med 2 Skafter. Islætten fylder ikke meget mere end Rendingen. Vrangvimet er uligt almindelig vimet deri, at de overliggende Traade ikke danner regelmæssige Diagonaler, men ser nupret ud. Krogvimet er en slags Drejl saavelsom Koppetøj.

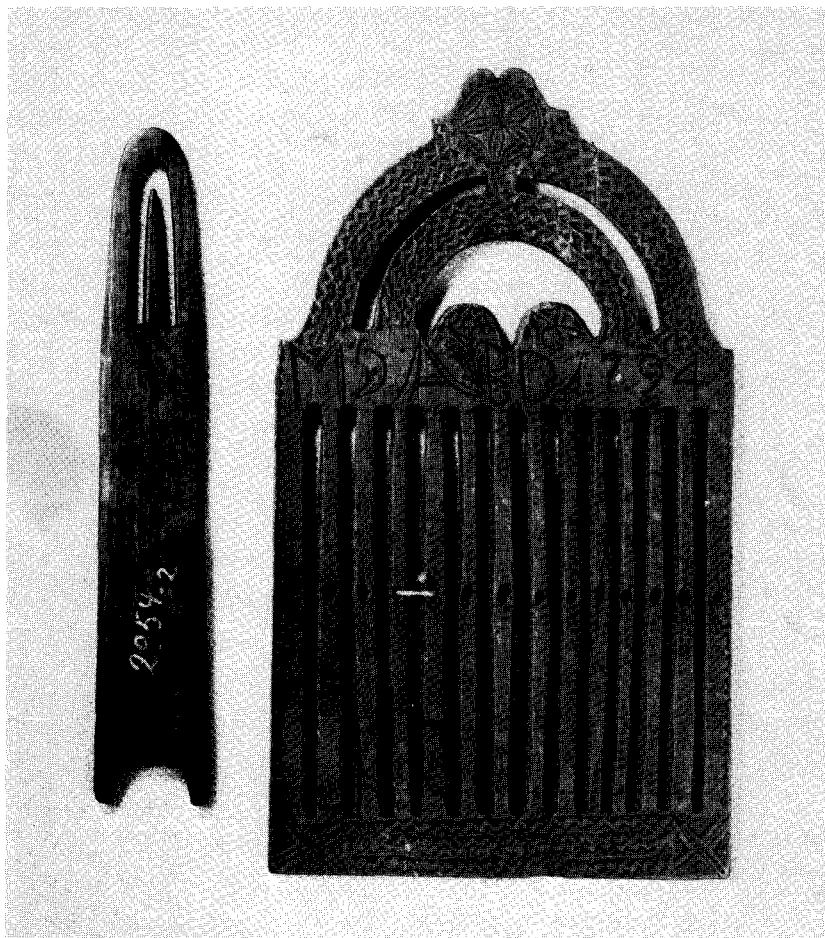

Fig. 7. Spjældvæv med »Neddernål«.

I ældre Tid skulle Rendingen *slettes* med Rugmelsklister for ikke at flosses op under Arbejdet; men i de senere Aar brugtes mest tvunden *Tvist* til Varp og den behøvedes ikke at slettes. Det var forøvrigt ikke altid let at faa Sletten tør efterhaanden som Vævningen skred frem; man strøg paa det stykke af Varpen, som var mellem Bommen og Skafterne med et par lange Børster og saa maatte man ofte tørre den med en Skovfuld Gløder, som man holdt under Varpen, men kom man for nær, kunde man jo brænde Traadene over, saa skulde der jo knyttes i igen; hvis en Traad sprang uden at blive opdaget i rette

Tid, fremkom der i Tøjet en »Sti« det saa jo ikke godt ud og det kunde jo ogsaa ske ved fejl *Trædning* i Søllerne. Disse Stier kom paa langs i Tøjet, mens de kom paa tværs i Tøjet, hvis man traadte paa en fejl »Trø«.

Man kunne ogsaa væve Gulvtæpper af Klude, enten klippe dem i Strimler, som blev syet sammen til lange Bændler, der blev opvundne paa en Kjep og saaledes stukket igennem. Der brugtes Blaargarn til Varp. Eller ogsaa kunde man bruge Blaargarn baade til Varp og Islæt og saa stikke korte Lappestrimler ind med korte Mellemrum mellem Islætten, saa det dannede en slags Plys.

Flade Baand til Forklædebaand, *Strømpebaand* o.lign. kunde væves ved *Spjæld*, se fig. 7. Traadene til Rendingen blev stukket skiftevis mellem Spjældets Stænger og gennem Hullerne i disse, den ene Ende af Traadene blev saa bundne om en Dørklinke e.lign. og den Anden om Livet paa Væversken. Skellet i Rendingen kom saa ved at hæve og sænke Spjældet. Islætten var opvunden paa en *Neddermaal* istedet for Skytte, den blev saa stukket igennem og brugtes tillige til at trykke Islætten fast med.

Udpluk af optegnelse af Peter Thorsen til Dansk Folkeminde Samling 1931. DFS 1906/46, 654 Nylarsker.

ORDLISTE

Blegning Vævede hørlængder bredes ud på en mark. Ved at holde dem fugtige medens solen skinner, bleges de hurtigt. Det fugtige klima tidligt om morgenen er bedst, da blegningsprocessen foruden solstrålernes indvirkning kræver fugtighed.

Blår Et affaldsprodukt som fremkommer når man bearbejder hørplanterne til spindhør. Bruges til grovere stoffer, f.eks. sække, lagner og skjorter.

Brua Heglet hørdukke, et lille bundt.

Bruahoved (se fig. 3) Opstander på rokken hvorpå spindhørrønnen blev fæstnet.

Bryde (se fig. 2) Redskab hvormed hørstænglerne brækkes og knuses så taverne lægges fri.

Brydegrav Stensat grav hvori man antænder et bål. Ved at lægge hør på friske kviste over den varme grav tørres hørrønnen og er parat til at blive behandlet med bryden.

Dukker Lokker. En duk eller lok indeholder så meget hør, en kvinde kan holde i sin hånd under heglingen.

Ensjevt Enskaftet, bornholmsk for lærredsvævning.

Entrøner En trampe ned, bornholmsk for brudt kiper, jvnf. Kristine Kofoeds vævebog no. 38.

Faser Fasa, bornholmsk; det grønne som sidder udenom nødder.

Fidjijnj Bornholmsk, det garn som rulles på en vævebom.

Firskafst Bornholmsk, femskafstet=satinvævning.

Forkortningsstik Trendens afhækling af trendbordet.

Hegle (se fig. 2) Redskaber med jernpigge med forskellige tætheder, en finere og en grovere. En håndfuld hør trækkes gennem heglen og renses for skæver.

Hvergarn Stof med trend af hør eller bomuld, islæt af uld.

Hørbrydning Se bryde.

Håndmål Så meget hør en kvinde kan holde i sin hånd under heglingen (se dukker).

Indigo Farvestof der giver en ægte blå farve. Dannes af planten Indigo tinctoria.

Islæt Tværgående tråde i et stof; slås ind med en skytte.

Karte Redskab, to træplader med tætsiddende stålspidser og håndtag. Bruges til behandling af uld og blå inden spinding.

Koppetøj Bornholmsk, stof i bygkornsmønster, en vævning afledt af lærredsvævning.

Kradsning Efterbehandlingsproces hvor det vævede stof behandles med hårde børster så overfladen bliver lådden.

Krog (se fig. 6) Kamnål, s-formet fladt redskab, hvormed trendtråde føres mellem kammens lameller.

Krogvimad Bornholmsk, spidskipper eller sildebensvævning.

Linheglere Professionelle mandlige hørbehandlere eller hørsvingere, som i sæson'en rejste fra gård til gård og mod betaling bearbejdede hørren.

Neddernål (se fig. 7) Bødenål, redskab af træ som fører islætten gennem vævespældets trendtråde. Benyttes også til knytning af fiskenet.

Nokker Tappe.

Oven Bageoven. En gammel bageovn var så stor, at f.eks. et menneske kunne være inde i den, når den skulle gøres efter før en bagning.

Rending Trenden: tråde der oprulles på vævens trendbom og går på langs af væven og det færdige stof.

Rødning Rådningsproces hvori limen i hørstænglerne opløses så taverne frigøres.

Skaft Består af to skaftkæppe med tilhørende søller, hvorigennem trendtrådene trækkes.

Skjettefald Skættefald, affaldsprodukt fra skætning af hør. Benyttes f.eks. til sække.

Skjettefod (se fig. 2) Skættefod, redskab hvori hørren anbringes så den hænger ned når den skættes med skættetræet.

Skjettetræ (se fig. 2) Skættetræ eller -hånd, sværdformet redskab, hvormed skættefaldet slås af hørren.

Skjæver, Skæver Affaldsprodukt fra hørtilberedningen. Skaller.

Skorsten En stor åben skorsten, som man stod indeni når man tilberedte mad over åben ild på ildbænke.

Skytte (se fig. 6) Redskab der fører islætten gennem væveskellet.

Skæppe Hulmål for tørre varer, f.eks. korn = 1/8 tønde = 1,73 l.

Sletning Styrkelse med mel, lim eller andet af trenden i en væv hvorved man undgår knækkede tråde.

Spjæld (se fig. 7) Båndvæv, redskab til vævning af flade bånd.

Spolepind (se fig. 6) Træspole til opspoling af garn. Anbringes i en skytte.

Stampning Efterbehandlingsproces af uldne stoffer, hvorved det kryber og filter sammen.

Stenmos Forskellige lavarter, parmelia, lobaria, cetraria, cladonia, almindelige på Bornholm, har alle farveegenskaber.

Strømpebånd Spjældvævet bånd som benyttes til at holde strømper på plads på benet.

Taver Hørfibre.

Tenablok (se fig. 4) Stativ til spoler, beviklet med garn som rulles på trendbordet.

Trædning Bornholmsk, trådning, sølning. Indføring af trendtråd i søllernes øjne efter et bestemt mønster.

Trøer Bornholmsk, tramper, lange træstykker, fæstnet under væven, hvorpå væverens benarbejde udføres.

Tvist Tvundet bomuldsgarn.

Vadmel Tykt uldent stof i kipervævning, stærkt stampet.

Varp Rending, Trend, langsgående tråde i væv og stof.

Varpetenen (se fig. 4) Spole i en tenablok.

Vimad Bornholmsk, kipret, en vævebinding der giver et blødt og elastisk stof.

Vrangvimad Uligesidet kiper.

Vækam (se fig. 6) Redekam, grov trækam, hvor overdelen kan løftes af. Holder trendtrådene på plads i væven under bomningen.

Vævske (se fig. 6) Kam, et gitter af træ- eller stållameller, hvorigennem trendtrådene føres, kammes.

THOR VANG

Af Kjeld Pedersen

I Almindingen blev i august 1950 afsløret et monument til minde om fire danske med tilknytning til Bornholm, som mistede livet under 2. verdenskrig. En af dem var Thor Vang, om ham handler denne artikel.

Det er et forsøg på at placere ham i en større sammenhæng. Hvem var han? Hvad lavede han? Hvad var det for en tid, han levede og arbejdede i?

Historien begynder

I San Francisco den 10. oktober 1904 fødtes Thor Vang. Moderen Anna stammede fra Christiansø, men var flyttet til Amerika. Hun returnerede til Christiansø igen allerede mens Thor var lille.

De blev på Christiansø, moderen, Thor og en lillebror, indtil Thor skulle begynde i skole. Så flyttede de til Gudhjem.

Hjemmet var fattigt. Det siges, at moderen ikke ville oplyse myndighederne om, hvem der var far til Thor. Derfor var der ingen offentlig hjælp at få. Hun måtte klare tilværelsen for sig selv og drengene ved at arbejde, plus den støtte, der kom fra familien. En tønde sild i ny og næ, f.eks.

Thor har senere fortalt, at han første gang så en pålægsmad, da han som halvstor »horra« hjalp til på pensionater og hoteller.

Han har vel, som andre Gudhjem-drenge, brugt megen tid på Gudhjem havn og Nørresand. Og det så ud til at han skulle gå samme vej som så mange fra Gudhjem før ham - og efter: Til søs.

Thor kom til søs. I 1921 med skoleskibet »Georg Stage«, han fik skibsnummer 61. Thor ville være styrmand og sejle på verdenshavene.

Han kom til at beskæftige sig med søen hele sit liv, omend det ikke blev som skibsofficer. Indsatsen kom til at ligge i den anden ende af skalaen, kan man sige: Det blev matrosernes sag, der blev hans. Ikke officerenes. Dem havde han ikke meget til overs for, disse »rederikapitalens slaver«, som han kaldte dem.

Thor Vang blev revolutionær sømand.

Hamburg-metoden

Men dengang, efter »Georg Stage«-tiden, stod der stadig styrmand øverst på ønskesedlen. Så Thor stak »rigtig« til søs, nu skulle der lægges penge til side, spares op, så han kunne komme på styrmandsskole.

For den der skriver disse linier, har det ikke været muligt at finde ud af, hvem han sejlede med i 20-erne. Faktisk dukker han først op igen i 1928, da den 24-årige Thor Vang melder sig ind i Danmarks Kommunistiske Parti.

Hvad han har bedrevet i den mellemliggende periode, ved jeg ikke. Helt umuligt er det vel ikke, at han under sin sejltid har fået forbindelse med kommunistiske agitatorer, som så mange i de år.

Det revolutionære sømandsarbejde, til støtte for den første socialistiske stat i verden, Sovjet, var i fuld gang i 20-erne. I hver havn, næsten på hvert eneste skib, dukkede agitatorerne op. I sømandsklubberne i havnebyerne ligeså.

Til sidst havde de, som en af dem skriver, »skibskartoteker (der) indeholdt detaljerede oplysninger om praktisk taget hver eneste skib i handelsflåden«. Dette system, med at sende agitatorer ud til skibene i et forsøg på at organisere kommunistiske fraktioner og skaffe det kommunistiske parti flere medlemmer, blev kendt som Hamburg-metoden.

Måske lå det forud for Thor Vangs indmeldelse i DKP i 1928. I hvert fald betød indmeldelsen, at 17 års politisk arbejde blev indledt. Thor Vang blev et led i det revolutionære sømandsarbejde, der fandt sted i København i 30-erne.

Men det startede et helt andet sted, i Moskva.

ISH

I 1930 stiftedes i Moskva »International Sømands- og Havnearbejderforbund«, ISH. Internationalens opgave var - skriver forfatteren og journalisten Erik Nørgaard i sin bog »Revolutionen der Udeblev« - »at mobilisere søfolk til i tilfælde af krig at beskytte Sovjetunionen ved at lamme de mod Rusland fjendtligsindede nationers skibsfart. Samtidig skulle den nye Internationale tjene som rambuk til at ødelægge alle søfartsforbund, som det ikke var muligt at bringe under kommunistisk ledelse«.

Over en halv million medlemmer fik ISH, hvis hovedsæde lå i Hamburg. Officielt var den en organisation for alle, og der taltes ikke højt om tilknytningen til Moskva. Kun en lille inderkreds kendte den.

Sideløbende med denne internationale organisation, hvis opgave altså

bl.a. var at fravriste socialdemokraterne ledelsen af det internationale sømandsarbejde, drev kommunisterne på med det samme arbejde nationalt.

I maj 1931 tog DKP initiativ til en konference, hvis mål var at etablere en faglig opposition, der skulle arbejde inden for de etablerede fagforbund og blandt de arbejdsløse.

Det blev Thor Vangs opgave, sammen med andre fra den store kommunistiske fraktion i sømandsforbundet, at få sømændene ud af den socialdemokratisk ledede ITF, »International Transportarbejder Føderation«, og ind i ISH. Desuden skulle arbejdet i sømandsforbundet føre til en kommunistisk overtagelse af ledelsen.

Kongressen

Den opposition, som DKP fik stablet på benene, fik navnet »Revolutionær Fag-Opposition«, RFO. Den første landsledelse valgtes i slutningen af maj 1932, få dage efter ISHs første kongres.

I Hamburg-forstaden Altona blev ISH-kongressen afviklet. Omkring et hundrede danskere var med, blandt dem Thor Vang. Et foto viser ham siddende ved et af den danske delegations borde.

Hans opgave var bl.a. at referere kongressens forløb til Ny Tid, fagblad for Sømændenes Forbund. Under kongressen blev det oplyst, at forbundet havde udmeldt sig af ITF og meldt sig ind i ISH. Stormende bifald.

Kongressen foregik på to planer: Der var det store møde med taler og diskussioner om strejketaktik, aktionsmuligheder, fjernelse af socialdemokratiske fagforbundsledelser osv., og så var der de fortrolige møder for en lille inderkreds. Dér drøftedes under indtryk af Hitlers fremmarch i Tyskland, en flytning af ISH-apparatet fra Hamburg til København.

Femtekolonne

Richard Krebs, en tysker som var med i det revolutionære arbejde næsten fra begyndelsen af, og som senere blev Gestapo-agent, skriver i sin bog »Ud af Mørket«, at ISH-arbejdet var koncentreret om tre punkter:

1) Revolutionær virksomhed, 2) forbindelse mellem centrene Moskva-Berlin og den øvrige verden, og 3) Søfartsspionage.

ISH havde organisationer i 22 lande og 19 kolonier. Dets hovedorgan, ISH-Bulletin, blev udsendt på 13 sprog. Af hele månedens budget gik kun 8000 dollars til de ansatte i ISH. 44.000 dollars blev sendt til udlandet til organisationer tilknyttet ISH.

Historikeren David J. Dallin har kaldt ISH for den »mægtigste femtekolonne nogensinde i den kapitalistiske handelsflåde«.

Thor Vang.

ISH-kongressen fandt sted i dagene 20. - 23. maj, og få dage senere, i dagene 29. - 30. maj, valgtes RFOs første landsledelse. Der var Thor også med. Nu skulle snakken i Hamburg udmøntes i aktiv handling i Danmark.

Thor Vangs deltagelse i kongressen i Altona fik et efterspil, der bragte ham i miskredit i sømandsforbundet.

Nu skal man huske, at tonen mellem socialdemokraterne og kommunisterne i forbundet var endog meget skarp. Thor var kommunisternes flittigste pen, og han lagde ikke fingrene imellem.

Derfor var det guf for hans modstandere da det kom frem, at han var gået uden om forbundets mønstringskontor, da han skulle finde en afløser for sig, mens han var til kongres. En partikammerat fik jobbet imens.

Sømændenes Forbund sloges hårdt i de år for at bevare udmønstringen, og medlemmer der gik uden om forbundet og direkte til rederne, for at få hyre, blev hængt ud med navns nævnelse i fagbladet. Rubrikken hed meget kontant: Gabestokken.

Thor skrev ofte om det vigtige i, at forbundet havde udmønstringen, så nu kom han i skudlinien.

Kritikken

Det gik løs i Ny Tid i august 1932. I angrebet på Thor hed det bl.a.:

»..... at når man ønsker at slå sig op som leder og foregangsmand for kammeraterne, er den første betingelse den, at man selv er uangribelig ...«, og det var Thor ikke, ifølge brevskriverne.

Han blev også beskyldt for at have lænsat forbundet for penge, ved at stille udgiftskrævende forslag, der blev vedtaget. Desuden forstyrrede han forbundets generalforsamlinger, mente kritikkerne.

Det var et angreb, der - hvis det var sandt, hvad der blev skrevet - svække hans position alvorligt. Han havde selv så sent som i april 1932 skrevet i Ny Tid om udmønstringen: »Derfor! Hver mand gør sin pligt, ingen mand uden om vore forhyringsregler, nu er der kun brug for den enhedsfront af arbejdende og arbejdsløse, vi i høj grad har manglet i Sømændenes Forbund«.

I de efterfølgende numre af Ny Tid, tilbageviste Thor ikke kritikken.

Flittig

Det er tydeligt, når man ser Ny Tid i 30-ernes begyndelse, at Thor Vang var den kommunistiske fraktions flittigste pen. Han skrev og skrev, i nogle numre havde han op til fire artikler. På den måde, kommunisterne arbejdede, er der ingen tvivl om, at hans skrivende indsats var nøje planlagt.

Han var den bedste til det, og skriverierne havde desuden det sigte at gøre

ham kendt, så han kunne komme ind i forbundets ledelse, helt efter planerne i ISH og RFO: Ind og sikre sig magten over de socialdemokratisk ledede fagforbund.

Thor Vang havde ingen langtfartshyre efter at han gik igang med det revolutionære arbejde. Det var også efter planerne. Han skulle være dør, hvor tingene skete, og ikke ligge og skulpe på en skude ved Filippinergraven eller i Saragossahavet.

Hans artikler spændte vidt, men to emner blev behandlet igen og igen: Den fagpolitiske kamp og arbejdsulykkerne til søs.

I 30-erne blev søfolkene ofte dårligt behandlet af officererne, der følte sig højt hævet over matroserne. Maden var elendig, arbejdet hårdt. Arbejdsmiljø og sikkerhed var byer i Rusland.

Thor skrev spalte op og spalte ned om ulykkerne, og lige så meget om, hvor sømændene efter hans mening skulle placere sig, nemlig i ISH.

I februar 1932 skrev han:

»ISH er en kampinternationale og en effektiv støtte i enhver kamp til forbedring af vore kår, hvilket vi i høj grad tiltrænger. ITF har gang på gang forrådt sø- og havnearbejdernes kamp medens ISH står solidarisk i enhver retning.

Derfor må parolen være: Ind i ISH til kamp for vore fordringer, mobilisering af kampen mod kapitalen og søproletariatets udbyttere«.

Ny afstemning

Søfolkene gik som nævnt tidligt ind i ISH, ikke mindst takket være Thor Vangs indsats. Men ikke ret mange deltog i afstemning. Kun godt en tiendedel af forbundets 4000 medlemmer.

Og langsomt voksede modstanden mod ISH, selv om Thor Vang og flere af hans partifæller og sympatisører drev på med artikler, der hyldede ISH.

Den socialdemokratiske del af sømandsforbundet fik hurtigt nys om, at ISH var en kommunistisk organisation, og ikke så bredt favnende, som hævdedet. At Moskva styrede ISH, og det var heller ikke helt løgn.

Polemikken i Ny Tid blev mere og mere hidsig. Et medlem skrev med adresse til Thor Vang: »At jeg efter din mening ingen forståelse har på, hvad ISH er, må skyldes, at du og dine standsfæller med vilje har undladt at tilsende os eller på anden måde oplyse os om ISHs love og vedtægter for derved at skjule den kommunistiske propaganda, der er ISHs egentlige program«.

Fronterne blev trukket op, der var ingen vej uden om: Sømændene skulle igen stemme om ISH.

ISH-kongressen i 1932. Thor Vang sidder som nummer tre fra venstre i jakkesæt og slips. Forrest til venstre den danske delegations leder, søfyrbøderen Richard Jensen.

Ud af ISH

Sømændene gik til generalforsamling i slutningen af 1932. På dagsordenen var bl.a. opsigelse af overenskomsten med rederne og udmeldelse af ISH.

Thor Vang var at finde blandt dem, der mente at overenskomsten skulle opsiges. I stedet skulle der bl.a. stilles krav om tre-skiftet vagt for dæksbesætningen, syv timers arbejdsdag ved land, 14 dages sommerferie pr. år med fuld hyre og kostpenge, alt sammen krav, formuleret af ISH og RFO.

Tonen i medlemskredsen blev hårdere og hårdere. Thor Vang og hans ligesindede blev kaldt »Moskvas disciple« af en socialdemokrat. Thor reagerede ved at skrive: »Vi viser denne provokation tilbage som det, den er, nemlig: Et forsøg på at splitte kampen mod rederkapitalen og forplumre det fakta, at socialdemokratiet står i redernes sold, mens ISH og RFO viser vejen, vi skal gå«.

Et flertal valgte *ikke* at opsiges overenskomsten, og at melde sømandsforbundet ud af ISH og ind i ITF. Thor og hans kammerater tabte. Grøfterne blev gravet dybere.

Hvor dårlig stemningen var kan ses af en annonce i Ny Tid i juni 1933: »Jeg advarer mod den næste løgn! og de latterlige »efter hvad de fortalte-historier«, der punktlig hver måned figurerer i Ny Tid. Thor Vang.«

Socialfacisterne

Det lykkedes Thor Vang at komme ind i forbundsledelsen. Først i arbejdsløshedskassens bestyrelse som nummer otte ud af 18 med 225 stemmer. Og ellers fortsatte hans arbejde, i forbundet, i RFO, hele tiden markerede han sig.

I marts 1933 ledede han en delegation, som mødtes med statsminister Th. Stauning for at diskutere bemandingslov, skibstilsyn og lærlingelov til søs.

Efter mødet skrev Thor Vang:

»Derfor kammerater! Lad os herefter aflive det gamle slagord i Sømændenes Forbund: Hvad kan det nytte, for hvis vi står som en samlet, enig masse, skal vi vise d'hr. redere og deres kapitalistiske hjælpere, at her møder en klassebevidst arbejderskare, der ikke stopper kampen, før sejren er nået«.

Dengang, i 30-ernes begyndelse, var socialdemokraterne en hovedmodstander for kommunisterne - og omvendt. Kommunisterne lancerede parolen om socialdemokraterne som socialfacister, ikke just et udsagn, der skabte grobund for et samarbejde. Men det var heller ikke meningen på det tidspunkt. Det kom først senere.

Stadig var parolen i RFO og ISH: Væk med socialdemokraterne i forbundsledelserne

ISH til København

Hitler kom til magten i Tyskland, og ISHs apparat flyttedes til København. Hitlers SS-ere og SA-ere stormede ISH-hovedkvarteret i Hamburg den 5. marts, men fuglen var fløjet længere nordpå.

Et stille, næsten provinsielt København, hvor livet gik sin stille gang og idyllen kun blev forstyrret, når enkelte arbejdsløse brokkede sig, blev revolutionens hovedkvarter nummer 1 uden for Moskva.

Under truslen fra nazi, flyttede ikke blot ISH til København, men også den kommunistiske Internationale, Kominterns Vest-Bureau, og senere den flygtede tyske rigsdagsmand Ernst Wollwebers sabotageorganisation, fik hjemsted i København.

I bygningen Vesterport, der bl.a. husede Pressens Radioavis, Jyllands-Postens Københavnsredaktion, flyselskaber og rejsebureauer, blev der lejet lokaler til et ingeniørfirma, »A. Selvo og Co.«, det blev ISHs dækadresse.

Organisationens placering i København var tophemmelig. Kun få danske

kendte den. Gjorde Thor? Måske. Erik Nørgaard skrev i foråret 1985 en artikelserie i dagbladet »Information« om denne tid, og han nævner navnene på ganske få danskere, der kendte »A. Selvo og Co«s rette identitet. Blandt dem er Thor ikke.

På den anden side arbejdede Thor sammen med ISHs generalsekretær Adolf Schelley. Deres arbejde var at fastholde sømændene i ISH. Kan man tænke sig at de arbejdede tæt sammen, uden at Thor kendte Vesterport-adressen?

Ekskluderet

I begyndelsen af 1934 kritiseredes Thor Vang for ikke i forbundets bestyrelse, hvor han kom ind året før, at have stemt for en bevilling på 500 kroner til køb af koks til de arbejdsløse. Det var en brøler, hvis den var rigtig. De arbejdsløse udgjorde en stor del af medlemsskaren i RFO, Thors »egen« organisation. Heftig tilbageviste han anklagen og henviste til bestyrelsens protokol.

Men den har Thor Vang aldrig underskrevet, svarede hans modstandere, fordi han ikke kunne anerkende de »reformistiske referater«

Inden den sag blæstes op til det helt store, skete noget andet, der satte sindene i bevægelse.

I slutningen af 1933 opsagde rederiforeningen overenskomsten. En ny blev forhandlet, men såvel sømændene som søfyrbøderne forkastede forslaget med stort flertal.

I april brød konflikten ud. Den blev hård, med sammenstød mellem demonstranter og politi - og søfolkenes totale nederlag.

I Sømændenes Forbund besluttede et flertal i bestyrelsen at ekskludere Thor Vang i en måned, fordi han havde lækket oplysninger under konflikten fra bestyrelsen til »Arbejderbladet« og søfyrbødernes bestyrelse.

En generalforsamling kendte eksklusionen ulovlig, med det resultat at 10 bestyrelsesmedlemmer gik. Efter en kort tid vendte de tilbage igen, en splitelse af forbundet var undgået, selv om modsætningerne stadig bestod. I maj 1934 blev Thor Vang efter en generalforsamling påny indvalgt i hovedbestyrelsen, denne gang med 251 stemmer.

I centrum eller ...?

Der er ingen tvivl om, at Thor Vang var en central person i sømandsarbejdet i 30-erne. Om han var den mest centrale af de kommunistiske medlemmer af Sømændenes Forbund kan jeg ikke afgøre. Men en bestemt episode i juli 1934 tyder på, at han var højt oppe på kommunisternes liste.

Thor Vang og Vera fotograferet i 1936.

Det kom nemlig i sommeren 1934 frem, at RFO havde haft planer om at »overtage« generalforsamlingen i maj. Et hemmeligt papir skulle afsløre planen. Af det fremgik, at Thor Vang var tiltænkt jobbet som stemmetæller, han skulle opstille til den nye ledelse, være en af lederne på generalforsamlingen og - det ikke mindst vigtige - han skulle placeres som midlertidig forbundsformand, fordi formanden var syg ...

Planen - hvis den overhovedet har eksisteret - lykkedes ikke.

I de foregående afsnit er givet et billede af striden og tiden i det revolutionære sømandsarbejde i Danmark i 30-ernes begyndelse.

Til det høre også sømandsklubberne rundt om i verden. En af dem lå i København. Først i Havnegade, så i Toldbodgade og senere igen i Gothersgade.

Næstformand i klubben i Gothersgade var Thor Vang. Som sådan må han have været bekendt med de første skibssabotager i København i 1935. Det var inden den kommunistiske bevægelse lagde kursen om fra den klart socialdemokratisk fjendtlige, til samarbejdets, der den dag i dag ikke er blevet til meget.

Nu til sabotagen.

United States

Sabotagerne indledtes som nævnt i 1935. Mussolini gik ind i Abessinien.

Hans politik mindede mere og mere om Hitlers, og et samarbejde mellem de to, i den sidste ende rettet imod Sovjetunionen, var under optræk. ISH måtte handle som foreskrevet i paragrafferne.

Den kommunistiske fraktion i sømandsforbundet mødtes i sømandsklubben i Gothersgade. I København lå et DFDS-skib, »United States«, som rygterne sagde var solgt til Italien. Skibet skulle sejle tropper til Abessinien.

I Gothersgade blev der lagt planer op. Een foreslog, at sprænge »United States« i luften. Det har Thor Vang hørt om. Enten har han deltaget i mødet, eller også har han hørt om det senere, hans placering i klubben og sømandsforbundet taget i betragtning.

På mødet blev der ikke truffet nogen beslutning, men tre mand besluttede at arbejde på egen hånd. De fik tilladelse til sabotage fra DKPs ledelse, og gik i aktion. Efter tre forgæves forsøg, lykkedes det at antænde en brand på »United States«, der lå i nordhavnen. Der anrettedes skader for et kæmpebeløb efter datidens forhold: 100.000 kroner.

Spaltningen

Senere fortsatte sabotagerne, men nu lagde DKP afstand til dem. Nu var det blevet et spørgsmål om at sikre partiets legale eksistens, mente Aksel Larsen, derfor undsagdes bombefolkene. Gode kommunister blev ekskluderet eller tvunget til at melde sig ud af partiet. Danmark kunne ikke tåle sabotager. Hvis DKP støttede sabotager, ville DKP ikke blive tålt. Derfor kom omslaget.

Allerede tidligere var DKP så småt begyndt at tage afstand fra RFO, der blev kaldt sekterisk. Omtalen af RFO i »Arbejderbladet« blev droslet ned.

Samtidig havde kommunisternes snak om, at socialdemokraterne var socialfacister, isoleret DKP. Nu blev der i stedet talt om folkefront sammen med socialdemokraterne, vendt imod krig og facisme.

Thor Vang fulgte DKPs linie. De voldsomme udfald imod socialdemokraterne blev erstattet af udsagn om samarbejde. Men før vi ser hvor svært det var at samarbejde, eksemplerne er hentet fra valgkampen på Bornholm i 1939, en historie om tiden i 30-erne.

Thor var netop blevet gift med Vera.

En lettisk læge

Engang i 1936 kom en læge fra Letland til København til Vera og Thor Vang. Lægen var netop løsladt fra fængslet i sit hjemland, nu ville han til Spanien og slås mod Franco, der søgte at vælte landets lovlig valgte regering.

Som så mange andre kommunister, åbnede også Vera og Thor deres hjem for flygtninge. De fleste kom fra Tyskland, som de første ofre for Hitler: Jøder, socialdemokrater og - især - kommunister.

Det var ikke ufarligt at opholde sig i Danmark som flygtning. Mange gjorde det illegalt. Erfaringerne viste, at nogle blev fængslet for senere - men stadig i 30-erne, før Danmark blev besat - at blive udleveret af danske myndigheder til tugthus og skafot i Tyskland.

Thor arbejdede på at få letten til Spanien. Et falsk pas var nødvendigt, det fik han. Billedet af den danske ejermænd blev fjernet og erstattet med et foto af lægen. Så var han klar til Spanien. Via Esbjerg og formentlig fransk havn, er han havnet i Spanien.

Han rejste som - Thor Vang. Sømand.

-Vi ses, sagde han til Vera og Thor.

De så ham aldrig mere, men passet dukkede op på et uheldigt tidspunkt i København, flere år senere.

Pasfabrikken i København

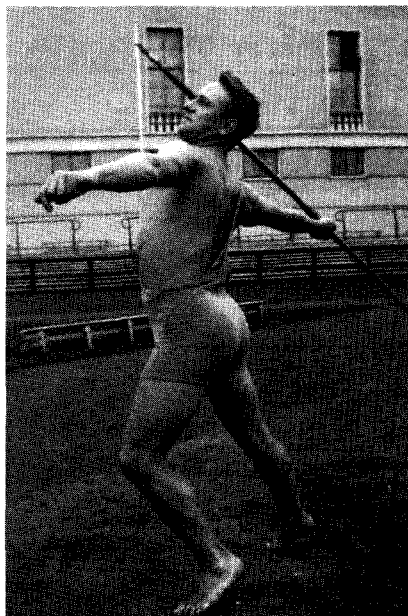
Når man nu sidder med hele sin bagklogskab, ser det mærkeligt ud, at lægen blev sendt afsted på Thors pas. De revolutionære sømandskredse i København havde en pascentral, så det var muligt at skaffe ham et pas ad den vej.

Richard Jensen, søfyrbøder, og en af de ledende personer i undergrundsarbejdet i 30-erne, skriver i sin bog »En omtumlet Tilværelse«: ”Kom der een og manglede et pas, kunne det også fremskaffes. Allerede under den første verdenskrig var der i København en hel pascentral til brug for internationale revolutionære ... Iøvrigt var det ikke nogen særlig indviklet sag at fremstille et falsk pas. Man fandt en legal mand, der passede med signalementet, og han blev sendt op på paskontoret efter et pas, der så blev forsynet med nyt billede, nye navne og stempler, efter at de gamle var raderet ud I trediverne, da København var et centrum for kampen mod nazismen, og byen vrimlede med emigranter og internationale frihedskæmpere, opstod der snart en hel pasfabrik. Den rådede over samtlige landes ind- og udrejsestempler, fremstillet i Paris, hvor der var eksperter i den slag”.

Thor Vang brugte ikke den pascentral, men den mere risikable metode, at give letten sit eget pas. Hvorfor det? Kan det skyldes, at Thor Vang havde valgt at følge DKP-parolerne om afstandstagen til sabotager, mens Richard Jensen kendte til dem? Og det er jo heller ikke ukendt, at Aksel Larsens mest indædte modstander dengang var - Richard Jensen.

Fire generationer på Christiansø, er der med sirlig skrift prentet på dette foto. Taget engang først i 30'erne. Bagerst Thor Vang, foran ham på bænken datteren Lizy. Til venstre Thors mor Anna, til højre, i kanten af billedet, Thors mormor.

Idrætsudøveren Thor Vang. Han var medlem af Sømændenes Idræts Klub, og som det ses af billedet, var han muskuløs.

Passet dukker op

Flere år gik, og andre begivenheder havde fortrængt erindringen om den lettske læge, der tog til Spanien på Thor Vangs pas, da det dukkede op igen. Og det på et tidspunkt, da det kunne have kostet Thor dyrt.

Han sad nemlig fængslet, da dansk politi troppede op og forhørte sig om det mystiske pas. Først hjemme hos Vera. Jeg kender det ikke, der kom så mange hos os i de år, svarede hun de danske betjente.

Thor sad i Vestre Fængsel på det tidspunkt. Også han blev konfronteret med passet. Jeg må vel have tabt det engang, svarede han.

Mærkeligt at tænke sig: Et pas fra 1936, givet til en lette, der ville til Spanien, Hitlers prøveklud, for at bekæmpe facismen, dukkede op i Danmark fem-seks år senere. Og det var danske betjente, der havde fingre i det. Hvor havde de det fra?

Det var vel næppe taget fra lægen allerede i '36, så var Thor vel blevet kontaktet allerede da. Eller var han faldt i hænderne på tyskerne, lægen, på sin vej til Spanien. Tyskerne skulle så have gemt passet i disse år til bedre tider ... Måske er passet fundet på en død i Spanien ...

Valget i 1939

I foråret 1939 gik Danmark til valg. Bornholm var også dengang opdelt i to valgkredse, populært kaldet Rønne-kredsen og Åkirkeby-kredsen. Mere officielt kreds 1 og kreds 2.

Thor Vang blev opstillet for kommunisterne i kreds 2. Charles Børner, maskinarbejderen, i kreds 1. Til grund for en nutidig fremstilling af valgkampen er datidens tre dagblade de bedste, og mest tilgængelige kilder: Bornholms Socialdemokrat, Venstres Bornholms Tidende og den konservative Bornholms Avis.

Man kunne tro, at valget bar præg af de truende begivenheder i Tyskland, vor sydlige nabo, hvor drømmen om et tusindårsrige næredes, endog meget stærkt. Klang der taler om nationalt sammenhold o.l.? Næh. At dømme efter aviserne, bar valgkampen i høj grad præg af sammenstød mellem kommunister og socialdemokrater.

Bornholms Avis ryddede forsiden den 21. marts og proklamerede: Valgslaget på Bornholm indledt. Efter kandidaternes indlæg i »Hasle Forsamlingshus«, hvor 250-300 mennesker var til stede, hedder det: »Ordet var der efter frit for i Hasle bosatte menige vælgere. Der meldte sig to kommunister, men da den ene boede i Gudhjem og den anden i Rønne, måtte dirigenten henvise dem til at tage ordet, når vælgermøderne holdes i disse byer, hvilket de blev noget fortørnede over«.

Sådan var det, man kunne kun få ordet i sin egen hjemby, hvis man ikke var indbudt til at sidde i panelet. Og kommunisterne blev ikke indbudt af de øvrige partier til et eneste møde.

Opgør for åbent tæppe

Uenigheden mellem socialdemokrater og kommunister beslaglagde som sagt megen tid på vælgermøderne. Ikke mindst Bornholms Avis og Tidende godtede sig. Bornholms Tidende beretter om »socialdemokratisk-kommunistisk storvask« efter et møde den 27. marts.

»Det var fortrinsvis unge kommunister, der optrådte på slap line, og selv om de også ivrede mod »reaktionens og kapitalismens« repræsentanter, formede diskussionen efter kandidaternes indledende taler sig dog fortrinsvis

som et større opgør for åbent tæppe mellem de kommunistiske elementer i forsamlingen, og den socialdemokratiske kandidat, forretningsfører Johs. Larsen. Der er ingen anledning til for os at gå i dybden over den kendte strid mellem disse to partier, som begge pynter sig med at være arbejdernes og småfolkenes parti (!)«

Senere: »En af kommunistfolkene, sømand Thor Vang, gjorde med sine ustandselige og utallige og lidet fornøjelige afbrydelser sit til at spolere mødets saglige forløb ...«

Kun i spredte glimt kan man fornemme, hvad Thor Vang og kommunisterne mente om situationen. Han omtales ofte lidt nedladende »så mødte den utrættelige Thor Vang, Gudhjem« (Bornholms Avis 29/3) ... »Thor Vang talte med rivende tungefærdighed og skingrende stemme« (Bornholms Tidende 28/3) »Thor Vang var særdeles højt oppe« (Bornholms Socialdemokrat (31/3).

Socialistisk demokrati

Noget af det, han sagde i valgkampen 1939, blev referet på en måde, så det fremstår nogenlunde sammenhængende. Eksempelvis i Bornholms Avis 31/3: »Thor Vang erklærede indledningsvis, at kommunisterne ikke ville bekæmpe, men ville styrke regeringen med alle til rådighed stående midler. Iøvrigt udtalte han bl.a.:

Vi tilstræber et socialistisk demokrati, hvor alle samfundsrigdomme tilhører hele folket. Vi tilstæber ikke målet med forfatningsstridige midler ... «

Bornholms Tidende om Thor Vang den 28. marts: »Han nævnede bl.a. bedre bemanning af skibene og kortere arbejdstid samt fandt, at Østerlars-Gudhjem kommune burde opføre en ny skole, sætte vejarbejder igang osv. Vi har krævet bekæmpelse af arbejdsløsheden, gældsnedskrivning, rentesækning, forbedring af social forsyning og fiskernes kår. Men de rige er gjort rigere og de fattige fattigere under ministeriet Stauning«.

På et møde i Østerlars var tonen over for regeringen en lidt anden, ifølge Bornholms Tidende den 31. marts: »Thor Vang: Vi vil styrke regeringen med alle til rådighed stående midler. Men de laveste motiver anvendes for at udlægge gift mod enhedstanken. Vi vil ikke voldsanvendelse og mindretalskup. Regeringen skal føre en handlingens politik. Vi går ikke ud i negativ kritik mod socialdemokratiet og de radikale, men de skal gennemføre et socialistisk demokrati«.

Bornholms Socialdemokrat udlagde mødet således: »Kommunisterne søgte at kline sig op ad socialdemokratiet. Johs. E. Larsen frabad sig at blive betragtet som et sammenbragt barn med hr. Thor Vang«.

Valget gav kommunisterne 373 stemmer på Bornholm, 304 i kreds 1 og 69 i kreds 2, heraf 31 i Gudhjem. Kommunisterne blev således femtestørste parti i Gudhjem.

Agitator

Tilbage i København efter valget fortsatte Thor Vang sit arbejde i Sømændenes Forbund. Tonen var blevet lidt mildere, og han var valgt til agitator. Det betød, at han skulle møde op på skibe, der lagde til i København, og agitere for indmeldelse i Sømændenes Forbund.

En brændende varm søndag i 1941 var Thor Vang færdig i forbundet. - Jeg tror der sker noget i dag, du bliver taget, sagde Vera til ham. Sludder, lød svaret. Hvorfor skulle jeg blive taget, jeg der aldrig så meget som har kørt uden lygte på cyklen, svarede Thor, og gik et ærinde i byen.

Det var den 22. juni. Thor kom hjem igen. Næppe var det sket, før det bankede på døren. Uden for stod danske politifolk. Uden dommerkendelse, uden lov og ret, anholdt de Thor Vang.

Denne dag havde nazi-Tyskland angrebet Sovjet. På tysk ordre gik dansk politi igang med at fængsle danske statsborgere. Tyskerne ville have 70-80 stykker. Ivrigt danske anholdt fire gange så mange. Landsmænd, hvoraf nogle betalte med livet.

To måneder efter denne fængsling blev den såkaldte kommunistlov vedtaget. Den 22. august blev de for første gang stillet for en dommer. Anklager var statsadvokaten for særlige anliggender, Poul Kjalke, senere politimester på Bornholm.

90 sekunder

Foran dommeren fik hver mand halvandet minut. Thi kendes for ret bang! den næste. Halvandt minut. 90 sekunder, som for nogle betød døden. En af dem var Thor Vang.

Alle indankede afgørelsen for Højesteret, hvis formand inden retten blev samlet udtalte sin fulde sympati for kommunistloven.

Højesterets kæremålsudvalg stadfæstede interneringerne, uden at de internerede fik lejlighed til at fremføre deres synspunkter for retten, og uden at deres forsvarer fik det.

Lejrliv

Thor var sportsmand. I Horserød arrangerede han gymnastik og boksetræning for kammeraterne. Han ville være i fin, fysisk form. Senere, under et lejrophold, hvor forholdene var frygtelige, fortsatte han en tid træningen.

En gammel sømand, Jakob Rasmussen, der husker Thor Vang, skrev til mig: Han var et følsomt og optimistisk menneske, og selv under opholdet i Horserødlejren, opdannede han de andre indespærrede ved sin optimisme og tro på sejren, og opfordrede dem til at holde sig i form ved at gøre gymnastik«.

I 1942 flygtede to af de indsatte fra lejren. Under stort politiopbud blev de andre flyttet til Vestre Fængsel, hvor de indsattes to og to i enmandsceller.

Her sad de fra 11. juni til 11. oktober.

Lejrbreve

På årsdagen for fængslingen skrev Thor Vang til familien Børner i Rønne bl.a.: »Vi sidder nu igen i Vestre Fængsel under de samme forhold, som da vi kom ind. Der er jo sket et forsøg på at komme i det frie, og derfor skal vi jo alle straffes, men vær sikker på, min gamle ven, at vor ro og overbevisning ikke lider nogen overlast af den grund. Nu mere end nogensinde har vi da grund til at se lyst på tingenes gang. Hvor fattige er de, som ikke ejer tålmod, siger Shakespeare. Og det må vi også erkende. Man véd også, at tiden er fuld af farer; men samme engelske digter sagde også: »Fare fremkalder mod«, og der er vel noget om det. Vi søfolk har et ordsprog som siger: I stormvejr skal man lære søfolk at kende. Det kan man vel udvide med henblik på landet og folket her i dag. For nogle har der jo været, som har ønsket at være rakkerknægte for de fjender der søger at voldtage landet«.

I brevet, der er på fire, tætskrevne A4-ark, håndskriften fin og sirlig, kommer Thor Vang også ind på sin kones rolle. Vera, der så ofte hun havde mulighed for det cyklede fra København til Horserød for at besøge ham, samtidig med at hun arbejdede for modstandsbevægelsen. Han skriver:

»Men en trøst har vi dog haft. Nogle prægtige koner. Det er en stor modvægt at have en kammerat, der ikke falder sammen i sentimental ynk, men trodsigt står ved eens side i kamp. Den mand der har det, han kues ikke af noget som helst«.

Tilbage i Horserød

I oktober gik turen tilbage til Horserød. Frit Danmarks Hvidbog: »Efter overførslen til lejren i oktober indførtes der i lejren en række restriktioner, og bevogtningen skærpedes, således at lejren f.eks. nu bevogtedes af karabinbevæbnede betjente«.

De skrappe forhold var en konsekvens af en episode 11. oktober, da to af de indsatte krævedes udleveret til to danske betjente. Tidligere var en ind-

Sømænd på udflugt i 1934. Thor Vang er nummer tre fra højre. Læg mærke til Rød Front-hilsnen: Den knyttede højre hånd.

sat udleveret, og straks af dansk politi ekspederet videre til tyskerne til afsoning af en dom på livsvarigt tugthus i Tyskland.

Stemningen var ophidset og det endte med, at de indsatte atter kom i Vestre Fængsel, hvor »de anbragtes under meget dårlige forhold uden besøg og uden ret til indbyrdes samkvem« (Hvidbogen).

Der er et brev fra Thor Vang til Børners, omhandlende den tid: »Først blev vi slæbt ind på vore værelser deroppe og låst inde, hvorefter vi næste dag blev transporteret her til Vestre, og nu hensidder på disciplinærstraf, d.v.s. på almindelige fangekår - to og to i hver celle. Så I kan nok forstå, at pladsforholdene er lidt mangelfulde.

Den ene må ligge på det bare gulv på en madras. Her er overfyldt overalt.

Men hvad? Det lysner jo i øst!«

Sprogstudier

Megen tid i fængslet og i Horserød gik med at læse, og selvfølgelig med at gøre gymnastik. Familien Børner sendte bornholmske aviser til Thor Vang, så han kunne følge med i, hvad der skete på hjemøen. Bornholms Socialdemokrat, fik han. I et brev skriver han: »- og særlig tak for bladet. Jeg er jo snart ved at kende alle dødsfald, brylluper, løbskkørsler, samarittermøder og DSU-baller der foregår på øen. Ja, man er i det hele taget godt orienteret om Verdens Navle Bornholm« (23. februar 1943).

I det sidste bevarede brev, dateret Vestre Fængsel 31. marts 1943, skriver han:

»Her på Vestre går alt som sidst med læsning og studier. Mit tyske er godt nu, og ligeså med de andre sprog. Men tysk har aldrig interesseret mig så meget som engelsk og fransk ... en del god litteratur får man da også læst«.

I de fire breve, der er bevaret i kopi efter Thor Vang, går hans forhåbninger om en anden og bedre verden igen og igen. »Godt nytår ... hold jer nu ved godt mod ... vi ved jo, at alt går, selv med fængslede kan de ikke få bugt« (dec. 1942).

Ikke et eneste sted blot en antydning af beklagelse over sin egen situation. Tvært imod kam man se passager, hvori han opfordrer familien Børner til at besøge en af Thors familiemedlemmer på sygehuset i Rønne, hvis de har tid.

August 1943

I løbet af sommeren 1943 rejste store dele af den danske arbejderbefolkning sig til modstand imod de tyske besættelsestropper og den danske samarbejdspolitik.

Spørgsmålet for de indsatte i Horserød var: Hvad sker der med os, når ...

I bogen »Vi skrev Loven«, noterer Carl Madsen, en af de indsatte kommunister i Horserød: »Kort før den 29. august havde jeg en samtale med viceinspektør Gjerstrup (Lejrens viceinspektør, K.P.), der bekræftede, at der var truffet foranstaltninger til, at vi kunne komme afsted med et par timer forspring, dersom der skulle ske noget«

»Videre bekræftede han igen, at vi kunne være ganske rolige. Der bestod tre af hinanden uafhængige forbindelser gennem hvilke lejren ville blive alarmeret i god tid forinden der skete noget«.

De indsatte drøftede garantierne. Der var for og imod. Opfattelsen var, at bruddet med tyskerne, som alle vidste var på vej, ikke skulle fremskyndes ved de indsattes flugt. Så hellere tro på løfterne, blive i lejren og afvente signal til samlet flugt.

Med tøjet på krøb de til køjs. Afventende, nervøse. En ny kontakt med lejrledelsen omkring midnat, natten til den 29. august, bragte nye beroligende meddelelser: I skal nok få besked ...

Lad os flygte

Tidligt på aftenen den 28. august, fik Thor chancen for at flygte fra Horserød. En fangevogter, der kendte Thor fra sin tid som sømand, foreslog ham at flygte. Vi tager til Sverige, du.

Thor takkede nej. Vi kommunister er enige om at stå sammen. Eens flugt kan medføre repressalier over for de andre, svarede Thor. Loyaliteten over for kammeraterne var større end hans trang til at redde sin egen pels.

Nogle timer efter var det for sent ...

Fælden klapper i

Horserød var delt i to lejre, en stor og en lille. Det vidste tyskerne ikke, og inden de fik overblik over lejren, lykkedes det ca. 90 at flygte, men 150 var tyskeres fanger, blandt dem Thor Vang.

I et glimt kan vi »se« ham denne nat, da løfterne blev sveget. En af de andre indsatte, Arne Jepsen, noterede i sin dagbog, at ude på gaden i den lille lejr stod Thor Vang sammen med en kammerat. De hørte skud fra den store lejr, da tyskerne plaffede efter de flygtende.

Thors bemærkning, da situationen stod klar for ham og kammeraterne var: »Så smækkede den store fælde i, du«.

Til Tyskland

De kommunister, der ikke flygtede, blev i lejren under tysk bevogtning indtil 2. oktober. I morgengryet blev der banket hårdt på de indsattes døre: Klar til afrejse om en halv time. Ifølge senere beretninger var flere klar over, hvad det betød - til Tyskland. Til koncentrationslejr.

I store transportbiler gik det mod København. Svært bevæbnede vagter på hver bil forhindrede flugt. På Langeliniemolen standsede kortegen.

Et skib, med hagekorsflaget vejende lå ved kaj. Bevogtet af gestapo. I skibets forstavn, i det underste lastrum, blev danskerne kommanderet ned af bevæbnede vagter.

Skibet lagde fra kaj. Søfolkene blandt danskerne var sikre på, at kursen var sydlig, antagelig Stettin. Efter halvandet døgn, hvor den eneste forplejning var en spand med en væske, som blev kaldt kaffe, anløb skibet Swinemünde. Under skrig og råb blev danskerne kommanderet i land af gestapo-vagterne. Op på række og geled mellem jernbanesporene.

Slavetransport

De 150 danskere blev stuvet ind i tre kreaturtransportvogne, 50 i hver. Vognens gulv var dækket af jord. Kun to små glughuller gav lys. Toget satte sig i bevægelse. Slavetransporten var igang. Vejret var flot, årstiden taget i betragtning. Varmen i vognene tog til. Glughullerne blev sømmet til af de tyske

vagter. Kun en fingertyk revne gav lys og luft nu. Efter flere timers ventetid på stationen i Swinemünde, satte toget sig i bevægelse.

Det blev varmere og varmere. Sved og menneskelige dunster blandede sig med råbet om vand. De fik intet. En turnus blev forsøgt, så de kunne få lidt søvn. Halvdelen krøb sammen ved baggagen, de andre fik så megen plads, at de kunne ligge ned. Megen søvn blev det ikke til. Tankerne før gennem hovedet. Tørsten tog til. Det blev morgen, og toget fortsatte. Tørsten blev værre og værre. I en vogn blev et par æbler delt imellem 50 fanger. Det lindrede et øjeblik.

Vand! Vand!, lød råbet. Dagen gik, det blev aften og nat. Den tredie i slatetransporten.

Efter den tredie nat fik de vand. Tidligt om morgenen rev SS-erne de jernbeslåede døre i togvognene op og stillede et par spande vand ind. Vandet var møgbeskidt, men Thor og kammeraterne havde ingen fine følelser.

Toget satte sig i bevægelse igen, og ved middagstid gjorde de holdt på banegården i Danzig.

I bus gik det videre, stuvet sammen med slag og spark af gestapo-folkene. Næste ophold var en anden banegård i Danzig. Herfra skulle de videre med en såkaldt kleinbane. Små vogne, som en voksen ikke kunne stå oprejst i. De 150 dansker blev stuvet sammen i tre vogn. Forholdene var endnu værre end på turen fra Swinemünde til Danzig. Det var umuligt at røre sig. I et par timer stod vognene på banegården. Børn fra byen spyttede på danskerne og råbte: Ha-ha, I skal til Stutthof, derfra vender ingen levende tilbage.

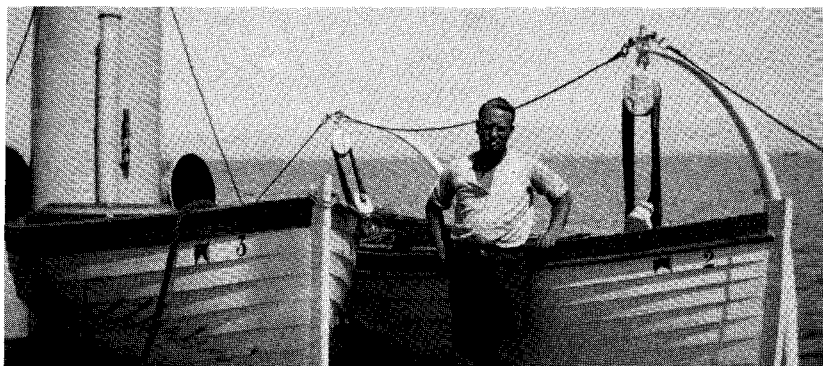
Stutthof

De *kom* til Stutthof, koncentrationslejren i Weichseldeltaet. Modtagelsen stod SS-ere med hunde for. Kommandoråbene gjaldede, hundepiskene blev brugt på danskerne. Afsted! March! Det gik mod lejren, mod »Waldlager Stutthof«.

»I spekulerer måske på, hvordan man kommer derfra«, spurgte en af gestapofolkene danskerne. »Der er kun en vej herfra«, svarede han selv, og pegede på røgen fra en stor skorsten i lejren. Danskerne erfarede senere, at det var skorstenen til lejrens krematorium ...

På baggrund af bøger, samtaler og breve, kan der stilles et kort billede sammen af Thor Vangs tid som koncentrationslejr fange.

Han fortsatte en tid efter ankomsten med gymnastikken. Man skal forstå situationen i en tilintetgørelseslejr, hvor 80.000 mennesker mistede livet, for også rigtig at forstå *den* situation med gymnastikken.

På båddækket på S/S Saltholm, sommeren 1935.

I Stutthof og i de andre koncentrationslejre, handlede det om menneskelig fornedrelse. Danskerne så tusindvis af jøder, polakker, russere og andre, gå til gaskammeret. Børn, kvinder, mænd. Unge. Gamle. Syge og raske. Selv »slap« de med tæsk, men samtidig var de tvangsindlagte til at overvære f.eks. hængninger af medfanger. I timevis kunne de stå på appel-pladsen, i kulde og regn. Sultne. De fik tæsk for det mindste. Sygdom bredte sig. Betændelser, tyndskid, lus.

Midt i denne elendighed, midt i tyskernes forsøg på at brække disse mennesker ned, fysisk og psykisk, skal man se Thor Vangs gymnastik. Han var overbevist om, at en god fysik kunne bringe ham levende ud af dette helvede. Og i og for sig fik han ret.

»Hold op, du bruger for mange kræfter på gymnastikken, kræfter som du får brug for senere«, sagde medfangerne til ham. Efter en tid standsede han ...

Et andet billede af ham, har Villy Fuglsang leveret. I et brev fortæller han, at han sammen med Thor fablede om saltede sild. Det skete, når de sultede mest i lejren. Samtidig med sulten kom fantasierne om mad. Thor forklarede »Fuglen«, at man sagtens kunne salte den sild, der blev fanget i Limfjorden, og nordjyden fik besked om, hvordan det kunne gøres. Thor Vang kendte til den salte sild ...

Strejken

Fra bogen »Røgskrift« af en af de danske i kz-lejren, Arne Jepsen, vød vi at Thor Vang opfordrede til strejke på en arbejdskommando.

Arne Jepsen beretter:

»..... seksogtredivte fanger gik til skinnenhoben, der lå monteret to og to længder sammenholdt af sveller, som var overtrukket med et tykt lag frosset mudder. Første hold var på vej med en længde, og andet hold var ved at lægge skuldrene under næste længde.

Nå, I gæve kæmper, tag fat! Vi kunne ikke lide kapoens tonefald.

Vi er kun otte. De andre var fjorten på hvert hold. Thor Vang var selvbestaltet ordfører.

Antallet spiller ingen rolle for ariske overmennesker, tag ved langskaller!

Vor polak brokkede noget af sig på polsk, men tog ved. Alle tog ved. Ikke for at vise nogen racemæssig overlegenhed, men kapoen stod med en svær knippel i hånden og så ud til at ville bruge den. Vi løftede. Vi bar.

Åh, åh, stønnede gamle Niels Madsen. Oh, oh, jamrede Finn.

Vi vaklede afsted med sammenbidte tænder og bar, bar. Midtvejs måtte vi smide skinnerne og puste.

Videre, videre! I dovne svinepelse. Dalli! Dalli!

Vi må have flere på holdet. Thor begyndte at se vred ud.

Mine landsmænd skal ikke gå ekstra. Slut op. Se at nå de andre.

Vi fik skinnerne frem, men nåede ikke tilbage, før de to første hold var på vej med næste sæt. Kapoen svovlede.

Se at få gang i jeres luksusstøvler, ellers skal jeg banke jeres fine trøjer!

Vi stavrede afsted igen, men måtte puste to gange undervejs og tabte yderligere tid. På tredje tur gik Finn i knæ, før vi havde nået hundrede meter. Finn var nyudskrevet fra reviret. Det lå der ovre, det lange lave skur med de mange syge i lag og rækker ...

Op igen, eller jeg skal smadre skallen på jer! Endnu var vi ikke så ligeglade, at vi ville lægge skal til. Vi løftede og vaklede videre. Men der var syv hundrede meter endnu. Skinnerne bed sig gennem tøj og hud, gnavede på de afpillede nøgleben og pressede brystkasserne skæve. I ungerne trak vejret hiven-de. Gamle Niels ravede ud til siden og tumlede over sine egne ben.

Lad falde, råbte Thor. Nu er det sgu nok. Nu strejker vi, gutter. Finn og gamle Niels satte sig på en skinne og ludede opgivende frem over knæene. Kapoen havde opfattet det internationale ord »strejke« og var der straks: Nå så I strejker. Forkynder det endda. Om det så er blot en lille sit down strejke, så går den ikke. Op, og det straks!

De to der kan simpelthen ikke bære sig selv længere, og vi andre er ikke et halvt hold. Det kan ikke gå på den måde længere.

I er en bande røde hunde, der tror, I kan strejke i en kz-lejr. Op med de skinner eller jeg skal mase jeres langskallede kranier. Jeg ved godt, at du er

hovedmanden, du der, og et ord til, så skal jeg få dig op at dingle i galgen, min røde ven! Han pegede på Thor med sin knippel.

Vi er vel ikke her for at få hinanden hængt. Vil du slå mig, så vær's god. Vis du blot dine landsmænd, hvor mægtig du er».

Thors aktion bar frugt. Fra det andet hold fik de to mere, så de var tolv, og så gik det.

Rosenberg

Hen på sommeren 1944 kom 11 danske på en såkaldt udekommando i en lille provinsby, der hed Rosenberg. Det var ikke ualmindeligt, at nogle af fangerne blev sendt ud på nærliggende fabrikker eller gårde.

Danskerne skulle arbejde på et savværk. De havde følgeskab af to SS-ere og boede i byens fængsel. Fem i en celle, seks i en anden.

Sammenlignet med tilværelsen i Stutthof, havde de det godt. Der var ikke den samme hersen og regeren som i lejren, ikke den daglige bevidning af pisk og mord på medfanger.

Maden i fængslet var god, stadig sammenlignet med hvad de fik i kz-lejren, og suppleret med Røde Korspakkerne, så gik det helt fint. Sommeren var god, de gik i bar overkrop og korte bukser på arbejde.

Thor gik igang med at reparere en båd, der tilhørte savværksejeren, og han brugte megen tid på at prøvesejle den i en nærliggende sø.

Middagsmaden hentede en af fangerne i fængslet. Ledsaget af en af SS-erne, gik turen til fængslet. SS-eren gik på fortovet, fangen i rendestenen med madspanden. Byens unger spyttede på fangen.

Kanontorden

Det blev efterår og vinter. Dagene gik. Thor Vang var stadig på udekommando på savværket. Det blev jul og nytår, det fjerde årsskifte i fangeskab.

Men de vidste, hvad vej det gik. Den 19. januar 1945 hørte de kanontorden, og russiske tanks kørte igennem byen.

På savværket organiserede de vogne, og stuede deres Røde Kors-pakker og øvrige pakkenelliker ned. Det var opbrudstid. Ved tre-fire tiden om morgenen kom SS-erne, nu var det afsted.

På landevejen befandt de sig snart midt i krigens mylder. Thor Vang mente, at de skulle sætte tempoet ned, så de kunne blive befriet af russerne.

Første nat lå de på en forladt landevejskro. Næste dag fortsatte marchen. Via hovedvejen kom de til en bro. Tyskerne havde oprettet en kontrolpost, de to SS-ere gik hen for at tale med deres landsmænd.

Tiden gik, og SS-erne kom ikke tilbage. Pludselig udbrød Thor Vang: »Nu må vi fandemig se at komme videre«. Sammen med Helge Kierulff gik han op til kontrollen.

Iført stortrøjer og holmensbukser fra Røde Korspakkerne, troppede de op og forlangte at komme videre. Vi vil til Stutthof, sagde de. Det lyder barokt, men det sagde vi, erindrer Helge Kierulff. Vi ville videre.

De kom over, SS-erne med. En halv time senere blev broen sprængt i luften.

Fronten gik i stå

Ved Marienborg gik fronten i stå. Tyskerne åbnede for sluserne, og hele området blev oversvømmet. Fronten stod der i tre måneder, og danskernes håb om at blive befriet af russerne, brast.

Marchen mod Stutthof fortsatte. Den sidste nat, inden de nåede lejren, stak en af danskerne af. Han benyttede et kort hvil i en forladt gård til at smutte. I over 40 dage gemte han sig i en lade og levede af de avner, han kunne finde.

De fordømte ham ikke, selv om hans farvel kunne koste en straf. Men de fik det problem, at de ikke kunne melde 11 tilbage i lejren, og det var noget, tyskerne lagde vægt på. Orden skulle der til. 11 ud, 11 hjem, ellers

De nåede Stutthof den 25. januar, samme dag som ca. 25.000 fanger begav sig ud på det, der senere er blevet kaldt dødsmarchen. I sne og kulde omkom 20.000. De der ikke frøs ihjel blev skudt af vagterne, hvis de ikke kunne følge med.

De 10 fra Rosenberg så bagtroppen og konstaterede, at de første døde lå lige uden for Stutthofs port. Det gav Thor en idè. Vi lægger en af de døde på vores vogn. Så kan vi melde 11 tilbage fra udekommando Rosenberg: 10 levende og een død. Så passede regnskabet.

I lejren igen

Ikke alle danske i Stutthof, var med på dødsmarchen. Bla. kvinderne, blev i lejren. Danskerne blev yderligere tre måneder i Stutthof. SS-erne var stukket af, værnemagten havde overtaget kommandoen, nu blev tonen en anden.

Væk fra disciplinen, appellerne, arbejdet. Fangerne måtte klare sig selv, og det kunne de.

Ved landevejen, lige uden for koncentrationslejren, lå en kartoffelkule. Den tiltog Thor Vang sig kommandoen over. Vejene var spækket med flygtninge, og Thor indledte en byttehandel: Kartofler for heste. På et tidspunkt

Thor og Vera fotograferet i Zoologisk Have i 1936 med Thors børn fra første ægteskab Tove og Lizy.

havde danskerne 22 heste gående i lejrbarakkens badeværelse. De slagtede en hver dag.

I slutningen af februar kom over 200 norske politifolk tilbage til Stutthof. De frygtede russerne så meget, at de valgte at returnere til Stutthof. De havde boet ret komfortabelt i barakker uden for lejren, nu slog de følge med danskerne. Der var ekstra brug for Thors heste ...

25. april

Pludselig, den 25. april, fik de besked på at rømme Stutthof. De blev overrasket. Havde faktisk indstillet sig på, at blive befriet af russerne. Men tyskerne ville have dem væk.

Med kleinbanen gik det til Nickelswalde, hvor de blev beordret af toget. Her ventede de i 4-5 timer, før de blev sejlet over til Hela-halvøen i landgangsbåde og torpedobåde. De blev beordret ind i en skov.

Der lå de til næste dags aften. Så blev de beordret ind til byen og ombord

i tre store pramme. Om natten blev byen udsat for et flyangreb. De var omkring 2000 fanger på de tre pramme, der næste dag kom under bugsering af en slæbebåd. De kom til Swinemünde, men der var russerne, så de fortsatte til Stralsund og Rostock, med samme resultat.

Omsider nåede de Lübeck, der vovede slæbebåden sig ind. Men da byen om natten blev bombet, blev de sejlet ud i fjorden.

Prammene blev gjort fast til et tidligere turistskib, der hed »Cavagora«. Slæbebåden sejlede til Neustadt. På prammene anede de uråd. Det gjorde dem på »Cavagora« også. Det var tusindvis af fanger fra koncentrationslejren Neuengamme.

Handling

Danskerne blev klare over, at der måtte handles. Tre af dem, alle søfolk, bl.a. Thor Vang og Helge Kierulff, kastede los. Langsomt drev prammen væk fra skibet. Med de tæpper, der var ombord, stillede de tre sig på prammens luger og holdt tæpperne ud som sejl. Langsomt drev de ind mod stranden ved Neustadt.

Frygten for at der skulle ske noget med »Cavagora«, viste sig at være velbegrundet. Kort efter at Thor og Co. havde kappet trosserne, lød et øredøvende brag. »Cavadora« blev sprængt i luften, og tusindvis af vidner til nazisternes grusomheder omkom.

Prammen tog grunden ganske få meter fra land. Prammens skipper, en tysker, blev låst inde. Nu gik det stærkt med at få en jolle gjort fri, så de kunne komme i land. To-tre-fire mand ad gangen. Polakkerne på prammen vovede ikke at gå i land. Det kostede nogle af dem livet.

I prammens lastrum viste det sig, at der lå i hundredevis af udmarvede og syge jøder. Nogle af danskerne begyndte at bære dem i land. De sled og masede. Vidste de ikke, at der var en risiko ved det? Vidste de ikke, at de kunne blive smittet med lus og få tyfus? Vidste de ikke, at det var dødsens farligt?

Nogle gjorde. En af danskerne, M., har fortalt mig, at han bevidst undlod at hjælpe, fordi han kendte faren.

En anden fortalte: Jeg glemmer aldrig Thor for den indsats, han gjorde. Han sled og slæbte for at få jøderne i land, sagde T.

Om morgenen sad danskerne på stranden og aflusede hinanden. Pludselig lød der skrig og skrald og skud i luften. Tyskerne. De var ude på prammen og skød vildt ned i lasten, hvor der stadig lå mange fanger. De der forsøgte at komme op, fik en geværkolbe i hovedet. På stranden stod danskerne magtesløse og så på. Endnu en gang vidner til krigens, nazis vildskab og brutalitet.

Neustadt

De blev beordret til Neustadt, hvor tyskerne havde en ubådsbase, men der var ingen. Ingen ubåde, ingen officerer, kun nogle få marinere. Så blev Neustadt angrebet. Den ene flyformation efter den anden kom ind over byen.

Pludselig kom englænderne, de var befriet. I det samme fôr nogle af de polske fanger på de SS-ere, som stadig var sammen med fangerne fra Stutthof. Mange års indestængt had til tyskerne brød ud i et raseri. Med de bare næver rev polakkerne de forhadte SS-ere i stumper og stykker.

Det var den 3. maj, de blev befriet.

De blev indkvarteret på en kaserne i Neustadt. Glade, fordi de var frie, ry-stede over det, de havde gennemgået. Sultne. En uge var gået uden mad. Kun vand. På kasernen var lagre af mad. Peber, sydfrugter, franske vine, smør, sukker, brød ...

Danskerne spiste med besindelse, vel vidende, at et ædegilde kunne betyde døden efter de mange år på smalkost.

Mens de var hos englænderne, blev de aflusede.

Via Frøslevlejren kom de til Danmark den 12. maj.

I København

Da befrielsen nærmede sig, var Vera Vang fortsat i København, arbejdende for modstandsbevægelsen, og uvidende om Thors skæbne. Hun vidste at han var i Stutthof, men hvordan og hvorledes, anede hun ikke.

Hun oplevede glædesrusen 4. maj og dagene derefter, men anede intet.

Den 12. maj sagde en kioskdame til hende: Vera, Thor kommer hjem i dag, det står i avisen ...

Vera hentede Thors døtre og sammen modtog de ham. Skægget, tynd, men i live. Men han havde en anelse om, at han var syg. Efter et par dage sagde han til Vera: Jeg tror jeg har fået plettyfus.

Han *blev* syg. En læge tilså ham og mente det var influenza. Børge Thing, BOPA-chefen kom på besøg. Han skaffede ham en af modstandsbevægelsens læger. Øjeblikkeligt blev Thor indlagt på Blegdamshospitalet. Plettyfus. 7-8 lå de med den sygdom.

Tidligt om morgenen den 26. maj ringede sognepræsten på hos Vera Vang: De har ringet fra hospitalet, du skal tage derud ...

Da Vera kom ned i cykelkælderen, stod præsten død. Jeg tager med, du skal ikke køre derud alene.

Vera satte sig hos Thor, der var bevidstløs. Pludselig gispede han og Vera sagde til en sygeplejerske: Fik han det ikke lidt bedre nu, han rørte på sig?

Kan De ikke se, at han er død, lød svaret?

Thor Vang, der stod fornedrelsen, plagerne, sulten, det hele igennem i Stutthof, døde af den plettyfus han pådrog sig på tærsklen til befrielsen, fordi han ville redde de hundrede af jøder, der lå i prammen på kysten ved Neustadt.

Efterskrift

Ved afsløringen af mindestatuen i Almindingen i 1950, deltog Thor Vangs enke Vera. Under ceremonien kom en kammerat hen til hende og sagde: Jeg kendte Thor. Skal vi ikke sidde ved siden af hinanden til den efterfølgende middag, så kan vi tale om ham.

Næsten et hundrede bornholmske honoratiores og nogle »ovrefra«, var indbudt til arrangementet med efterfølgende middag. Vera svarede: Jeg er slet ikke indbudt til middagen. Er du ikke? Så skal jeg heller ikke derind, svarede kammeraten.

Og mens de indbudte gik til bords og løftede velkomstglasset og hilste pænt på hinanden, tog Vera toget til Gudhjem ...

Til minde om kammerat Thor Vang.

Nu er Din Rejse sluttet,
Din Langfart er forbi,
Dit Skib har taget Grunden,
nu kan Du holde fri.

Det Navn, Du fik fra Guden
med Hammeren i Haand, -
Du bar det jo med Rette,
Dit Liv var Daad og Aand.

Du var den gode Skipper,
som aldrig svigted' dem,
Du gav Dit Ord og Haandslag,
men bragte dem vel hjem.

Man pinte og bedrog Dig,
Du ranked' blot Din Ryg,
Din Tro paa Livets Sejr,
gjorde Dig stærk og tryg.

Og da Du havde sejret,
da Skibet var i Havn,
kom Døden, lumsk og lyssky,
og kaldte Dig ved Navn.

Nu staar Dit Navn i Mindet
med Pligtens klare Skrift,-
Din Død var Heltedøden,
Dit Liv en skøn Bedrift.

Hans Kirk

Kilderne

Når det gælder 30-erne med ISH og RFO, er nogle bøger anvendt:
Jan Valtin: »Ud af mørket«, Priors Forlag, København 1946, Erik Nørsgaard: »Revolutionen der udeblev«, Fremad, København 1975, Bent Egaa

Kristensen m.fl.: »DKP i 30-erne«, Aurora, København 1977. Desuden har jeg omkring det revolutionære arbejde i København i 30-erne støttet mig til 20 artikler i dagbladet Information i vinteren og foråret 1985, skrevet af Erik Nørgaard. Richard Jensens: »En omtumlet tilværelse«, Fremad, København 1957, er også anvendt.

Med hensyn til Thor Vangs rolle i Sømændenes Forbund, henvises til forbundets blad »Ny Tid« og Søfyrbødernes Forbunds blad »Faklen«, som findes på Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv, Rejsbygade, København. Der findes også yderligere materiale om RFO. Bla. har jeg læst Ove Bangsmarks: »DKP og den fagoppositionelle bevægelse i RFO ca. 1930-35«, specialopgave ved Århus Universitet, september 1975.

Kommunisternes internering og situationen i dagene op til den 29. august 1943, er bl.a. beskrevet i »Frit Danmarks Hvidbog« og Carl Madsen: »Vi skrev loven«, Stig Vendelkærs Forlag, 1968.

Beretningen om transporten og ankomsten til koncentrationslejren »Stutthof«, er baseret på Martin Nielsen: »Rapport fra Stutthof«, Gyldendal 1947, og J.A.H. Jepsens »Røgskrift«, Zac 1982.

Valgkampen på Bornholm 1939 er refereret i de bornholmske dagblade (3 stk.) i slutningen af marts/ begyndelsen af april det år. Aviserne findes på Bornholms Centralbibliotek.

Desværre synes DKP på Bornholm ikke at have nogle kilder til denne beretning i form af partidokumenter eller andre skriftlige beretninger. Det lidt, der lokalt er bidraget med til denne historie, kommer fra Rita Sørensen, Tue Pors og Frank Larsen, alle medlemmer af DKP på Bornholm.

Næst efter bøgerne, er de væsentligste kilder de mennesker, der kendte Thor Vang. Helge Kierulff, sømand i 30-erne, er en af dem. Han var fængslet sammen med Thor, og var med på udekommendoen i Rosenberg og deltog i bjærgningen af jøderne, den bjærgning der kostede Thor livet.

Kierulffs udsagn har jeg støttet mig meget til. To gange talte jeg med ham i foråret 1985. Anden gang var på en rejse til Stutthof, arrangeret i anledning af 40-året for fascismens nederlag, af Stutthof-foreningen. Ved denne lejlighed talte jeg med andre, der »sad med« Thor Vang: Arne Gottlieb, Egon Gissel, Marius Nielsen, Tove Christie, Ludvig Hansen, Ingeman Berthelsen og Robert Sartori.

Desuden har jeg oplysninger pr. brev fra Jacob Rasmussen, sømand, og Villy Fuglsang, Stutthof'er.

Sidst, men ikke mindst, har Thor Vangs enke været en kilde til denne beretning. Hun har hjulpet med oplysninger, breve og fotos.

BORNHOLMS DYSSER OG JÆTTESTUER

Af *Klaus Ebbesen*

Bornholm er nok den del af Danmark, hvis oldtidshistorie flest gange er skildret i litteraturen. Klassisk er amtmand E. Vedels oversigt over »Bornholms Oldtidsminder og Oldsager« fra 1886 og hans artikel i dette tidsskrift om »Bornholms Oldtid«, 1907. Også de efterfølgende generationer af arkæologer har skrevet oversigter; senest Ole Klindt-Jensen, C. J. Becker og L. Pedersen. Hovedvægten i de eksisterende oversigter er naturligt lagt på jernalderen med dens mange, ofte rige fund.¹ Forud herfor gik adskillige årtusinder, som også har sat sig spor i landskabet.

Mest markant er her storstensgravene - dysserne og jættestuerne fra en tidlig del af yngre stenalder.

Yngre stenalder, eller bondestenalderen, er betegnelsen for perioden efter at agerbruget er kommet til landet, og inden bronzen bliver almindelig. Sådan blev den defineret af J.J.A. Worsaae allerede i 1859, og denne definition bruges stadig.² I absolutte årstal (kalibrerede Kulstof 14-dateringer), dækker den tiden fra ca 4.200 f. Kr. til ca 1.800 f. Kr. eller ca 2.500 år.

Som udgangspunkt for en beskrivelse af datidens kulturforhold skal her fremlægges et af Bornholms jættestuefund.

Jættestuen »Hallebrøndshøj«

»Hallebrøndshøj« ligger på Frennegårds jorde i Ibsker, ca 3,5 km syd for Svaneke. Den er anlagt på nordsiden af et jævnt faldende plateau, hverken særlig højt eller særlig lavt. Undergrunden på stedet er ler, og på højen ses i dag en kratagtig bevoksning. Der har tidligere været adskillige andre gravhøje i nærheden, men disse er alle sløjfet i forrige århundrede.

Gravhøjen er rund, ca 16 m i diameter og i dag ca 1,7 m høj. Ved højfoden ses endnu tre kantsten, men oprindeligt har der sikkert været en randstensskæde hele vejen rundt om højen. De bevarede randsten er godt 1/2 m høje.

I højens sydøstlige del ligger en noget forstyrret jættestue. Det er et af store sten bygget gravanlæg. Det består af et gravkammer og en gang, hvis længderetning står vinkelret på kammerets, og som oprindeligt forbandt dette med højfoden.

Kammeret er NNØ-SSV orienteret, det her uregelmæssig rektangulær

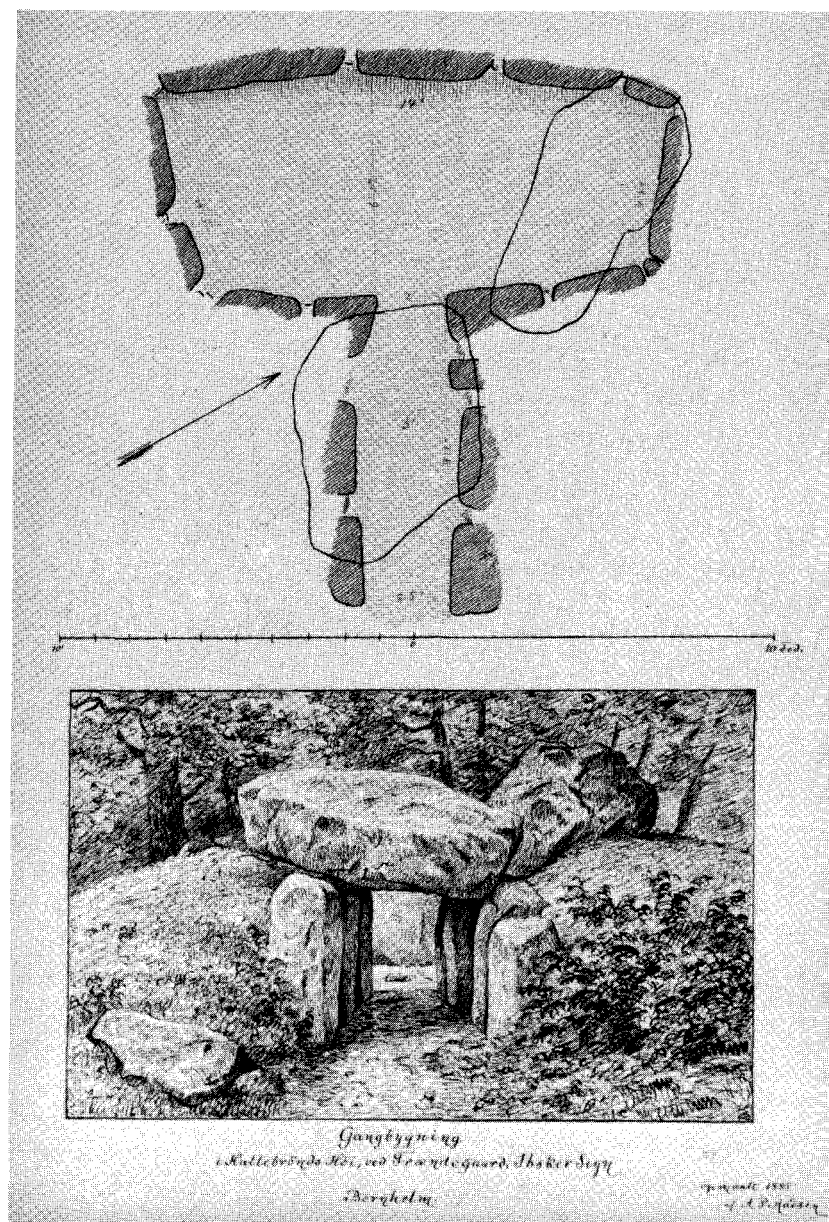

Fig. 1. Jættestuen »Hallebrøndshøj« ved Frændegård. Grundplan og perspektivtegning. (A. P. Madsen del. 1885).

grundplan, er ca 4,3 m langt, ca 1,9 m bredt og ca 1,6-1,9 m højt. Dets grundareal er således godt 8 m² (fig.1). Det er dannet af ialt 11 store sidesten, alle svære granitblokke. Der ses fire på hver langside, to i sydenden og en i nordenden. De er stillet med en flad side indad mod kammeret og hælder lidt indad; et arkitektonisk træk, som oprindeligt har øget kammerets stabilitet. Mellem sidestenerne er stablet flade fliser i det, som kaldes tømurskonstruktion. I det nordlige hjørne ses endvidere en høj, smal stenplade, som er indsat forneden mellem sidestenerne. Dermed er væggene blevet lukket, så jorden fra højen ikke kunne skride ind i kammeret. Oprindeligt har gravkammerets loft været dannet af store stenblokke. Heraf er kun én tilbage i nordenden. Den er sunket delvis ind i kammeret (fig.2).

Midt i gravkammerets østvæg findes en 0,6 m bred indgangsåbning, og herfra går en gang mod ØSØ. Oprindeligt er den gået helt til randstenskæden, men kun den inderste del er bevaret. Den er nu ca 2,9 m lang og 0,8-0,9 m bred. Der er bevaret to sidesten i hver side, ca 1,0 m høje og dermed noget lavere end kammerets sidesten. I nordvæggen ses inde ved kammeret en karmsten, som er trukket lidt frem. Yderst i den bevarede del ligger endvidere i gulvet en tærskelsten. Over gangens indre del ligger en stor dæksten, med en glat side nedad og skåltegn på oversiden.³

Generelt må man sige, at dette anlæg er en typisk repræsentant for de bornholmske jættestuer.

Jættestuen undesøgte så vidt vides første gang i begyndelsen af 1800-tallet af løjtnant J. Jansen. I 1820 indsendte han det fundne til »Oldsagskommissionen« i København. Det drejer sig om seks sølvmonter fra sen vikingetid, dele af en »stenhammer, som har været meget smuk«, en del fragmenterede ravperler og en såkaldt utilhugget flintpil.⁴ Desværre er intet heraf bevaret i dag og der synes ej heller at foreligge nogen skriftlig rapport fra Jansen om dette fund.⁴

I 1884 blev der igen gravet i jættestuen, denne gang af lærer J.A. Jørgensen. Midt i kammeret stod da et egetræ, som sandsynligvis er vokset op i Jansens plyndringshul. Det fældedes og derefter gik det rask nedad gennem gravfylden. Det øverste jordlag var stærk blandet med sten, og her fandtes hverken oldsager eller ligrester. De fremkom først i det ca 0,6 m tykke bundlag. Fundene udgjordes hovedsagligt af ravperler. De lå spredt over hele kammergulvet, i størst antal lige over dette. Lærer Jørgensen fortæller om ca 200 ravperler, hvoraf mange dog gik itu ved optagelsen. Det bevarede antal ravperler fra jættestuen bekræfter i hvert fald den sidste iagttagelse. I kammeret fand-

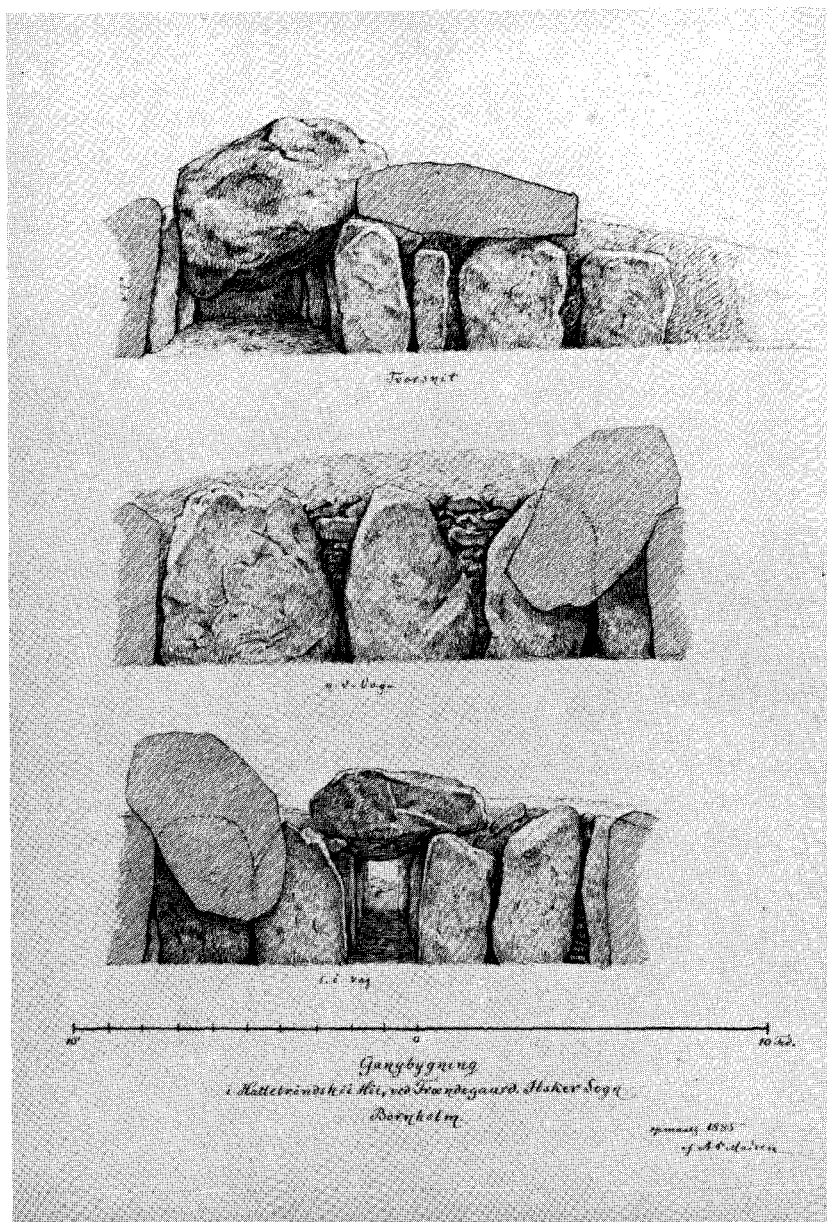

Fig. 2. Jættestuen »Hallebrøndshøj« ved Frændegård. Snit gennem kammer og gang. (A. P. Madsen del. 1885).

tes også et skifferhængesmykke, to lerkar, samt tre hele og en fragmenteret flintøkse. De lå spredt i kammerets bundlag, ca 0,3 m over bunden; den ene indenfor gangåbningen (fig. 3-4). Spredt i fylden fremkom endvidere ca en halv snes flækker, efter lærer Jørgensens oplysninger havde de to tilhugning som flækkeredskaber.

De gravlagte selv var næsten helt forsvundet. Dog fremkom i bundlaget en mennesketand, ligesom der hist og her iagttoges stumper af ubrændte menneskeknogler. I de midterste jordlag fandtes endvidere små spredtliggende brændte knoglestumper.

Gangen var kun delvis jordfyldt ved lærer Jørgensens undersøgelse. Den udgravedes, men uden resultat. Derimod undersøgte Jørgensen hverken højen eller området foran indgangen. Der er derfor uvist om her findes sekundære grave og udrømnings- og/eller offerlag.

Jættestuen er sandsynligvis opført i begyndelsen af mellemneolitisk tid. Ingen af de fundne gravgaver stammer dog fra denne tid. Det ene lerkar, et formodet hængekar (fig. 4, øverst), er ornamenteret i den nedenfor definerede Gillhög-stil. Det tilhører således midten af jættestuetiden. Det samme er sandsynligvis tilfældet for den anden potte, et uornamenteret hængekar. Begge kar er typiske for den mellemste jættestuetid og har sandsynligvis været brugt som drikkebægre.

Mellemneolitisk er også hovedparten af de forholdsvis få, bevarede ravperler (fig. 3, nederst og fig. 5, øverst). Det gælder således de dobbeltkølle- eller spoleformede perler (fig. 3, yderst til venstre). Der indgår 9 hele, 13 halve og 9 fragmenter af denne type i fundet. En enkelt fragmenteret perle af denne type er forsøgt genanvendt ved en ny indboring. Ravperler med form som dobbeltøkser tilhører også jættestuetiden. Der er tre af dem, tillige fragmentet af et hængesmykke, med form som en miniature-flintøkse med ud-svejede æghjørner, samt et hængesmykke, sekundært tildannet af en dobbeltøkseformet perles ene ægblad. To af de flade ravskiver er gennemboret mellem kanterne og her ses enten hele eller halvvejs rundt en fordybet fure. Også det er en mellemneolitisk type. Derimod kan de øvrige ravperler strengt taget tilhøre hele yngre stenalder, selvom det er sandsynligt, at også de er mellemneolitiske. Det drejer sig om 4 hele, 3 halve og 8 fragmenter af perler med spidsovalt tværsnit (fig. 3 anden række fra højre); 4 rørformede ravperler; 2 fragmenterede hængesmykker; ét tvivlsomt samlestykke; yderligere én ravskive samt endelig godt 100 ravfragmenter, næsten halvdelen af disse med spor af gennemboring.

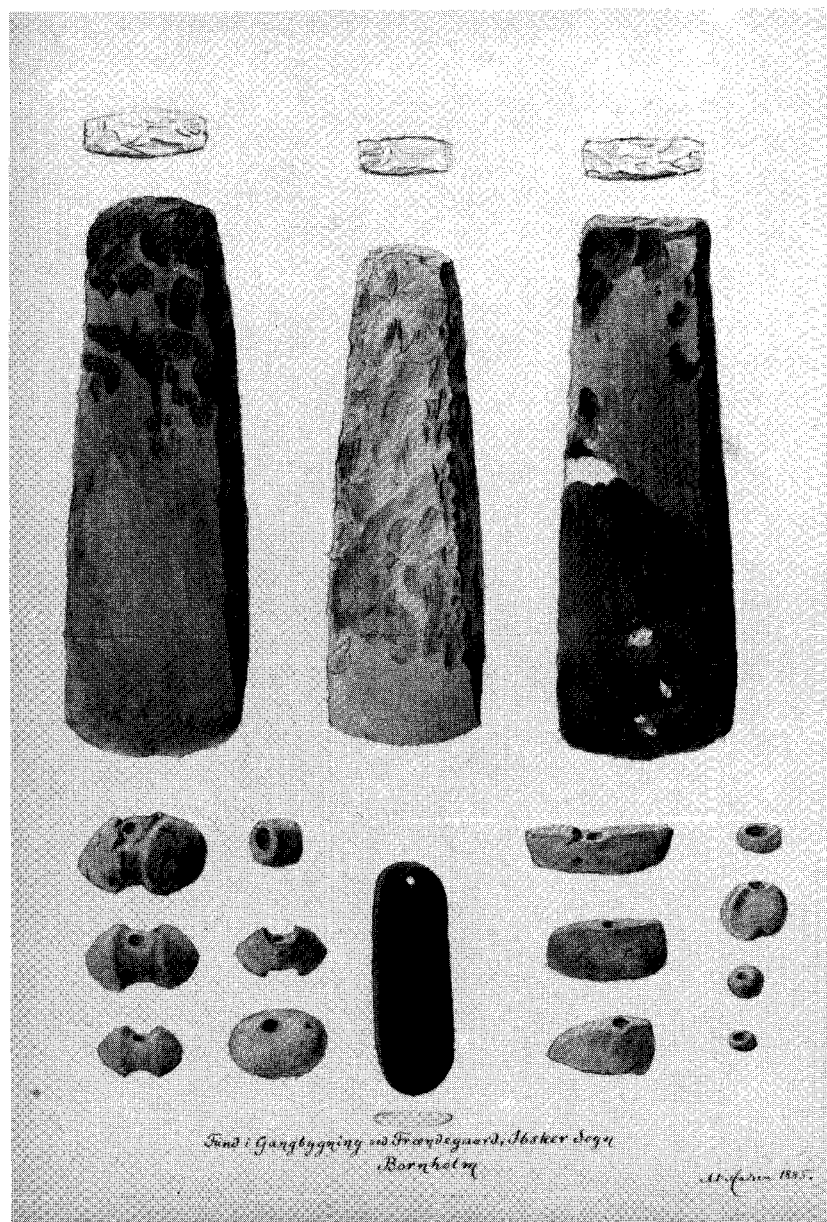

Fig. 3. Gravgaverne fra jættestuen »Hallebrøndshøj« ved Frændegård. (A. P. Madsen del. 1885).

Flintøkserne tilhører alle den tyndbladede, tyknakkede form. De har sandsynligvis alle været skæftet som tværøkser og anvendt ved det finere tømmearbejde. Den slags økser dukker op første gang ved midten af jættestuetiden og bruges derefter til ind i dolktiden. Det er svært at skelne de forskellige perioders økser fra hinanden.⁵ Det må alene ske ved analyse af tilhugningen og -slibningen. To af de i Hallebrøndshøj fundne økser synes at tilhøre den sene jættestuetid (fig. 5, de yderste). Et ægfragment af en tredje økse stammer sandsynligvis fra stridsøksetiden, mens den fjerde økse ikke kan dateres præcist.

Det sidste stykke, som skal omtales, er et ovalt hængesmykke af skiffer. Det tilhører senneolitisk tid (dolktiden).

Bedømt efter de i anlægget fundne genstande synes »Hallebrøndshøj« således anvendt til gentagne gravlæggelser ikke alene i mellemneolitisk tid, men også i de to efterfølgende afsnit af yngre stenalder. Skålgruberne på gangens dæksten antyder, at der også har været aktivitet på stedet i bronzetiden. Endelig er i historisk tid nedgravet en samling mønter i jættestuen eller højen. Sandsynligvis er der tale om en skat, hengemt i ufredstid.

Bornholms dysser og jættestuer

a. anlæggene.

Hallebrøndshøj er en såkaldt megalit- eller storstensgrav. Karakteristisk for disse anlæg, som kendes i tusindvis fra Sydsandinavien, er, at de helt eller delvis er bygget af store sten. De er endvidere alle opført i løbet af nogle få århundreder i slutningen af dyssetiden og begyndelsen af jættestuetiden (TN C-MN I) eller ca 3.500-3.000 f.v.t.

På Bornholm er registreret ialt 17 sikre megalitgrave.⁶ De ligger alle i de kystnære egne og hovedsaglig i øens sydøstlige del (fig. 6). Afstanden til havet kan være ganske kort, og ikke sjældent ligger der, som i Stenseby, to anlæg med indbyrdes lille afstand. Den topografiske placering svarer generelt til de sydskandinaviske megalitgrave, dog finder man både i Skåne og på Sjælland mange megalitgrave ved de indre ferskvandssystemer. På Bornholm har man undgået højlyngen og i stedet foretrukket de frugtbare egne i syd. Man må forestille sig, at dette også afspejler bosættelsesmønstret. Man har i særlig grad slået sig ned i den kystnære zone med dens rige variation af økologiske muligheder for et samfund, hvis ernæringsstrategi var meget bredt anlagt.

Oplysningerne om to af anlæggene er så dårlige, at de blot kan bestemmes som megalitgrave. Tre andre kan med sikkerhed opfattes som dysser fra dys-

Fig. 4. Stenalderlerkar fra jættestuen »Hallebrøndshøj« ved Frændegård. (A. P. Madsen del. 1885).

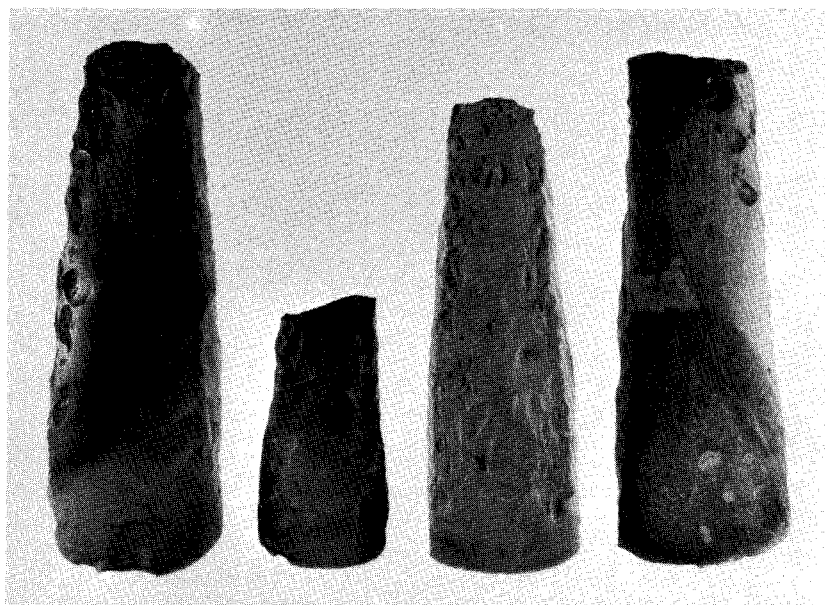
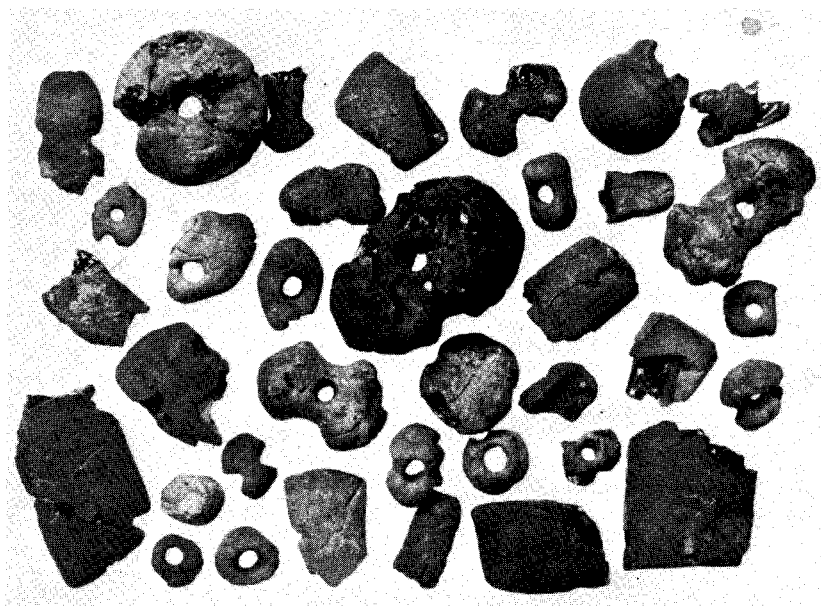

Fig. 5. Ravperlerne og flintøkserne fra jættestuen »Hallebrøndshøj« ved Frøndegård. (Bornholms Museums foto).

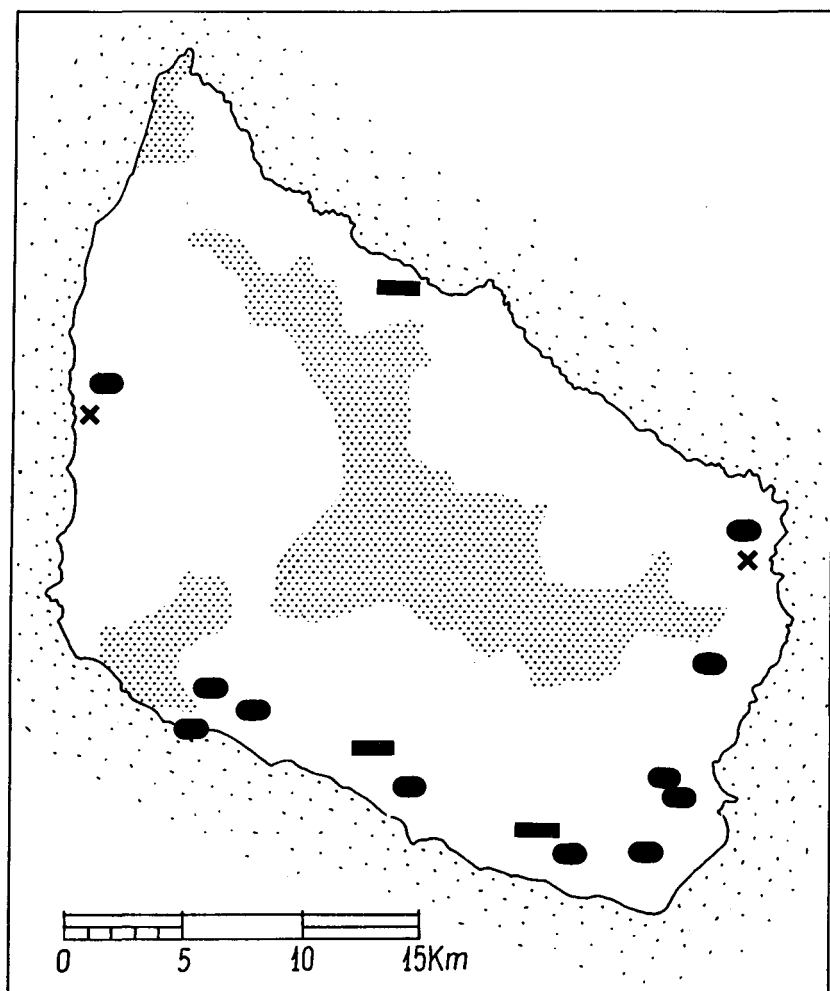

Fig. 6. Udbredelsen af de bornholmske dysser og jættestuer.

- ✕ Ubest. storstensgrav
- Jættestuer
- Langdysser

setidens slutning. Der er i alle tilfælde tale om langhøje, de to i hvert fald Ø-V-orienteret. Dimensionerne er ret forskellige: 15-33 m lange, 5-17 m brede og 2-3 m høje, men de var alle forstyrret. Ved foden af dem alle sås randsten, indtil 2 m høje. Som det er almindeligt i de tidligere langdysser iagttoges i de to, midt i højen, mandslange, kisteformede gravkamre. Der var begge steder tre sten tilbage, som viste, at længderetningen gik på tværs af højen. Gulvet i det ene var dannet af glatte sandsstenflader. Oprindeligt har disse gravanlæg kun været beregnet for en enkelt gravlæggelse. Det samme er tilfældet for en langdysse ved »Vasegård«, Åker. I dens østende ligger et 2,0 m langt og 1,0 m højt dyssekammer med samme retning som højen og bygget af 5 sidesten og én dæksten. Det er i øst lukket af en 0,7 m høj dørsten. Dyssekammeret er imidlertid ikke det eneste i højen. I vestenden ses en jættestue, hvis kammer ligger på tværs af højen (fig. 7c). Den har sandsynligvis haft indgang fra højens vestende og repræsenterer en senere tilbygning. Sådanne om- og tilbygninger er i Sydsandinavien meget almindelige for megalitgravenes vedkommende, men kun sporadisk behandlet i litteraturen.⁷

Langt hovedparten af Bornholms megalitgrave er jættestuer, opført ved jættestuetidens start (i MN I). Med det sekundære anlæg i højen ved Vasegård kendes ialt 12. Som Hallebrøndshøj ligger alle de øvrige i rundhøje, de fleste 10-20 m i diameter og 1-3 m høje. Kun sjældent er der iagttaget bevarede randsten ved højfoden. Generelt gælder, at netop højene meget ofte er ombygget i oldtiden, specielt i bronzealderen - og i de fleste tilfælde fremtræder de i dag som rene ruiner. I modsætning til forholdene på Sjælland er hovedparten af de bornholmske jættestuer placeret i højens østlige del. De består af et gravkammer og en gang, som oprindeligt er gået helt ud til højfoden, hvor der formentlig i alle tilfælde har været randstensskæde.

Gravkamrene er med undtagelse af Arnager-jættestuen (fig. 7b) alle orienteret N-S. Bredden ligger mellem 1,5 og 2,0 m, mens længden varierer fra godt tre til små seks meter. Grundarealet er således 5-10 m², med »Lundestenen«, Nylarsker, som den største (fig. 7a og 8). Dens gulvareal er ca 11 m². Generelt er de bornholmske jættestuer således meget små. De har som oftest uregelmæssig rektangulær grundplan, på nogle få er den oval og i »Sillehøj«, Knarregård, trapezformet. Det er et træk, som forbinder denne jættestue med en række andre anlæg omkring Østersøen.⁸ Kamrene er gerne lidt under mandshøjde, ca 1,5-1,7 m høje.

Væggene er dannet af store granitblokke, som er stillet på højkant med en glat side mod kammeret. Det er store moræneblokke, og i ét tilfælde har det kunne fastslås, at byggematerialet er hentet ca 5 km fra stedet. Det mindste

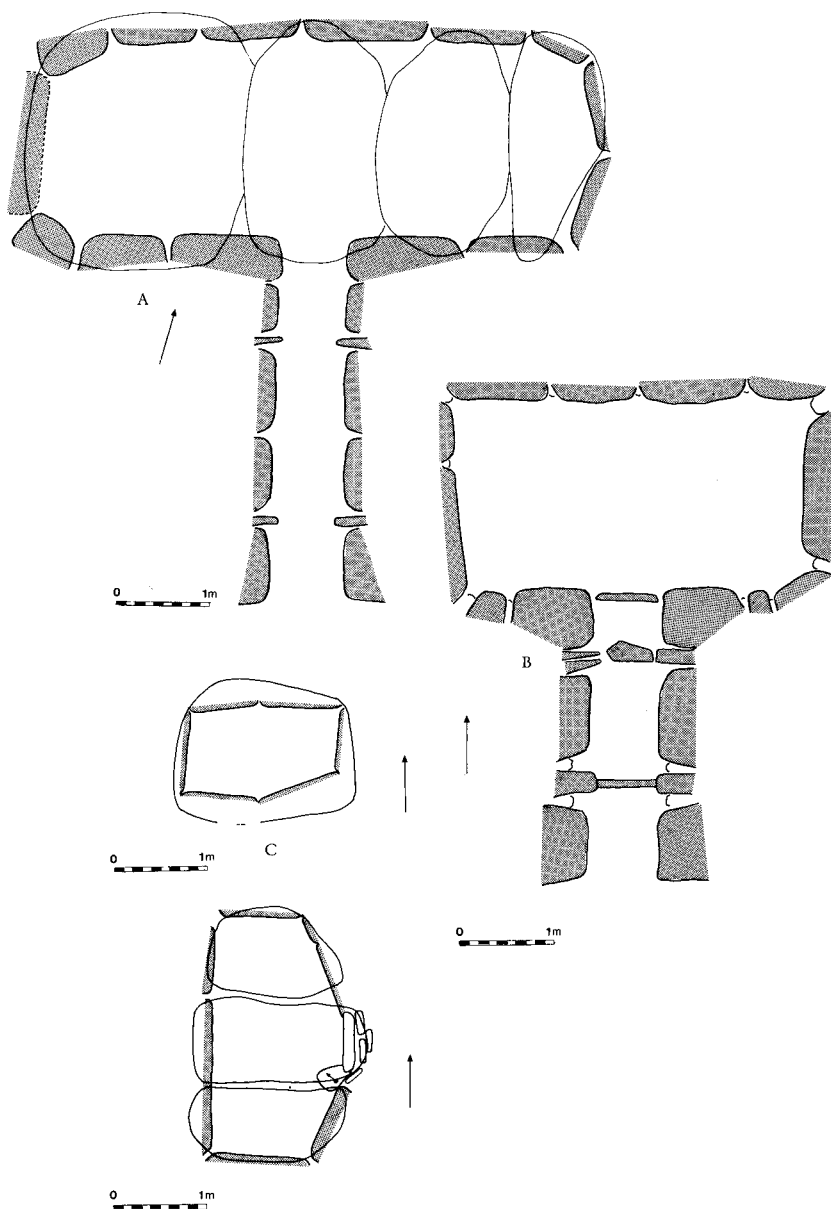

Fig. 7. Grundplan af a) jættestuen »Lundestenene«, Tornegård; b) »Dyssen« Ll. Myregård, Arnager; c) dyssekammer og jættestue i langhøj ved Vasegård, Åker.

kammer er dannet af 7 sidesten, de øvrige af 10-14 sten. Herimellem er så stablet tømurskonstruktioner af sandstensfliser eller andre flade sten. De har lukket væggene, så vand og højfyld ikke kunne trænge ind. Loftet har også været dannet af store sten, 2-4, også de med en glat side nedad, og med indstukne mindre sten. Det er sandsynligt, at den oprindelige høj kun har nået til dækstenenes overkant. Gulvene har været lagt af rullesten eller sandstensfliser.

Indgangsåbningen, som er ca 0,6 m bred, findes næsten altid midt på den østlige langside. Herfra udgår en gang, gerne mod øst. De er i dag meget ødelagte, men har oprindeligt været hele små stykker stenarkitektur. Siderne er dannet af stenblokke, sandsynligvis noget lavere end kammerstenene. Dog synes gangenes højde at øges fra randstenene og ind mod kammeret. Også over gangen har ligget sten som loft og i et par anlæg er også her set tømurskonstruktion, i ét tilfælde bundbrolægning. Bredden er ca 0,5-0,7 m, højden 0,5-1,5 m, mens de oprindelige længder ikke kan måles.

I fem jættestueange er registreret dørkonstruktioner. Mest illustrativt er her Arnager-jættestuens gang (fig. 9). Der ligger ved kammermundingen en flad tærskelsten på tværs af gangen. Længere ude ses i væggene med ca 1 m mellemrum to sæt karmsten og mellem dem på gangbunden tærskelsten. Hele arrangementet er meget fint dannet og vidner om, at der også i de levedes huse har været dørtærskler, karme og døre. I »Lundestenen« og »Sillehøj« og også bevaret to sæt karmsten, i den en tillige en flad dørsten som lukke. I andre anlæg ses kun ét sæt karmsten eller blot en tærskelsten, som i Hal-lebrøndshøj.

b. Anlæggenes brug.

Jættestuerne er som nævnt bygget indenfor én eller nogle få generationer omkring 3.200 f. v.t. De er anlagt som kombineret grav- og offerplads, og gravkamerene anvendtes til begravelser de følgende mere end 1000 år. Netop derfor er det forbundet med store kildekritiske problemer at klarlægge deres brug. De enkelte gravlæggelser er ikke holdt adskilt men gravgaverne fra det årtusind-årige brug ligger mellem hinanden. I senneolitisk tid var det endvidere skik at smide det ældre gravgods ud af kammeret, når nye døde blev begravet. Det er således væk i dag. Det samme gælder tingene af forgængeligt materiale.

Også de døde selv er forsvundet. Den kalkfattige jord har gjort, at der kun undtagelsesvis er fundet mere end knoglestumper. Materialet kan derfor ikke behandles antropologisk. Bedømmelsen af megalitgravenes brug må

Fig. 8. Bornholms største jættestue, »Lundestenene«, Tornegård. a) set fra indgangen og b) på langs af kammeret. (P. V. Glob foto).

derfor ske alene ud fra de gravgaver, som ved undersøgelserne er fundet i anlæggene. Det giver kun det mindst mulige antal gravlæggelser.⁹

Det er uden videre klart, at efter bygningen benyttes anlæggene til gravlæggelse i den første og mellemste del af jættestuetiden. De to lerkar i Hallebrøndshøj, hvoraf det ene er ornamenteret i Gillhögestil, tilhører denne tid. Det samme er tilfældet for ialt syv andre lerkar, som er fundet i de bornholmske jættestuer. Det ene er en fodskål, ornamenteret i Lackalängastil (fig. 10,1), men resten er ornamenteret i den senere Gillhögestil. Det er en skål, et retvægget bæger samt fire hængekar. Med de to fra Hallebrøndshøj bliver hængekarrene dermed den dominerende lerkarform i de bornholmske jættestuer.¹⁰ Forklaringen herpå ligger i gravskikken, hvor den tradition at medgive de døde et drikkebæger var almindelig på Bornholm netop i midten af jættestuetiden. Derved svarer gravskikken til den skånske, men adskiller sig klart fra det øvrige Danmark.¹¹

Fra en tidlig del af jættestuetiden stammer sandsynligvis også hovedparten, muligvis næsten alle ravperlerne. Lærer Jørgensen fandt i Hallebrøndshøj ca 200 ravperler, hvoraf kun en lille del er bevaret. Det er hovedsaglig spoleformede ravperler, dobbeltøkseformede perler og perler med spidsvalt tværsnit.

Perlerne af rav er meget hyppige i de bornholmske jættestuer. De kendes fra ialt syv anlæg og ikke sjældent er der som i Hallebrøndshøj fundet flere hundrede perler. Desværre er de næsten alle meget stærkt ødelagte, så formerne kan kun sjældent ses. Ej heller er det muligt at rekonstruere de samlede smykker, hvori de oprindeligt indgik. Hyppigst er så klart de spoleformede eller trisseformede perler (fig. 3, yderst til venstre). De udgør godt 40% af samtlige perler. Størrelsen kan variere fra nogle få mm til godt 6 cm. De kan dateres til jættestuetiden generelt, muligvis kun dens tidlige del. Flade, aflange perler med ovalt eller spidovalt tværsnit udgør små 25%. Også her er den mest almindelige længde et par cm. De tilhører jættestuetiden, men nogle af dem kan strengt taget også tilhøre de efterfølgende perioder. Væsentligt mindre er de rørformede perler, ofte kun ca 1/2 cm lange. De udgør ca 20% af materialet og kan tilhøre hele yngre stenalder. De dobbeltøkseformede ravperler, der er almindeligt forekommende i de nordjyske megalitgrave, udgør kun 10% af materialet. Der er tale om en klar mellemneolitisk type. Hængesmykkerne, ravskiverne og samlestykkerne kendes kun i forholdsvis få eksemplarer. Alle ravskiverne er af den ellers forholdsvis sjældne type med fure på den smalle kant og med gennemboringen placeret her. Der kendes mindst syv sådanne stykker, der alle tilhører mellemneolitisk tid.

*Fig. 9. »Dyssen«, Ll. Myregård ved Arnager. Gangen med karm- og tærskelsten.
(P. V. Glob foto).*

Det samme gør et par af hængesmykkerne, der har form som små økser med udsvejede æghjørner.

Hen mod slutningen af jættestuetiden ændres gravskikken, idet flintøkser og -mejler nu bliver de hyppigste gravgaver. Det er en tradition som i Østskandinavien holder sig også gennem den efterfølgende stridsøksetid. I Hallebrøndshøj fandtes tre hele og et fragment af de flade, tyndbladede økser som vidne om gravlæggelse på denne tid. De to tilhører efter deres tilhugning jættestuetidens slutning, den ene stridsøksetiden. Kun i ét anlæg er fundet en fragmenteret flintøkse af Lindø-type fra sen jættestuetid.

Fra enten sen jættestuetid eller tidlig stridsøksetid stammer også en lille serie flækkepile. Der er tale om en redskabsform hvis kronologiske og kulturelle stilling er stærkt omdiskuteret.¹² Den må imidlertid tilhøre midten af 3. årtusind f.v.t. og flækkepilene i ialt fire bornholmske megalitgrave vidner om, at der også er på denne tid er gravlagt lig i kamrene. Den ene af pilene har måske endda siddet i liget og været selve dødsårsagen. I alt er der tale om 13 pilespidser (10 af type A, 2 af type B og 1 af type C). Hertil kommer så en skiferpil, fundet i jættestuen Tornegård, Pedersker. Den er sandsynligvis importeret fra Mellemskandinavien, men hvordan det er sket, ved vi ikke.

Også i senneolitisk tid anvendes megalitgravene som gravsted. Periodens karakteristiske fladehuggede flintdolke, der er så almindelige i de skånske jættestuer, kendes i ét helt og to eller tre fragmenterede eksemplarer. Den hele flintdolk tilhører periodens sidste afsnit (type V B). Hertil kommer to hele lerkar fra jættestuen Tornegård, Nylars, samt et lerkarfragment fra et andet anlæg. Skifferhængesmykket fra Hallebrøndshøj (fig 3, nederst), har endvidere følgeskab af tre tilsvarende smykker fra »Jættedal«. Den kan dateres generelt til senneolitisk tid.

De simple flækkeredskaber kan kun dateres til yngre stenalder generelt. De er fremkommet i syv af anlæggene. Hyppigst er simple flækker eller fragmenter heraf. Der er fundet op til 36 stykker i samme grav. Flækkeknivene er ialt repræsenteret ved ni stykker, mens flækkeseqlene, skiveskraberne og tværpilene kun forekommer sporadisk.

C. Offerhandlinger.

Som nævnt er jættestuerne bygget, ikke alene som gravsteder, men også som kultpladser. Det er i hele sydsandinavien sædvanen ved højens randsten og på arealet foran indgangen at finde store mængder keramik. De har i de senere år været genstand for intensive studier.¹³ En lille del af fundene ved enkelte anlæg må være udrømmet gravgods. Langt hovedparten af skårene

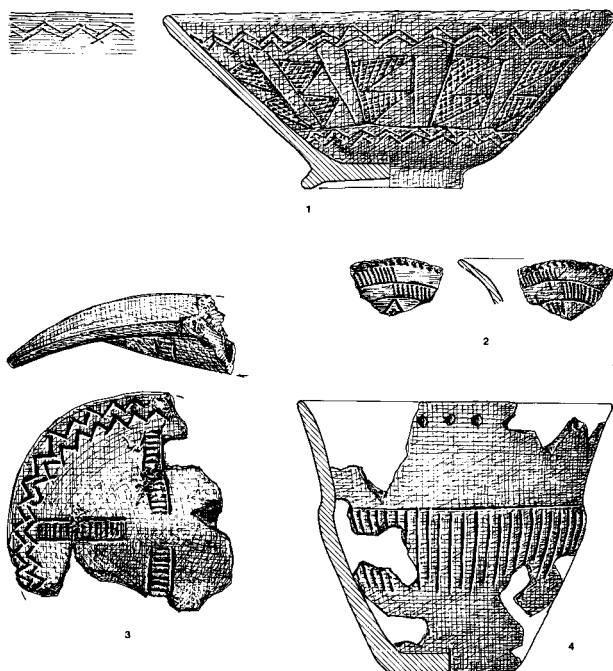

Fig. 10. Mellemneolitiske lerkar fra jættestuerne, 1-3 og 4 ornamenteret i Lackalänga-stil; 2 i tidlig Gilbhög-stil. 1. Fodskål uden fod. 2. Bræmmebægre. 3. Lerske. 4. Tragtbæger (1 fra »Dyssen«, Ll. Myregård 2-4 fra Stensebygård). (H. Ørsnes del.).

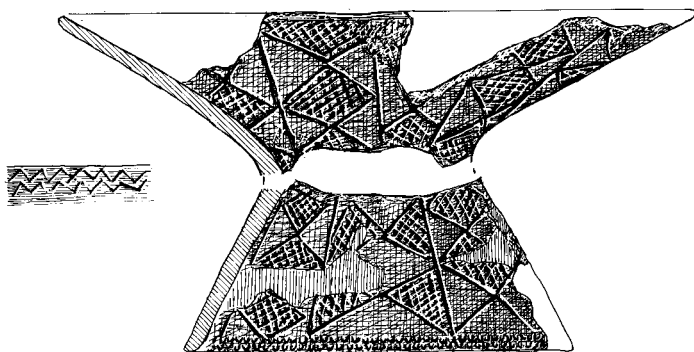

Fig. 11. Fodskål ornamenteret i Lackalänga-stil. (Fra »Sillehøj«, Knarregård). (H. Ørsnes del.).

stammer imidlertid fra offerhandlinger, gennemført til ære for de afdøde.

Ved Hallebrønshøj er ikke fundet spor efter sådanne offerlag, men lærer Jørgensen søgte heller ikke efter dem. Man kendte dem simpelt hen ikke på hans tid. Men ved to andre jættestuer, Stensebygård og Knarregård, har G. Rosenberg 1923 og 1919 undersøgt store skålag. Begge steder var de dækket af stenlag, som har bevaret dem til vor tid. Antallet af lerkar er betydeligt: ved Knarregård mindst 93 lerkar. Ved Stensebygård mindst 108 forskellige lerkar (tabel 1)(fig. 10-13).¹⁴⁻¹⁵

I Knarregård kan 29 lerkar henføres til Lackalängestilen, 30 til Gillhögstilen. Heraf tilhører de ni den tidlige del, mens tre andre kar af forskellige grunde må være samtidig med Blandebjergstilen. Keramikken dækker således hele den tidlige og mellemste del af jættestuetiden. På Stensebygård er 28 ornamenteret i Lackalängestil, hele 50 i Gillhögstil, heraf godt 10 i tidlig Gillhögstil. Hovedvægten i lerkarhensættelserne falder således her i jættestuetidens midte.

Fordelingen på de enkelte lerkartyper er karakteristisk. Fodskålene udgør begge steder ca 15%, hvad er tilfældet også i de fleste andre sydsandinaviske offerlag. Lerskeerne er påfaldende svagt repræsenteret og begge steder kun ved stykker, ornamenteret i Lackalängestil. Fra Skåne kendes derimod adskillige ornamenteret i Gillhögstil, så det er nok en tilfældighed, de ikke er fundet. Trag- og øsken- bægerne udgør begge steder mindre end 10%. Det er påfaldende, fordi denne lerkarform meget ofte dominerer i de syddanske offerlag. Den svagere repræsentation ses imidlertid også i Skåne, og man kunne tro, at der her var forskel på offerskikken i det østlige og vestlige Sydsandinavien. Forklaringen er dog nok en anden. I Syddanmark er offerkeramikken hovedsaglig ornamenteret i Klintebakkestil, og offerhensættelserne slutter her i Blandebjergstilens produktionstid, d.v.s. de tilhører en tid, hvor tragtbægrene generelt er almindelige. I Skåne/Bornholm fortsætter keramikofringerne frem mod jættestuetidens slutning, hvor andre lerkarformer er almindelige. Tragtbægeres andel bliver derved uvilkårlig mindre.

De karakteristiske østskandinaviske bræmmebæger kendes i begge anlæg, omend sporadisk. De fleste af dem synes samtidig med Blandebjergstilen. Også skulderkarrene optræder kun sporadisk, men disse lerkarformer er også generelt sjældne i Skåne/Bornholm.

Tragtskålene er velrepræsenterede i begge fund, særligt Stensebygård, hvor de udgør ca 20%. Fra begge foreligger mindst 5-6 skåle, ornamenteret i Lackalängestil. Også her er der en klar adskillelse til Syddanmark og en ligeså klar sammenhæng med Skåne.

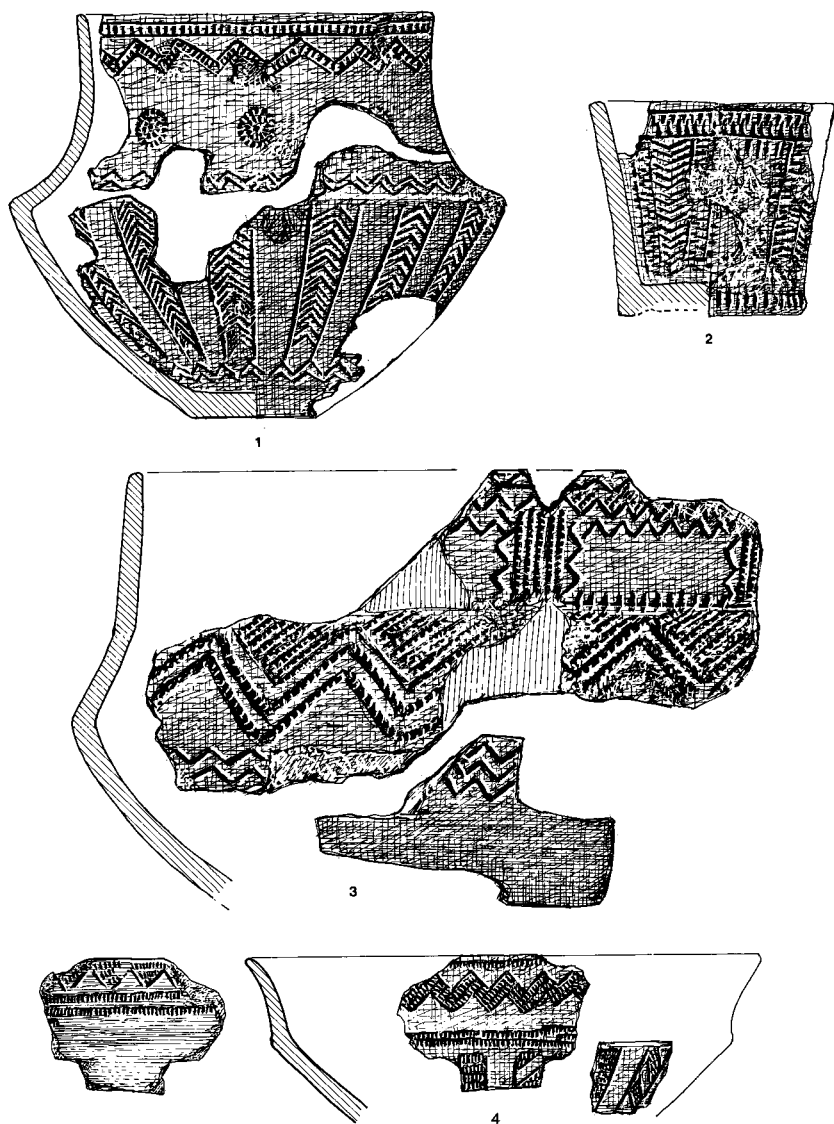

Fig. 12. Mellemneolitiske lerkar fra jættestuerne, 1. ornamenteret i Lackalänga-stil, 3 og 4 i henholdsvis tidlig- og sen Gillhög-stil, 2 uden stilbestemmelse. 1. Bæger med konkav hals. 2. Retvægget bæger. 3. Skuldterskål. 4. Tragt-skål. (1 og 4 fra Stensebygård, 2 fra »Bønnestenen«, Stensebygård, 3 fra »Sillehøj«, Knarregård). (H. Ørsnes del.).

I Syddanmark udgør de såkaldte Troldbjerghalskåle en betydelig del af formforrådet i tidlig jættestuetid. De kendes næsten ikke i det vestlige Skandinavien, hvor tragtskålene udfylder deres plads. De bliver således her almindeligere i tidlig jættestuetid. Generelt blomstrer typen i jættestuetidens midte hvorfor der også er fundet væsentligt flere ved Stensebygård end ved Knarregård.

Skålene med kegleformet eller konkav hals udgør 15-20% i begge fund. Langt hovedparten er ornamenteret i Gillhögstil. Det gælder også i almindelighed for typen, og som helhed er der i det vestlig Sydsandinavien en tendens til, at det særligt er skåltyperne, men anvender ved keramikhensættelserne i jættestuetidens midte. Det ses også af, at hængekarrene, som er den dominerende lerkarform i gravkamrene, kun sporadisk kendes fra offerlagene, slet ikke fra Knarregård. Typen tilhører hovedsagelig jættestuetidens midte, og man kan iagttage en tydelig forskel i formfordelingen på den keramik, der medgives som gravgave, og den, som bruges ved offerhandlingerne. Det bekræfter, at der er tale om to forskellige kultiske traditioner, og at offerhandlingerne ved jættestuernes frontparti skal opfattes som et fra selve gravlæggelserne, adskilt fænomen. Snarest må man opfatte det sådan, at der i hovedparten af mellemneolitisk tid ved de bornholmske jættestuer er foretaget regelmæssigt tilbagevendende ofringer til de afdøde forældre, som lå begravet inde i kamrene. Hovedsageligt har det vel været fødevarer-ofre, anbragt i eller på lerkar. Kun skårene af disse er tilbage, og endnu blot undersøgt ved to anlæg.

d. Genanvendelse.

Brugen af de bornholmske megalitgrave ophører ikke med slutningen af yngre stenalder. Den fortsætter i årtusinder fremover. I begge kamre til langdyssen på Vasegården, Åker, er således fundet spor efter begravelser fra ældre bronzealder; i det ene en brandplet med to fibler og en pincet fra periode II. I mindst to andre anlæg er fundet spor af bronzealderbegravelser, mens der i højene til fire anlæg er fundet sekundære grave fra denne tid. De hellestninger, som ses på mindst fem af de bornholmske megalitgrave, er sandsynligvis lavet i forbindelse med disse senere begravelser i bronzealderen.

I mindst tre anlæg er fundet lerkarskår fra jernalderen, i »Bønnestenene« tillige en ornamenteret stenøkse fra vikingetiden (eller tidlig middelalder). Også disse fund vidner om megalitgravenes senere brug. Hertil kommer så en stor guldskat fra en dysse ved Saltholmgård, Ibsker, og det ovenfor nævnte fund af sølvmonter fra Hallebrøndshøj.

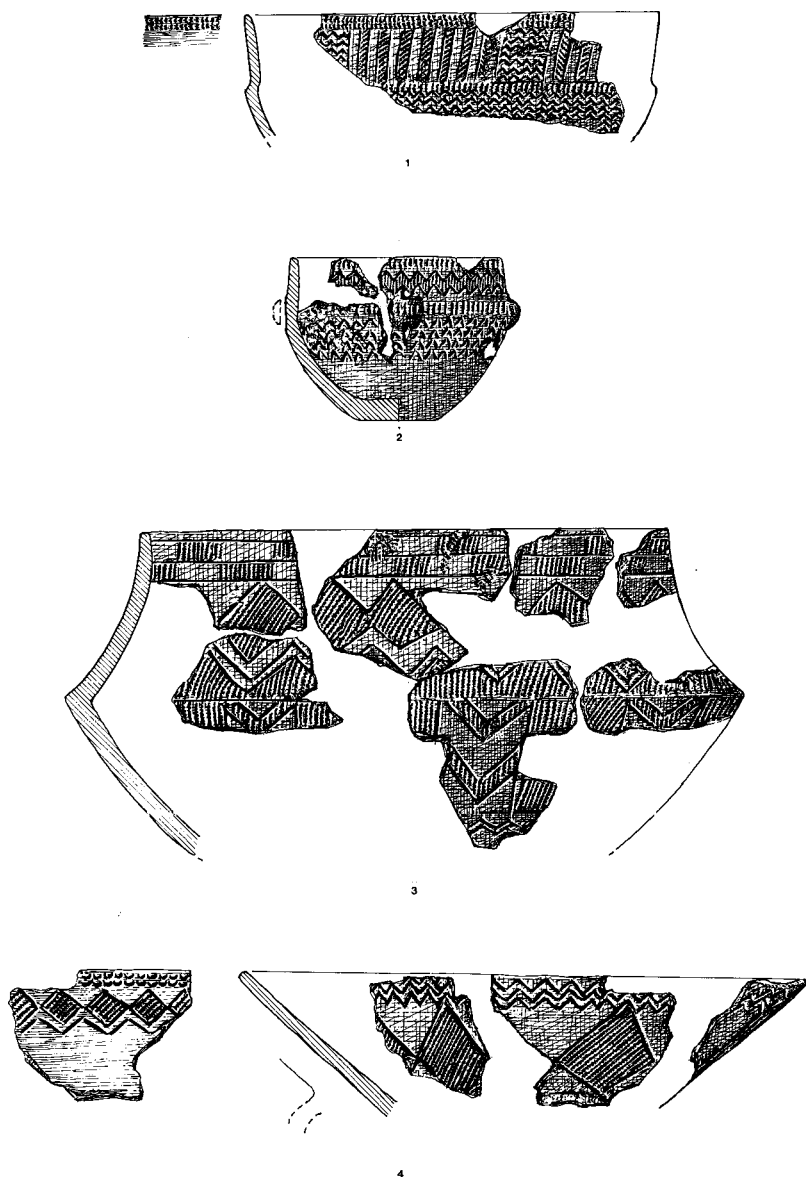

Fig. 13. Mellemneolitiske lerkar fra jættestuernerne, alle ornamenteret i Gillhøj-stil. 1 og 3. Skåle med konkav hals. 2. Hængekar. 4. Fodskål. (1 og 4 fra Stensebygård; 2 fra »Dyssen«, Ll. Myregård og 3 fra »Sillehøj«, Knarregård). (H. Ørsnes del.).

Det er næppe forkert at sige, at megalitgravene har virket dragende siden de blev bygget for 5000 år siden. Det er forfædrenes monumenter, men de har til enhver tid også indgået i det levende samfunds bevidsthed.

4. Konklusion: Tragtbægerkulturen på Bornholm.

Megalitgravene på Bornholm er de eneste monumenter fra bondestenalderens to første afsnit. De vidner om markante ændringer i oldtidssamfundet, skabt af det nye erhverv, som introduceres ved periodens start. De er imidlertid ikke de eneste fund fra tragtbægerkulturen.

I 1948 fremlagde C.J. Becker den klassiske oversigt over dyssetidens keramik i Sydsandinavien. Der var kun få bornholmske fund, som kendtes, men med støtte i lerkarrene fra alle fundkategorier knyttedes Bornholm sammen med Skåne i en særlig kulturprovins.¹⁶ Denne iagttagelse har siden stået uanfægtet, selvom nyt keramisk materiale, specielt fra Skåne, antyder at der også i dyssetid kan ses snævre regionale forskelle i keramikken. De bornholmske langdysser tilhører sandsynligvis denne tid men har ikke givet fund fra perioden. Derimod kendes nu en hel række bopladser, hvoraf den vigtigste, Nr. Sandegård, desværre fortsat er upubliceret.¹⁷ Blandt offernedlæggelserne træder de store fund af tyndnakkede flintøkser frem. Seks er allerede omtalt i litteraturen, det største med syv, indtil ca 40 cm lange økser.¹⁸ Hertil må føjes et lille depotfund af to tyndnakkede økser fra Helletsgård i Ibsker (fig. 14). Strengt taget kan fundet, som de øvrige flintøksedepotfund, kun dateres til enten dyssetidens slutning eller den tidlige jættestuetid. Dateringen til dyssetid er imidlertid sikker for en række lerkar, hensat som offer, eller nedsænket i Østersøen.²⁰ Dyssetidens fundmateriale er således nok sporadisk, men alligevel alsidigt. Det viser klart, at Bornholms tidligere bønder levede med i den samfundsudvikling, som langt klarere ses i Skåne.

Fundene fra jættestuetiden er væsentligt flere. De mange jættestuer og grav- samt offergaverne herfra er omtalt. Hertil kommer bopladsfundene, hvoraf der kendes en lille serie.²¹ Bl.a. er der gjort fund på tilflugtsborgene Lilleborg og Rispebjerg.²² De er tolket ret fantasifuldt, for strengt taget er der ingen dokumentation for, at fundene på de senere tilflugtsborge, vidner om pladsernes anvendelse som tilflugtsborge i stenalderen.

Sikre mellemneolitiske offerfund af flintøkser kendes ikke, men fra Kildesgård i Rø foreligger et mærkeligt offerfund. I 1883 fandtes her en hel del ornetænder. De lå samlede, og der skal ialt have været »et par skovfulde«. En del sendtes til Zoologisk Museum i København. Fundet tilhører sandsynligvis den sene jættestuetid. Det har en parallel i Sludegårds Sømosse på

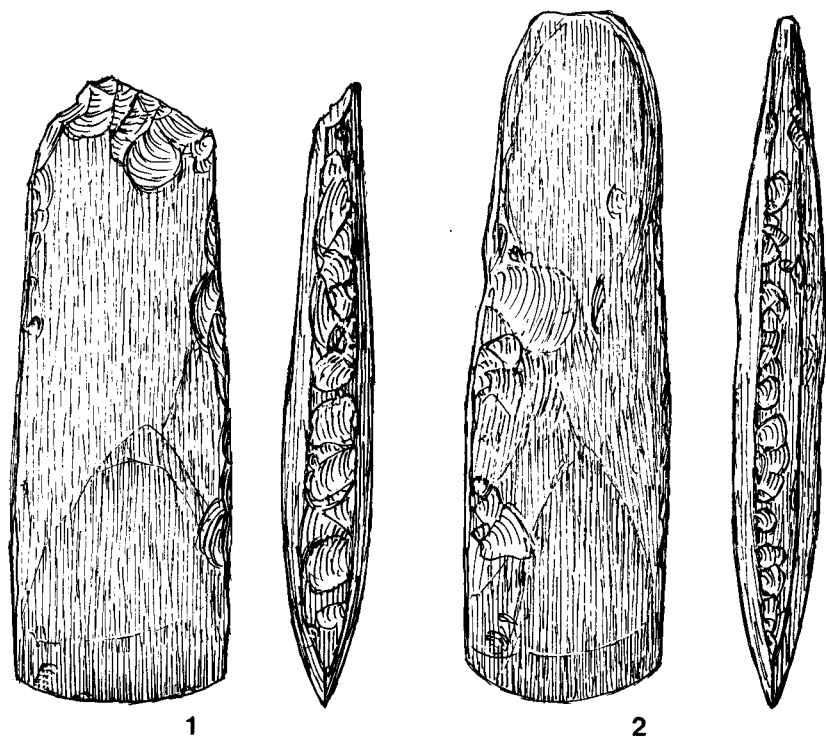

Fig. 14. Depotfund af to tyndbladede, tyndnakkede flintøkser fra Hallegårds jorder i Nyker. (H. Ørsnes del.).

Fyn, hvor der fandtes 17 underkæber af vildsvin, nedlagt som en samlet offergave.²³ Også i en række nordøstdanske jættestuer er gjort fund af vildsvinetænder og -kæber. Der er således tale om en nedlæggelsesskik, som er fælles for gravene og offer-sørne. Muligvis skal disse fund ses i sammenhæng med den såkaldte grubekeramiske kultur.

Derved fokuserer offerfundet fra Rø på et særligt problem: tragtbægerkulturens slutning på Bornholm. Den seneste tragtbæger keramik tilhører Gillhögstilen, som bredt må parallelliseres med III/IV-stilene på øerne. Den såkaldte Store Valby-keramik kendes ikke. Derimod kendes fra Hallebrøndshøj og Jættedalen flintøkser, som må tilhøre jættestuetidens slutning. Det samme gælder de flækkepile, som er fundet i jættestuerne. Da også den efterfølgende stridsøksetid er rimeligt repræsenteret må det anses for utænkeligt, at Bornholm skulle være folketom i slutning af jættestuetiden. Mulig-

vis skal problemets løsning søges i sammenhæng med problemerne omkring den grubekeramiske kultur.

Der er næppe tvivl om, at denne i sin oprindelse, tilbage i den ældre jættestuetid, skal ses som en af-neolitisering af de tidlige bondesamfund i Mellem- og f.eks. på Gotland synes den enerådende i det meste af stridsøksetiden. Fra Skåne og Bornholm kendes imidlertid også fund. De skal muligvis opfattes som udtryk for en helt selvstændig keramikudvikling i det østlige Sydsandinavien ved jættestuetidens slutning. Herom kan man kun gisne i dag. Der kræves nye undersøgelser i marken, og yderligere forskning. Den er i fuld gang og man venter spændt på resultaterne.

NOTER

1. E. Vedel 1886 og 1897. - samme 1907: 157 ff. - J.A. Jørgensen 1905 - C. Nergaard 1928: 249 ff. - P. Thorsen 1938. - O. Klindt-Jensen 1957: 89 ff. - samme 1969 - samme 1971. - C.J. Becker 1975: 1 ff. - L. Pedersen 1983.
2. J.J.A. Worsaae 1960: 1 ff.
3. E. Vedel 1897: no 76. - P.V. Glob 1969: no 264.
4. C.J. Thomsen og B. Thorlacius 1827: 162 f. - E. Vedel 1886: 397. - R. Skovmand 1942: 117, no 53. - G. Galster 1977/78: 54 f.
5. K. Ebbesen 1983: 119 ff.
6. I fundlisten er givet en oversigt over disse anlæg. Foruden de nævnte, kendes en række usikre anlæg: Klemensker, sb. 5, Olsker, sb 79, Åker, sb 34 og Nyker, sb 15/16.
7. P.kjærum 1977: 19 ff.
8. K. Ebbesen 1975: 144
9. Den følgende beskrivelse af de bornholmske jættestuers brug bygger endvidere alene på det genstandsmateriale, som foreligger.
10. Foruden de nævnte kendes fra »Lundstenene« en sfærisk miniatyreskål, som ikke kan dateres, samt fra fem andre anlæg er række småskår.
11. jvf. K. Ebbesen 1975: 59 ff. - 1978: 77 ff.
12. C.J. Becker 1950: 188 ff. - samme, senest 1980: 13 ff. - C. Malmros 1979: 62 ff. - K. Davidsen 1980: 38 ff. - K. Ebbesen 1980: 52 ff.
13. P. Kjærum 1969: 26 ff. - E. Jørgensen 1977: 12 ff. - K. Ebbesen 1975: 155 ff. - samme 1978: 118 ff. - samme 1979: 29 ff.
14. Særligt fundet fra Stensebygård må karakteriseres som ikke-færdigkonserveret. Da skårenes nummerering endvidere er mangelfuld, har gennemgangen (i 1985) været meget vanskelig. Der hæfter således betydelig usikkerhed ved de fremlagte tal, som er minimumsværdier. En mere omhyggelig gennemgang vil sandsynligvis afsløre flere kar, selvom man næppe når så højt, som af G. Rosenberg (1929: 233 ff og 237 ff) antaget: 150-200 kar og ca 250 kar. Fordelingen på de forskellige stilarter og kartyper skulle ikke kunne rokkes. Ved formbestemmelsen er anvendt forfatterens eget klassifikationssystem. Foruden keramik, er der ved begge anlæg fundet en del flækker og flækkeredskaber. Deres tolkning er ikke sikker, men en række iagttagelser tyder på, at man i det østlige Sydsandinavien også har ofret flækker ved megalitgravene.
15. Yngre stenalder inddeles nu i fire hovedafsnit: tidlig-, mellem-, yngre- og sen-neolitisk tid (jvf. K. Ebbesen

1978: fig 108). Tragtbægerkulturen dækker de to første afsnit og dennes klassiske inddeling skabtes i 1940/50-erne af Th. Mathiassen (1943: 77 ff), H. Berg (1951) og C.J. Becker (1947. - samme 1954: 49 ff. - samme 1954a: 129 ff. - samme 1956: 91 ff).

Inddelingen byggede på en række store, syddanske bopladsfund, men alligevel forsøgte A. Bagge og L. Kaelas i 1950-erne at overføre den til det østlige Sydsandinavien (A. Bagge og L. Kaelas 1950 og 1952. - L. Kaelas 1951: 340 ff. - samme 1953: 7 ff).

I de senere år er der rettet skarp kritik mod den traditionelle inddeling af tragtbægerkulturen. Samtidig er det påvist, at de forskellige keramikstile og -grupper, der tidligere opfattedes som repræsenterende kronologiske faser, snarere er lokalt adskilte keramiktraditioner, som dels geografisk, dels kronologisk overlapper hinanden. På Langeland (med omliggende øer) synes de forskellige keramikstile/grupper at efterfølge hinanden i den tidligere antagne rækkefølge, men det står i dag klart, at der ikke er nogen ensartet stiludvikling i Sydsandinavien (K. Ebbesen, i tryk).

Som G. Burenhult allerede har antydnet (1973/74: 29 ff. - samme 1973: 75 ff), kan der i det østlige Sydsandinavien kun påvises to store mellemneolitiske keramikstile. Disse benævnes af forfatteren henholdsvis Lackalångastil- og Gillhögstil. Lackalångastilen dækker tidsmæssigt Trolfebjerget-, Klintebakke-, og delvis Blandebjergetstilen, mens Gillhögstilen er samtidig med den nordjyske Ferslevstil og de klassiske Blandebjerget-, Bundsø- og delvis Lindøstilen. På fig. 10-13 er vist typiske bornholmske eksempler på disse to store stile samt på fig. 10,2 og fig. 12,3 kar, samtidig med Blandebjergetstilen, der i det klassiske kronologisystem repræsenterer MN II-fasen. MN V-keramik kendes så lidt

som keramik ornamenteret i Lindø- og Svinø-stilene fra Bornholm.

Det er forfatterens håb snarest at kunne afslutte en større afhandling om den mellemneolitiske stiludvikling i det østlige Sydsandinavien.

16. C.J. Becker 1947: 165 ff.
17. E. Vedel 1886: 240 ff. - samme 1897: 109. - C.J. Becker 1947: 161 ff. - samme 1975: fig. 1. - K. Davidsen 1973: 51.
18. P.O. Nielsen 1977: fundliste 1 no 22-24, 76, 89 og 130.
19. Fundet fig. 14 (Nationalmuseet I, A 788-89) fremkom ved grøftegravning på flad mark på Hellestgårdens grund i Nyker. Økserne stod oprejst ved siden af hinanden i en lille stenboks, der var ca 30 cm i kvadrat, fyldt med aske og kul og dækket af en noget større, flad sten. Fundbilledet ligner således et kultisk arrangement. Der er tale om at tyndbladet, tyndnakket flintøkse, sleben på alle fire sider og nakken. Der ses talrige slibefacetter; også opskærpet flere gange og viser brugspor. Nakken er skarp. 13,9 cm l, æb. 4,0 cm, ni 3,3 x 1,3 cm, stt. 2,0/6,5 cm, 163 gr. - b) Tyndbladet, tyndnakket flintøkse, totalsleben på bredsiderne og dele af smalsiderne. Æggen er opskærpet flere gange og har været brugt. Der er skorpeplet på den ene side. 12,7 cm l, æb. 4,4 cm, ni 3,7 x 1,2 cm, stt. 1,9/7,6 cm
20. K. Ebbesen 1974: 55 ff. - S. Nielsen 1975: 79 ff.
21. K. Davidsen 1973: 51 f. - samme 1977: 9 ff. - E. Vedel 1886: 246 ff. - samme 1897: 105 ff. - J. Skaarup 1973: 192. - C.J. Becker 1975: fig. 2. - samme 1950: 177 ff. - samme 1980: 19 ff, fig. 5. - Tillige St. Egholm, Åker (BM 993) og Mandhøj, Ibsker (NM A 47.906-17).
22. K. Davidsen 1977: 9 ff.
23. E. Albrechtsen 1956: 7

BORNHOLMS DYSSER OG JÆTTESTUER

	Lackalänga- stil		Gillhög-stil		Udateret		Ialt	
Fodskåle	7	4	3	10	3	1	13	15
Lerskeer	4	2	0	0	0	0	4	2
Tragt- (og øsken) bægre	6	9	0	0	0	0	6	9
Skulderkar	1	2	1	2	1	3	3	7
Brämmebægre	4	0	2	2	0		6	2
Tragtskåle	5	6	4	13	1	1	10	20
Skåle med kegle- formet eller konkav hals	1	2	12	13	1	2	14	17
Bægre med konkav hals	0	1	0	0	0	0	0	1
Hængekar	0	0	5	0	0	0	5	0
Åbne skåle med konvekse sider	0	0	0	0	1	4	1	4
Forrådskar	0	0	0	0	0	1	0	1
Ubestemmelig	1	2	3	10	27	18	31	30
Ialt	29	28	30	50	34	30	93	108

Tabel 1. Form- og stilfordelingen af keramikken i offerlagene ved jættestu-
erne Knarregård (til venstre) og Stensebygård (til højre).

KATALOG

Fundet (Bornholms Museum no 212-18) omfatter:

- 1) Tyndbladet, tyknakket tværøkse af flint. Bredsiderne er helslebne, smalsiderne uslebne, dog med en slibeplet ved æghjørnet på den ene. Æggene er stærkt opskærpet og fliser er sekundært afslået. Der ses slidspor. 16,0 cm l, æb. 4,9 cm, ni. 3,4 x 2,1 cm, stt. 2,6/7,5 cm. - 2) Tyndbladet, tyknakket tværøkse af flint. Bredsiderne er helslebne, smalsiderne uslebne og ved det ene æghjørne ses en skorpeplet. Æggen er stærkt opskærpet og fliser er sekundært afslået. 15,5 cm l, æb. 5,2 cm, ni. 3,6 x 1,9 cm, stt. 2,4/7,6 cm. - 3). Tyndbladet, tyknakket tværøkse af flint. Der er tydelige sømme ved de lange kanter. Der ses slibning på bredsidernes ægdelt samt på smalsiderne ved æghjørnerne. Der er slidspor på æggen. 14,2 cm l, æb. 4,6 cm, ni. 3,1 x 1,9 cm, stt. 2,4/8,0 cm. - 4). Ægfragment af tyndbladet tværøkse af flint. De lange kanter er rundslebne; på bredsiderne ses slibning ved æggen, som er opskærpet. Æb 3,8 cm. - 5). Størstedelen af et uornamenteret hængekar med tragtformet hals og rundet bug. Under randen ses 4 x 2 parvist anbragte huller. Md. ca 12,5 cm, mere end 11,5 cm h. - 6). Fragm. af et hængekar (?) med konkav hals, skarpt bugknæk og konveks bug. Under randen ses tre rækker vinkelstik, ved halsfoden en vandret række af lodrette halvbuestik, på den øverste del af bugen lodrette linier og derunder tre vinkellinier. - 7). Et fragm. fladt, ovalt skifferhængesmykke med gb. i den ene ende. 6,8 cm l, 2,3 cm br, 0,6 cm t. - 8). Fragm. symm. spoleformet ravperle med spidsovale ægblade og blødt indskåret mellemstykke. 2,3 cm l, 1,3 cm h, 1,1 cm t, ms. 0,8 cm, gb. 0,5 cm. - 9). Fragm. symm. spoleformet ravperle med nærmeste halvkugleformet ægbladet og blødt indskåret mellemstykke. 1,9 cm l, 1,0 cm h, 1,0 cm t, ms. 0,8 cm, gb. 0,3 cm. - 10). Forv. og fragm. symm. spoleformet ravperle med meget smalt mellemstykke. 3,5 cm l, 1,9 cm h, 2,4 cm t, ms. 0,6 cm, gb. 0,7 cm. - 11). Forv. og fragm. symm. spoleformet ravperle med kegleformede ægblade og langt mellemstykke. 2,9 cm l, 1,5 cm h, 1,3 cm t, ms. 1,0 cm, gb. 0,4 cm. - 12). Forv. og fragm. symm. stærkt slidt spoleformet ravperle med blødt indskæring og afrundede kanter. 1,3 cm l, 0,6 h, 0,6 cm t, gb. 0,4 cm. - 13). Forv. og fragm. spoleformet ravperle med kort, blødt indskåret mellemstykke og halvkugleformede ægblade. 1,4 cm l, 0,9 cm h, 0,9 cm t, ms. 0,9 cm, gb. er mislykket og lavet dobbelt. - 14). Forv. og fragm. symm. spoleformet ravperle med kegleformede ægblade og langt, blødt indskåret mellemstykke. 2,3 cm l, 1,4 cm h, 1,6 cm t, ms. 0,8 cm, gb. 0,3 cm. - 15). Forv. og fragm. symm. spoleformet ravperle med kort, svagt indskåret mellemstykke

og uregelmæssige ægblade. 1,0 cm l, 0,8 cm h, 0,5 cm t, ms. 0,2 cm, gb. 0,2 cm - 16). Forv. og fragm. spoleformet ravperle med halvkugleformede ægblade og meget kort mellemstykke. 1,0 cm l, 1,0 cm h, 1,0 cm t, ms. 0,3 cm, gb. 0,3 cm. - 17). Ialt 13 halve, forv. spoleformede ravperler. De er ca 1,0 cm høje og lidt smallere, men de oprindelige proportioner kan vanskeligt ses. På alle findes spor af gb. - 18). 9 fragmenter af spoleformede ravperler. - 19). To fragmenter af enten spole- eller dobbeltøkseformede ravperler. Kun det forvitrede mellemstykke med gb. er bevaret. - 20). Forv. og fragm. symm. spoleformet ravperle med kort ægblad og blødt, aflangt mellemstykke. 0,5 cm t. - 21). Frag. af symm. dobbeltøkseformet ravperle. - 22). Forv. fragm. af økseformet hængesmykke med 4 indboringer på den ene smalside og gb. mellem bredsiderne. - 23). Forv. og fragm. symm. dobbeltøkseformet ravperle med halvcirkelformede indskæringer, hvorved ses slid. 1,9 cm l, 1,2 cm h, 0,5 cm t, gb. 0,2 cm. - 24). Forv. fragm. af et hængesmykke, sekundært tildannet af det ene ægblad af en symm. dobbeltøkseformet ravperle. 1,7 cm l, 1,2 cm br, 0,4 cm t, gb. 0,3 cm. - 25). Tre forv. fragmenter af hængesmykker, hvorpå ses spor af gb. - 26). Forv. og fragm. rørformet ravperle, 0,8 cm l, diam. 11 mm, gb. 6 mm. - 27). Forv. og fragm. rørformet ravperle. 8 mm l, 8-10 mm i diam, gb. 0,4 cm. - 28). Rørformet ravperle, 3 mm l, diam. 9 mm, gb. 3 mm. - 29). Fragm. rørformet ravperle med skarpe kanter, 4 mm l, diam. 11 mm, gb. 6 mm. - 30). Forv. og fragm. rørformet ravperle, sekundært tildannet af et fragment af en anden perle, hvis gb. ses, 4 mm l, diam. ca 10 mm. - 31). Forv. og fragm. symm. ravskive, 14 mm t, diam. 16 mm, gb. 5 mm. - 32). Forv. og fragm. skiveformet ravperle af typen med fure. Denne ses dog kun i perlens ene side, idet tværsnittet i den anden er spidsovalt. 4-7 mm t, diam. 16 mm, gb. 5 mm. - 33). Forv. fragm. af skiveformet ravperle af typen med furer, som er kort og svagt indskåret. 5 mm t, diam. 9 - 34). Forv. fragm. af ravperle af særform, bestående af trapezformet overdel og konveks basis, samt gennemboring mellem disse sider. 1,0 cm br, 1,0 cm h, gb. 0,5 cm. - 35). Forv. og fragm. ravperle af typen med spidsovalt tværsnit. Lidt slidt ved gb. 1,6 cm h, 0,8 cm t, gb. 0,3 cm. - 36). Halvdelen af en forv. asymm. ravperle af samme type. 1,9 cm h, 1,0 cm t. - 37). Halvdelen af en forv. asymm. ravperle af samme type. 2,2 cm h, 1,0 cm t, gb. 0,5 cm. - 38). Fragm. og forv. symm. ravperle af samme type, men med to gennemboringer. Der ses slid ved disse. 1,3 cm h, 0,7 cm t. - 39). Fragm. og forv. asymm. ravperle af samme type. Der ses mindst 2 gennemboringer, 0,7 cm h, 0,5 cm t. - 40). To forv. fragmenter af to forskellige asymm. perler af denne type, ca 1,6 og 1,5 cm høje, gb 0,3 og 0,5 cm. - 41). Fragm. asym. ravperle af denne type. Der ses

slid ved gb, 1,7 cm h, 0,8 cm t, gb. 0,4 cm. - 42). Forv. og fragm. asymm. ravperle af denne type. Der ses slid ved gb. 1,0 cm h, 0,5 cm t, gb. 0,2 cm. - 43). To fragm. af samme, symm. ravperle af denne type. Den er overbrudt ved gb. 2,6 cm l, 0,8 cm h, 0,5 cm t. - 44). Forv. og fragm. symm. ravperle af denne type. 0,8 cm h, 0,5 cm t. gb. 0,3 cm - 45). Halvdelen af en symm. ravperle af samme type. 0,8 cm h. 0,5 cm t. - 46). Fragm. og symm. ravperle af samme type. 1,1 cm h, 0,6 cm t. gb. 0,3 cm. - 47). To fragm. af forskellige perler af samme type, 0,9 cm høje, 0,4 og 0,5 cm t, gb. 0,1 og 0,2 cm. - 48). Fire fragmenter af forskellige ravperler af typen med spidsovalt tværsnit. - 49). To fragmenter, muligvis af samme mellemstykke, afbrudt til den ene side og i begge ender. En gb. ses på hver. 0,8 cm h, 0,5 cm t. - 50). Et ravstykke, hvorpå ses spor af to gennemboringer. - 51). Et ægblad af en fragm. spoleformet ravperle, sekundært forsøgt omdannet ved indboring midt på ægbladet. - 52). Ca. 100 ravfragmenter, knap halvdelen med spor af gennemboringer.

Fundliste: Bornholms dysser og jættestuer.

1. »Lundehøje«, Brogård, Klemensker (sb 5a). Megalitgrav, undersøgt 1820.

2. »Nygård«, Klemensker (sb 13/155). Høj, heri en jættestue. Kammeret er N-S-orienteret, ca 3,3 m l, ca 1,3 m br og ca 1,4 m h. Midt for den østlige langside en gang.

Fund (NM A 663): Fragm. flække; lerkarskår ornamenteret med falsk bevirket snor.

3. »Stenedansen«, Tyskegård, Rø sg. Langhøj, orienteret Ø-V, mindst 11,0 m l, 5,5 m br, indtil 14 randsten. Midt i højen og ca 0,6 m fra N-siden et kammer, N-S-orienteret, ca 1,9 m l, 0,6 m br, og 0,6 m h. 3 sidesten og åbent i N.

Fund: Ben.

Litteratur: O. Klindt-Jensen 1958: 159 f, fig. 9.

4. Stensebygård. Bodilsker (sb 44). Høj, ca 1 m h, hvori en jættestue. Kammeret N-S-orienteret, rektangulært, ca 4,7 m l, ca 1,9 m br. og ca 1,6 m h. Indtil 11 sidesten m. en glat side indad, Tørmur af små sandstensfliser, rullesten som gulv. Midt for Ø-siden en gang, Ø-V-orienteret 3,7 m l, ca 0,6 m br, indtil 5 sidesten.

Fund i kammeret (NM A 5375-81): Hængekar, ornam. i Gillhögstil med aftryk af hvede; flækkepil (type A); 4 hele og 11 halve spoleformede perler samt et forarbejde til perler af denne type; 1 dobbeltøkseformet perle og tre fragmenter; 2 fragm. af rørformede perler; 2 hele og 8 halve perler med spidsovalt tværsnit; ca 30 ravfragmenter, næsten halvdelen med spor af gb.

Området foran indgangen udgravedes i 1923 (NM A 33.384-517). Her fremkom, dækket af tre stenbunker, et stort offerlag, ca 7 m l, og 3,5 m br. I offerlaget fremkom 3 afslag af slebne økser, 2 flækkepile (type A), 19 hele eller fragmenterede flækker, de to med gloss efter brug som flækkeknive samt fragmenterne af mindst 108 forskellige lerkar: 15 fodskåle, 2 lerskeer, 2 bræmmebægre, 1 bæger med konkav hals, 17 skåle med konkav eller kegleformet hals, 9 (øsken)/tragtbægre, 20 tragtskåle, 7 skulderkar, 4 åbne skåle med konvekse sider, 1 forrådskar og 30 ubestemmelige lerkar. 28 af karrene er ornamenteret i Lackalängastil, 50 i Gillhögstil, mens 30 ikke kan stilbestemmes.

Litt: E. Vedel 1886: 246 no 11. - G. Rosenberg 1929: 237 ff. - P.V. Glob 1952: no 197.

5. »Bønnestenenene«, Stensebygård, Bodilsker (sb 46). Rundhøj, ca 9 m i diam, ca 1 m h. I den SØ-lige del en jættestue. Kammeret er rektangulært, N-S-orienteret, 4,8 m l, 1,7 m br, 1,6 m h. 12 sidesten, indtil 2 dæksten. Tørmurskonstruktion. Skåltegn på dækstenene. Midt for Ø-væggen en ca 0,7 m br gangåbning. Herfra udgår en Ø-V-orienteret gang, indtil 4 sidesten, og v. kammeret 2 karmsten. Ca 0,8 m br, mellem karmstenene 0,5. Her en tærskelsten og over denne del én dæksten.

Fund (NM A 5511-31 og BM 2200): Knoglerester. Et hængekar, et retvægget bæger og en fragm. fodskål, ornamenteret i Gillhögstil samt skår af fem forskellige, ornamenterede lerkar; 3 flækkepile (type A); fragm. af fladehugget redskab; 12 flækker, de to slået af slebne redskaber; én flækkekniv; 12 hele, én halv og 16 fragmenter af dobbeltøkseformede ravperler, den ene med klinkning, en anden sekundært omdannet til hængesmykke; 25 hele, 22 halve og 5 fragmenter af spoleformede perler; 35 hele og 20 halve perler af typen med spidsovalt tværsnit; 40 hele og 10 fragmenterede rørformede perler; et tvivlsomt samlestykke; 2 ravskiver af typen med fure hele vejen rundt og gb. mellem kanterne; 300 ravfragmenter. - I kammeret tillige sekundær brændtbensgrav.

Litt: E. Vedel 1886: 246, no. 12. - A. P. Madsen 1896: 34 f, Pl. 43-44. - P.V. Glob 1952: no 196 og 623 (stenøksen er her opfattet som senneolitisk, men

den må tilhøre vikingetid/tidlig middelalder) - 1969: no 485. - L. Pedersen 1983: 13 og 61.

6. »Stenebjerg«, Trekanten Pedersker (sb 29). Langhøj, Ø-V-orienteret, ca 15 m l, 7,5 m br. 14 randsten, indtil 1,9 m høje.

7. Tornegård, Pedersker (sb 39). Høj, hvori jættestue. Kammeret er rektangulært, N-S-orienteret, ca 5,8 m l, ca 1,9 m br, og 1,3 m h. Indtil 14 sidesten, 4 dæksten. Tørmurskonstruktion og bundbrolægning af rullesten. Midt for Ø-siden en 0,9 m bred gangåbning og herfra en gang mod Ø.

Fund (NM A 1649-53): Skeletrester. 1 skifferpil; urtepotteformet bæger og fragm. af åbne miniatureskål med konvekse sider (SN); 18 hele og 32 halve spoleformede ravperler, den ene sekundært omdannet; 2 hele og 11 halve dobbeltøkseformede perler, den ene sekundært omdannet til hængesmykke; 1 ravskive; 8 hele og 5 fragm. rørformede perler; i hel og 7 halve perler af typen med spidsovalt tværsnit; 1 fragm. hængesmykke og ca 100 ravfragmenter. I højen tillige urner, også urnegrav i kammeret.

Litt: P.V. Glob 1952: no 314. - E. Vedel 1886: 247 no 14.

8. Sejrsgård, Poulsker (sb 15). Rundhøj, 16-18 m i diam. og 3,0-3,5 m h. I denne NØ-lige del en jættestue. Kammeret er N-S-orienteret, ca 2,6 m l, 1,9 m br, 0,6-0,9 m h. ca 6 sidesten bev. I NØ-hjørnet en gangåbning og herfra gang til højfoden.

Fund (Dele af BM 1129 skal stamme herfra, hvilke kan ikke erkendes): Skeletter. Ravperler, bl.a. dobbeltøkseformede samt flintdolke, bl.a. sene typer. Udenfor fandtes mange flækker.

I højen mange brandgrave og i en af disse et bronzestykke.

Litt: E. Vedel 1886: no 13.

9. »Jættedal«, Åker (sb 39). Rundhøj, ca 50 m i diam, hvori jættestue. Rektangulært, N-S-orienteret kammer, ca 4,5 m l, ca 1,6-1,9 m br, 1,7 m h. 11 sidesten med glat side indad. Opr. 3 dæksten. Tørmurskonstruktion i kammer og gang. Midt for Ø-siden en 0,6 m br gangåbning og herfra en gang. Ø-V-orienteret, 0,7 m br. Indtil 4 par sidesten. Karm af to kantstillede sandstensplader og derved en tærskelsten. Skåltegn på dækstenen og sekundær stenkitse i højsiden.

Fund (NM A 5774-5803 og A 38.940-48): Knoglerester. Fragm. af fodskål, ornm. i Gillhögstil; 2 ornamenterede sideskår; 2-3 jernalderkar; fragm. af

tyknakket flintøkse (Lindø-type); 4 flækkepile (1 type A, 2 type B og 1 type C); 3 skifferhængesmykker; 5 flækkeknive, 2 mulige flækkesegle; 36 flækker og -fragmenter; 19 hele, 19 halve og 18 fragm. dobbeltøkseformede ravperler, den ene sekundært omdannet; 43 hele, 69 halve og 43 fragm. spoleformede ravperler; 16 hele og 2 fragm. rørformede ravperler; 18 hele, 6 halve og 2 fragm. perler af typen med spidsovalt tværsnit; 7 hængesmykker, de to økseformede, de 4 tildannet af fragm. dobbeltøkseformede perler; 3 perler af anden form og ca 100 ravfragmenter.

Litt: E. Vedel 1886: 247 no 16. - 1872: 3, noten. - A.P. Madsen 1896: 34 f, no 67. - P.V. Glob 1969: no 498.

10. Vasegård, Åker (sb 58). Langhøj, Ø-V-orienteret ca 33 m l, 17 m br, 2,5-3,0 m h. Heri mod øst et dyssekammer og mod vest en jættestue, 19 m fra hinanden.

Dyssen er rektangulær, 2 m l, 1,15 m br, 1,0 m h. 5 sidesten, som giver knæk på den ene side. 1 stor dæksten med skåltegn, og i Ø en 0,7 m h lukkesten. Fund (NM 2438): spiralling.

Jættestuens kammer har rektangulær grundplan, N-S-orienteret, 3,2 m l, 1,8 m br, 1,25 m h, 7 sidesten, 3 dæksten, tørmurskonstruktion. Midt for Ø-siden en gangåbning, lukket m. kammeret med en opstabling af sandstensfliser.

Fund (NM A 38.837-40 og B 13.208-10): Ornamenteret skår; flækkeredskab; 2 fragm. dobbeltøkseformede ravperler; 3 hele, 2 halve spoleformede ravperler; 1 hel og 1 halv perle af typen med spidsovalt tværsnit; 3 hele og 4 fragm. rørformede ravperler samt ca 30 ravfragmenter. I kammeret en brændtbensplet 0,8 x 0,4 m stor, anbragt på en skifferplade og med bøjlenål og pincet som gravgaver (per III). I højen sekundærgrave fra bronzealderen, bl.a. urner.

Litt: E. Vedel 1897: 140 no 18. - P.V. Glob 1969: no 60 og 507. - E. Aner og K. Kersten 1979: 35 f, tavle 18.

11. Hyldebrandsgård, Nylars (sb 22). Høj, 12 m i diam, 2 m h. Heri jættestue. 10 sidesten, indtil 2 dæksten. Fund: kobbertang, d.v.s. bronzesværd. Litt: E. Vedel 1872: 3.

12. St. Myregård, Nylars (sb 26). Langhøj, ca 9 m l, ca 6 m br 0,6 m h, indtil 15 randsten. I S-lige del et dyssekammer, Ø-V-orienteret, rektangulært, 3 sidesten. Bundbrolægning af glatte sandstensflager. Fund (NM A 3199-200):

Fintdolk (type VB) og frag. rygflække. Tillige sekundære brandtbensgrave i højen.

13. Ll. Myregård, Arnager, Nylars (sb 27). Rundhøj, ca 15 m i diam, 1,5 m h. Heri jættestue. Kammeret er rektangulært, 3,5 m l, 1,9 m br, 1,5-1,6 m h. 12 sidesten, indtil 2 dæksten, tømurskonstruktion. Midt i Ø-væggen en 0,8 m br gangåbning og herfra en N-S orienteret gang, indtil 3 m l, 0,7 m br, 4 bev. sidesten, 0,5-1,5 m høje, idet højden tiltager mod kammeret. 2 sæt karmsten og 3 tærskelsten, gangen 0,6 m br. mellem karmstenene. Tørmurskonstruktion i gang, skåltegn på dækstenen.

Fund (NM A 38.753-800): Knogler. Fodskål, ornamenteret i Lackalängestil; hængekar og fragm. af skål med konkav hals, ornamenteret i Gillhögstil; uorm. skår; flækkekniv; 3 skiveskrabere; 2 flækker; tvivlsom tværpil; flis af sleben redskab; 2 skifferstykker med retouche; grønstensøkse; 2 fragm. flintdolke; 1 knusesten; 2 halve og 1 fragm. dobbeltøkseformet ravperle; 10 hele og 1 halv spoleformet perle; 10 hele, 2 halve og 4 fragm. perler af typen med spidsovalt tværsnit; 5 hele og 1 halv rørformet perle; 1 ravskive af typen med furer og indboring fra kanten samt ca 40 ravfragmenter.

Litt: E. Vedel 1886: 246, no 2. - P.V. Glob 1952: no 195. - 1967: no 422.

14. »Lundestenene«, Tornegård, Nylarsker (sb 54). Rundhøj, 17 m i diam, ca 1,0 m h. Heri en jættestue. Kammeret er rektangulært, ØSØ-VNV-orienteret, ca 5,8 m l, 2,0 m br, 1,5-1,6 m h. 14 sidesten, 4 dæksten, tømurskonstruktion. Gulv af ler med spredte kalkstensflader. Gangen SSV-NNØ-orienteret, 4,1 m l, 0,9 m br, 0,8-1,1 m h, 8 sidesten, 2 sæt karmsten, 1 dæksten. Skålformet fordybninger på en sidesten i gangen. Fund (NM A 38.939): Knoglerester. Hængekar, orm. i tidlig Gillhögstil; uorm. sfærisk miniature-skål med skarp markeret overgang; fragm. af dragtbæger og to fodskåle, ornam. i Lackalängastil; ornam. og uornam. skår; 10 rullesten; 1 tværpil; 5 flækkepile (type A); 2 flækkeknive; 1 fragm. skiveskraber; 1 flække med modstående kærvi; 3 skiver og 21 flækker/flækkefragmenter, nogle slået af slebne redskaber; 1 hel, 1 halv og 7 fragm. dobbeltøkseformede ravperler; 43 hele, 3 halve og 17 fragm. spoleformede perler; 29 hele, 29 halve og 31 fragm. perler af typen med spidsovalt tværsnit; 10 hele, 2 halve og 1 fragm. rørformet ravperle; 3 hele og 1 halv ravskive af typen med fure; 1 hel og 4 fragm. hængesmykker; 1 muligt samleestykke; 4 perler af anden form og ca 125 ravfragmenter. Litt: E. Vedel 1886: 246 no 1. - P.V. Glob 1952: no 198. - 1969: no 439.

15. »Sillehøj«, Knarregård, Ibsker (sb 18). Rundhøj, ca 3,1 m h, men anlagt på naturlig forhøjning. Randstenskæde. Heri jættestue. Kammeret er trapezformet, N-S-orienteret, 4,0 m l, 1,25-1,8 m br, 1,0-1,1 m h, 11 sidesten, indtil 1 dæksten. Nogenlunde midt for Ø-siden en 0,7 m bred gangåbning, hvorfra gang mod Ø, indtil 3,8 m l, 0,8 m br, 0,9-0,7 m h (højest v. kammeret), 3 par sidesten, 2 sæt karmsten, indtil 2 dæksten. Ved yderste sæt karmsten var gangen lukket af flad dørsten og udenfor var gangen brolagt med flade fliser.

Udenfor indgangen et stort offerlag, dækket af en stendynge af 1-4 lag sten. Heri fandtes (NM A 30.661-715): 3 afslag af slebne økser; 2 flækkeskrabere; 5 flækkeknive: 8 hele ell. fragm. flækker samt skår af mindst 93 forskellige lerkar: 13 fodskåle; 4 lerskeer; 6 bræmmebæger; 14 skåle med konkav eller kegleformet hals; 6 tragtbecher; 10 tragt-skåle; 5 hængekar; 3 skulderkar; 1 åben skål med konvekse sider og 31 ubestemmelige lerkar. 29 af karrene er ornamenteret i Lackalängastil, 30 i Gillhögstil, mens 34 ikke kan stilbestemmes.

Litt: J. Rosenberg 1929: 233 ff. - K. Ebbesen 1975: fig. 123.

16. Saltholmsgård, Ibsker (sb 68). Høj. Heri en megalitgrav. Ø-V-orienteret, 4 sidesten, 1 dæksten.

Fund (NM C 4811-13): En stor guldskat.

Litt: E. Vedel 1886: 246 no 9. - O. Klindt-Jensen 1957: 235 f.

17. »Hallebrøndshøj«, Frennegård, Ibsker (sb 78). Se ovenfor.

LITTERATUR:

E. Albrechtsen 1954: Et Offerfund fra Sludegårds Mose. Fynske Minder 1954: 4-13.

E. Aner og K. Kersten 1979: Die Funde des älteren Bronzezeit des nordischen Kreises in Dänemark. III. Kbh. 1979.

A. Bagge og L. Kaelas 1950 og 1952: Die Funde aus Dolmen und Ganggräber in Schonen, Schweden. I-II. Stk. 1950 og 1952.

G. Burenhult 1973: En Långdös vid Hindby Mosse, Malmö. Malmöfynd 2. Malmö 1973.

G. Burenhult 1973/74: Matrix Analysis

and Scanian megalithic Pottery. Meddelanden från Lunds Universitets historiska Museum 1973/74: 29-53.

C.J. Becker 1947: Mosefundne Lerkar fra Yngre Stenalder. Aarbøger 1947: 1-318.

C.J. Becker 1950: Den grubekeramiske Kultur i Danmark. Aarbøger 1950: 153-274.

C.J. Becker 1954: Die Mittel-neolithischen Kulturen in Südschandinavien. Acta Archaeologica 25, 1954: 49-150. Nytryk 1971.

C.J. Becker 1954a: Stenalderbebyggelsen

- ved Store Valby i Vestsjælland. Aarbøger 1954: 127-97.
- C.J. Becker 1956: The Date of the Neolithic Settlement at Trelleborg. *Acta Archaeologica* 27, 1956: 91-108.
- C.J. Becker 1975: Hovedlinier i Bornholms oldtidshistorie. *Bornholmske Samlinger* 1975: 1-41.
- C.J. Becker 1980: Om grubekeramisk kultur i Danmark. Aarbøger 1980: 13-33.
- H. Berg 1951: Klintebakken, en boplads fra yngre stenalder på Langeland. Tre langedanske Megalitgrave. Meddelelser fra Langelands Museum. Rudkøbing 1951.
- K. Davidsen 1973: Neolitiske lerskiver belyst af danske fund. Aarbøger 1973: 5-73.
- K. Davidsen 1977: Stenalderbopladsen på Lilleborg. *Bornholmske Samlinger* 1977: 9 ff.
- K. Davidsen 1980: Undergravstid på de danske øer. Aarbøger 1980: 38-51.
- K. Ebbesen 1974: Bornholms første bønder. *Bornholmske Samlinger* 1974: 55-58.
- K. Ebbesen 1975: Die jüngere Trichterbecherkultur auf den dänischen Inseln. *Arkæologiske Studier* II. Kbh. 1975.
- K. Ebbesen 1978: Tragtbægerkultur i Nordjylland. *Nordiske Fortidsminder* B 5. Kbh. 1978.
- K. Ebbesen 1979: Stordysen i Vedsted. *Arkæologisk Studier* VI. Kbh. 1979.
- K. Ebbesen 1980: Enkeltgravskulturen - 100 år efter opdagelsen. Aarbøger 1980: 52-72.
- K. Ebbesen 1984: Flint Celts from Single-Grave Burials and Hoards on the jutlandic Peninsula. *Acta Archaeologica* 53, 1983: 119-81.
- K. Ebbesen i tryk: Keramik der Trichterbecherkultur im Ostsee-raum. Vil fremkomme.
- G. Galster 1977/78: Vikingetidens Møntfund fra Bornholm. *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1977/78: 5-246.
- P.V. Glob 1952: Danske Oldsager II. Yngre Stenalder. Kbh. 1952.
- P.V. Glob 1969: Helleristninger i Danmark. Kbh. 1969.
- E. Jørgensen 1977: Hagebrogård - Vroue - Koldkur. *Arkæologiske Studier* IV. Kbh. 1977.
- J.A. Jørgensen 1905: Beretning om fredlyste Mindesmærker på Bornholm. Rønne 1905.
- L. Kaelas 1951: Till Frågan om »gånggrifttidens« början i Sydskandinavien. *Fornvännen* 1951: 340-58.
- L. Kaelas 1953: Den äldre megalitkeramiken under mellemneolitikum i Sverige. *Antikvariska Studier* V: 7-78. Stk. 1953.
- P. Kjærsum 1969: Jættestuen Jordhøj. *Kuml* 1969: 9-56.
- P. Kjærsum 1977: En langhøjs tilblivelse. *Antikvariske Studier* I, 1977: 19-26.
- O. Klindt-Jensen 1957: R. Nielsen og Th. Sørensen (ed.), Bogen om Bornholm. Åbenrå 1957: 89-139.
- O. Klindt-Jensen 1957a: Bornholm i Folkevandringstiden. Kbh. 1957.
- O. Klindt-Jensen 1958: Udgravninger på Bornholm 1816-24. *Bornholmske Samlinger* 36, 1958: 145-70.
- O. Klindt-Jensen 1969: Forhistorie. B. Rying (ed.), Bornholm med Ertholmene. Kbh. 1969.
- O. Klindt-Jensen 1971: Oldtidens Mennesker. *Turistårbogen* 1971: 17-22.
- A.P. Madsen 1896: Gravhøje og Gravfund fra Stenalderen i Danmark I. Kbh. 1896.
- C. Malmros, Den tidlige enkeltgravskultur og stridsøksekultur. Aarbøger 1979: 62-68.
- Th. Mathiassen 1944: The Stone Age Settlement at Trelleborg. *Acta Archaeologica* 15, 1943: 77-98.
- C. Neergaard 1928: Bornholms Arkæologi. *Bornholmske Samlinger* 1928: 249-80.
- P.O. Nielsen 1977: Die Flintbeile der frühen Trichterbecherkultur in Dänemark. *Acta Archaeologica* 48, 1977: 61-138.
- S. Nielsen 1975: Et nyt fund af en øskenkrukke fra havet ved Bornholm. *Bornholmske Samlinger* 1975: 79-84.
- L. Pedersen 1983: Bornholm i oldtiden. Rønne 1983.

G. Rosenberg 1929: Nye Jættestuefund. Aarbøger 1929: 189-262.

J. Skaarup 1973: Hesselø - Sølager. Arkæologiske Studier I, Kbh. 1973.

R. Skovmand 1942: De danske Skattefund fra Vikingetiden og den ældste Middelalder indtil omkring 1150. Aarbøger 1942: 1-275.

C.J. Thomsen og B. Thorlacius 1827: Fortegnelse over de Oldsager som fra 1. nov. 1820 til 1. juli 1823 ved Gave eller Kjøb ere komne til Museet. Antiquariske Annaler 4, 1827: 159-266.

P. Thorsen 1938: Bornholms Forhistorie. Rønne 1938.

E. Vedel 1872: Den ældre Jernalders Begravelser på Bornholm. Aarbøger 1872: 1-104.

E. Vedel 1886 og 1897: Bornholms Oldtidsminder og Oldsager. Kbh. 1886. Efterskrift. Kbh. 1897.

E. Vedel 1907: Bornholms Oldtid. Bornholmske Samlinger 1907: 157-92.

J.J.A. Worsaae 1860: Om en ny Deling af Steen- og Bronzealderen og om et mærkeligt Fund fra den ældre Steenalder ved Engestofte på Lolland. Oversigt over det Kgl. Danske Videnskabernes Selskabs Forhandlinger i Aaret 1859. Kbh. 1860: 1-37.

BORNHOLMS LOKALHISTORISKE ARKIV 1984-85

Af Niels Foght Hansen

I Bornholms Lokalhistoriske Arkiv blev der pr. 1. marts 1984 ansat tre medarbejdere i et jobskabelsesprojekt, som foreløbig har fået bevilget støtte til 31.12.1985. Jobskabelsesprojektet betød, at man foruden det almene registrerings- og arkiveringsarbejde kunne påtage sig større, sammenhængende arbejdsopgaver.

En væsentlig og tidkrævende opgave for projektgruppen har været af-skrivningen af båndoptagelser om »A/S Bornholmsfærgen af 1962«. Lrs. C. A. Arnoldus, som var kurator efter selskabets konkurs i 1964, har i de senere år lavet en række interviews med tidligere bestyrelsesmedlemmer og personer, der var involveret i den første bornholmske færges korte, hektiske liv.

Det er blevet til en 300 sider stor dokumentation af et spændende afsnit af øens nyere erhvervs- og trafikhistorie, som desværre først om nogle år vil være tilgængelig for offentligheden.

En anden arbejdsopgave projektgruppen beskæftiger sig med, er udarbejdelsen af et register over bornholmere, der udvandrede til USA i perioden 1868-1940. Dette arbejde udføres ved at gennemgå det landsdækkende register over udvandrere, og hensigten er at skabe et overskueligt hjælpemiddel til de mange arkivbrugere, der søger personalhistoriske oplysninger.

Endelig arbejdes der med en vejledning til arkivets samlinger. Ideen er dels at give et overblik over de arkivalietyper, man samler på, og dels at give en kort introduktion til arkivalier, som kræver supplerende oplysninger om indhold og registre.

Nye arkivalier

Der er i 1984 og første halvår af 1985 registreret ca. 100 afleveringer i arkivet. Det drejer sig om mange mindre afleveringer af dokumenter, fotografier, matrikelkort m.m. og en del større ting fra erhvervsliv og foreninger.

Arkivet har også suppleret samlingen af mikrofilm med affotograferinger af bornholmske arkivalier, der hører hjemme i de statslige arkiver. Ligeledes er beholdningen af bornholmske aviser på mikrofilm blevet forøget.

Nedenstående fortegnelse er et udvalg af arkivets tilvækst 1984-85:

NIELS FOGHT HANSEN

Mikrofilm

1. Danmarks Statistik. Bornholms Amt.
Skematiske indberetninger til oplysning om arbejderbefolkningens vilkår 1872/73.
2. Rønne Raadstue.
Rådstueprotokoller og borgerskaber 1766-1891.
3. Skifteprotokoller.
(Arkivet har nu skifteprotokoller fra alle købstæder og herreder på Bornholm til slutningen af 1800-tallet og for en dels vedkommende til 1919).
4. Lægds- og søruller. Ca. 1850-1900.
5. Bornholms Social-Demokrat. 1902-1920.
(Bornholms Tidende findes nu komplet på mikrofilm i årene 1866-1975).

Film. 16 mm

1. »Østersøens perle« - Bornholm.
(Glimt fra Gudhjem, Svanke og Christiansø i slutningen af 1940'erne.)
Spilletid ca. 15 min. Farvefilm.
2. Jubilæumsdyrskue i Almindingen 1951.
(Optaget af fotograf Kaare Rasmussen for Bornholms Landøkonomiske Forening). Spilletid 20 min. Farvefilm.

Arkivalier

i form af breve, dokumenter, protokoller, småtryk m.m.

Erhvervsarkiver

1. Moseløkken. Granitbrud.
Div. protokoller og regnskaber 1884-1954.
2. Smedemester Peter Schou. Klemensker.
Hoved- og regnskabsbøger 1924-1931.
3. Købmand Alma Elisa Tranberg. Gudhjem.
Hoved-, kasse- og regnskabsbøger, div. dokumenter 1935-80.
4. Koffardikaptajn, købmand Jeppe Jørgen Hansen. Nexø.
Regnskabsbog 1813-1823.
5. Bornholmsfærgen af 1962.
Diverse papirer. 1962-1964.

Foreningsarkiver

1. Boldklubben af 1910.

- Protokoller og scrapbøger 1910-1956.
2. Rønne Boldklub.
Protokoller, scrapbøger og fotografier 1900-1956.
3. Rønne Fodboldbane.
Forhandlingsprotokol. 1921-1933.
4. Dansk Vandre Laug.
Fotoalbum 1935.
5. Nexø Sygekasse.
Protokoller, fotografier og div. papirer. 1858-1972. (Der er afleveret lignende materialer fra sygekasserne i Bodilsker, Poulsker og Svaneke.)
6. Centralforeningen for Telefonstanden i Danmark. Afd. 25.
Fagforeningspapirer 1919-1981.
7. Dansk Snedker og Tømrer Forbund.
Fagforeningspapirer 1892-1970. (Fra afd. i Allinge-Sandvig, Gudhjem, Nexø, Rønne, Svaneke og Åkirkeby.)
8. De Samvirkende Bornholmske Husmandsforeninger.
Protokoller 1903-1961). (Der er også afleveret arkivalier fra husmandsforeningerne i Bodilsker, Knudsker, Nylars, Pedersker og Poulsker.)
9. Frelsens Hær. Nexø og Svaneke Korps.
Div. papirer 1924-1948.
10. Dansk Arbejdsmands- og Specialarbejderforbund.
Protokoller fra afdelingerne i Gudhjem, Østerlars og Østermarie. 1918-1970.

Institutionsarkiver

1. Rønne Børneasyl.
Bygningstegninger, dokumenter og div. papirer 1863-1976.

Personarkiver

1. Anker E. Kofoed.
(Overlærer, historiker.) Kilder og notater til Christiansø's historie.

LITTERATUR OM BORNHOLM 1984-85

Ved Bornholms Centralbibliotek

00-02 BOG- OG BIBLIOTEKSVÆSEN. ARKIVVÆSEN

Bornholms Centralbibliotek: Litteratur om Bornholm 1979-84. -i: BS 2. rk. bd. 17, s. 161-181. 1984. (01.7).

Eliassen, Sigrid: Bornholms Lokalhistoriske Arkiv 1980-84. -i: BS 2. rk. bd. 17, s. 155-159, ill. 1984. (02.9).

05 TIDSSKRIFTER OG ÅRSSKRIFTER

Bornholm i billeder. Red.: Mogens Dam. 19. årgang., ill. 1984.

Bornholmske Samlinger. Udgivet af Bornholms Historiske Samfund. Redigeret af Per Thule Hansen. 2. række bind 17, ill. 1984.

Indhold: Rich. Willerslev: Den svenske indvandring på Bornholm. H. E. Skaarup: Generalmajor Peter Jacob Wilster. Arne Madsen: Brydning på Bornholm. Lars Jørgensen: To stykker byzantinsk glasmosaik fra Bækkegårdsgravpladsen. V. Ravnsholt Rasmussen: Maleren Henrich Johan Møhlen (1717-1767). B. Westerbeek Dahl: To kort over Bornholm fra 1650'erne. E. F. S. Skovgaard: Poul Hansen Anchers herkomst. Bornholms Centralbibliotek: Litteratur om Bornholm 1979-84. Olaf Hansen: Bornholms Historiske Samfund 1981-1982-1983.

Jul på Bornholm. Redigeret af Frede Kjøller. 43. årgang, ill. 1984.

Klippeøen. Redigeret af Eyvind Lind. 43. årgang, ill. 1984.

06 MUSEER

fra Bornholms Museum 1983. Redigeret af Ann Vibeke Knudsen. 88 sider, ill. 1984.

20 KIRKE OG RELIGION

Magleby Sørensen, K.: KFUM-KFUK Rønne 1894-1984. 1984. 15 sider, ill. (26.6).

Jul Hansen, O.: Blev jernalderguden ULL dyrket på Bornholm? -i: JpB 1984, s. 27, ill. (29).

30 SAMFUNDSFORHOLD. FOLKELIV

Folke- og boligtællingen 1. januar 1981. Bornholms Amtskommune. 1984. 98 sider. (31.2).

- Willerslev, Rich.:* Den svenske indvandring på Bornholm. -i: BS 2. rk. bd. 17, s. 9-31, ill. 1984. (32.61).
- Haagensen, Erling:* 100 år i Gudhjem. 1. april 1881-1981, Sparekassen Bornholm, Gudhjem. 1981. 22 sider, ill. (33.2).
- Skaarup, H. E.:* Forsvarsmuseet på Bornholm. -i: JpB 1984, s. 35-38, ill. (35.506).
- Bornholmske dragoner.* Kampvogne på Bornholm i 25 år. 1985. 52 sider, ill. (35.52).
- Skaarup, H. E.:* Bornholmske artilleri 300 år. 1984. 8 blade. (35.52).
- Rønne Skydeselskab 1860-1985.* 1985. 48 sider, ill. (36.9).
- Kultur i Bornholms Amt.* Redigeret af Birthe Christensen, Sigrid Eliassen, Niels Larsen. 1984. 23 sider, ill. (37.8).
Illustreret af Niels Sylvest.
- Bornholms Amtskommune:* Social- og sundhedsplanlægning 1985-88 (revision). 1984. Forskellig paginering. (38.4).
- Allinge-Gudhjem Kommune:* Socialplan for det sociale og sundhedsmæssige område 1985-1988. 1985. 112 sider.
- Hasle Kommune:* Social- og sundhedsplaner 1985-88. Forskellig paginering. (38.4).
- Nexø Kommune:* Social- og sundhedsplaner 1985-1988. 1984. Forskellig paginering. (38.4).
- Rønne Kommune:* Social- og sundhedsplaner 1985-89. 1984. 98 sider. (38.4).
- Aakirkeby Kommune:* Plan for den sociale og sundhedsmæssige virksomhed i Aakirkeby Kommune 1985-1988. 1985. 22 sider. (38.4).
- Bornholms Amtskommune:* Sammenfatning 1984-87: Særforsorgen. Status og fremtid med hovedvægt på det sociale område. 1984. Forskellig paginering. (38.7).
- le Févre, Ib:* Strøbyhus - i går og i dag: 1.1.1935-1.1.1985. 1985. 19 sider, ill. (38.7).
- Svane, Siegfred:* Danske hellegikilder og lægedomskilder. 1984. 287 sider, ill. (39.3).
S. 113-116: Bornholmske kilder.
- Knudsen, Ann Vibeke:* Nøllen, et bornholmsk hovedtøj. -i: nyt fra Bornholms Museum 1983, s. 69-72, ill. 1984. (39.7).

40 TOPOGRAFI

- Bornholms Amtskommune*. Teknisk forvaltning: Cykelveje på Bornholm 1984. 1984. 1 foldet ark, ill.
- Dahl*, B. Westerbeek: To kort over Bornholm fra 1650'erne. -i: BS 2. rk. bd. 17, s. 125-134, ill. 1984.
- Bøggild*, Hansaage: Vinterrejse til Bornholm. 1985. 84 sider, ill.
Illustreret af Sven Havsteen-Mikkelsen.
- Lauring*, Palle: Bornholm. 3. reviderede udgave. 1984. 192 sider, ill.
- Marinie*, Ariel: Blonde Bornholm. -i: Atlas Air France, april 1985. 15 sider, ill.
- Møller*, Jens Peter: Bornholm i billeder 1824. 20 skitser fra det kongelige besøg i 1824, tegnet af en af prins Christians følgesvende. ca. 1983. 20 tavler, alle ill.
- Schatzkästlein*, meerumschlungen: Baltic jewel. -i: Lufthansa Bordbuch 1985, 2. 11 sider, ill.

ENKELTE LOKALITETER

- Jørgensen, H. V.: En by og dens sparekasse. Jubilæumsbog udgivet i anledning af *Allinge* Sparekasses 100 års jubilæum den 2. juli 1984. 1984. 24 sider, ill.
- Bøggild*, Hansaage: *Christiansø* under besættelse og bombardementer. Særtryk af fem interviews med tidligere fyrmester og forvalter J. P. Jakobsen. 1984. 22 sider, ill.
Illustreret af Henning Koie.
- Forsvarsministeriet: Rapport vedrørende *Christiansø*. 1979. 29+7 blade.
- Ipsen*, Arne og *Eyvind L. Lind*: Bøndernes by. Sagaen om avlsbrugerne og deres bygårde i *Hasle*. 1984. 95 sider, ill.
- Nexø* før og nu. 1 samling, ill. 1984.

50 NATUR

- Bornholms Amtskommune*. Teknisk forvaltning: Forslag til fredningsplan. 1985. 83 sider, ill. + 1 kort. (Sektorplanlægning). (50.1).
- : Danmarks Naturfredningsforenings bemærkninger til udkast til fredningsplan. 1985. 12 sider. (50.1).
- : Fredningskort for Bornholms Amt 1:25000. 1984. 6 kort. (50.1).
- Fjælstaunijn*. Tidsskrift om naturen på Bornholm. 9. årgang, ill. 1984. (50.5).
- Bornholms Naturskole* - Grynegård. En skole for lokale og globale samspil i naturen. 1985. 12 blade, ill. (50.7).

- Buchardt*, Bjørn og Arne Thorshøj Nielsen: Carbon and oxygen isotope composition of Cambro-Silurian limestone and anthraconite from Bornholm. Evidence for deep burial diagenesis. i-: Bulletin of the Geological Society of Denmark, vol. 33 part 3-4, s. 415-435, ill. 1985. (55).
- Friis*, Henrik: Cementering af det cenomane fosforitkonglomerat under Arnager grønsandet ved Madsegrav, Bornholm. -i: Dansk Geologisk Forenings Årsskrift for 1984, s. 1-5, ill. (55).
- Piasecki*, Stefan: Dinoflagellate cyst stratigraphy of the Lower Cretaceous Jydegård Formation, Bornholm, Denmark. -i: Bulletin of the Geological Society of Denmark, vol. 32 part 3-4, s. 145-161, ill. 1984. (55).
- Bornholms Amtskommune*. Teknisk forvaltning: Forslag til recipientkvalitetsplan. 1985. 47 sider, ill. + 1 kort. (Sektorplanlægning). (55.9).
- Christiansø*. Årsrapport over observationer og ringmærkning 1982-84. Udgivet af Fredningsstyrelsen, Miljøministeriet. 1983-85. 3 hæfter, ill. (58.8).

60 PRAKTISKE FAG

- Embedslægeinstitutionen* for Bornholms Amt: Årsberetning 1984. 1985. 41 sider. (61.41).
- Bornholms Amtskommune*. Teknisk forvaltning: Badevandsundersøgelse 1984. 1985. 6 blade. (61.46).
- Bornholms Amtskommune*. Energisekretariatet: Oplæg til VE-udbygningsplan 1985-90. Projekt for vedvarende energi på Bornholm. 1985. 67 sider, ill. (62.01).
- Nybroe*, Claus: Mølleparker på Bornholm. Regional placeringsundersøgelse. Metode og resultater. 1985. 58 sider, ill. (62.28).
- Vensild*, Henrik: Jagten Urban af Svaneke. Skib, fører, kunstner og motiv. 1984. 28 sider, ill. (62.8).
- Bornholms Amtskommune*. Teknisk forvaltning: Forslag til jordbrugsplan. 1985. 57 sider + 1 kort. (Sektorplanlægning). (63).
- Voss*, Tage: Fiskesnak fra Skæret. 1984. 133 sider, ill. (64.1).
- Hasle Kommune*. Vejviser 1985/86. 1985. 256 sider, kort. (65.01).
- Allinge-Gudhjem Kommune*. Vejviser 1985/86. 1985. 304 sider, kort. (65.01).
- Nexø Kommune*. Vejviser 1985/86. 1985. 328 sider, kort. (65.01).
- Rønne Kommune*. Vejviser 1985/86. 1985. 384 sider, kort. (65.01).
- Aakirkeby Kommune*. Vejviser 1985/86. 1985. 256 sider, kort. (65.01).
- Andersen*, Ib og Juul Møller: Ystad-Rønne. Rapport om en brugerundersø-

- gelse af trafikken mellem Sydøstre Skåne og Bornholm. 1984. 26 sider, ill. (65.8).
- Bornholms Amts Trafikselskab*: Kollektiv-trafikplan for Nexø Kommunes sydlige del. 1984. 25 + 6 blade, ill. (65.82).
- : Passagertælling november 1983, juli, september, november 1984. 1983-84. 4 hæfter. (65.82).
- : Årsberetning 1982-84. 1983-85. 3 hæfter. (65.82).
- Wagnholt, I. og Erik Pedersen*: Fra Varpelars til Jens Kofoed. Bornholmske ruteskibe. 1984. 93 sider, ill. (65.9).
- Kofoed, Poul*: Melsted havn gennem 100 år 1884-1984 - ej blot til lyst. 1984. 40 sider, ill. (65.94).
- Silderøgerier* i Melsted, udarbejdet af byggeteknikere på 3. semester på Bornholms Erhvervsskole. 1984. 34 blade, ill. (66.85).
- Due Larsen, Aage*: »Øvelse gør mester«. Foreningen for murer-, tømrer- og snedkermestre paa Bornholm 1934 - 21. december - 1984. 1984. 91 sider, ill. (68.06).
- Harild, Poul*: Udstillingen i 1885. Store dage i Nexø. -: JpB 1984, s. 15-19, ill. (68.06).
- Nationalmuseet*: Mit gamle hus i Rønne. Råd og vink ved istandsættelse af bevaringsværdige huse. 1984. 34 sider, ill. (69.2).
- Bornholms Amtskommune*. Teknisk forvaltning: Forslag til vandindvindingsplan. 1985. 48 sider, ill. (Sektorplanlægning). (69.84).
- : Tilsyn med vandforsyningsanlæg 1983. 1984. 45 + 5 blade. (69.84).
- Hansen, Werner*: Vandet - inde i landet. Aakirkeby vandværk 1907-1982. 1983. 35 sider, ill. (69.84).
- Bornholms Amtskomune*. Teknisk forvaltning: Forslag til råstofindvindingsplan. 1985. 24 sider, ill. + 1 kort. (Sektorplanlægning). (69.9).
- Bramsnæs, Annelise m.fl.*: Råstofindvinding og byudvikling. 1984. 106 sider, ill. (69.9).
- S. 50-51: Rønne Kommune. Arealkonflikter.
- Lasse, Edlev*: Rapport om Moseløkken 1984. 1984. 17 blade, ill. (69.97).

70, 73-76 KUNST. KUNSTHÅNDVÆRK

- Bornholmsk kunst* 1985. Udgivet af Bornholms Kunstforening og Bornholms Museum. 1985. 40 sider, ill. (70).
- Udstillingskatalog.
- Kapel, Hans og Bo Johansen*: Den onde djævel og hans helvedeshunde (om galionsfiguren på Rønne Havn). -i: nyt fra Bornholms Museum 1983, s. 73-80, ill. 1984. (73).

- Knudsen, Ann Vibeke og Hanne Stange*: Foreløbige resultater af en udgravning på Spietz' fabrikkens grund. -i: nyt fra Bornholms Museum 1983, s. 59-68, ill. 1984. (76.23).
- Schou Christensen, Jørgen*: 3 danske keramikere: Hans Munck Andersen, Gerd Hiort Petersen, Bo Christiansen. 1983. 32 sider, ill. (76.23).
Udstillingskatalog.
- Halkjær Kristensen, Poul*: Danske tinmærker. 1983. 119 sider, ill. (76.36).
S. 85: Rønne. S. 88: Svaneke.

71 ARKITEKTUR

- Fredningsstyrelsen*: Fredede bygninger 1983. 1983. 247 sider, ill. (71.01).
S. 110-115: Bornholms Amt.
- Thoms, Johannes*: Rønne Byforening 1959-1984. -i: Jens Riis Jørgensen: Rådhusets bygmester landinspektør Henning Pedersen i Rønne, s. 5-12. 1984. (71.01).
- Ingemansen, Gert*: Om Nexø kirke. 1983. 28 sider, ill. (71.8).
- Jørgensen, Paul*: Vestermarie Kirke 1885-1985. 1985. 24 sider, ill. (71.8).
- Lorentzen, H. C.*: Sct. Nicolai fornyet 1982-83. 1984. 24 sider, ill. (71.8).

71.95 PLANLÆGNING

- Bornholms Amtskommune*. Teknisk forvaltning: Forslag til regionplan 1985-96. Regionplantillæg II. 1985. 96 sider, ill. + 1 kort. (Rapport nr. 13).
- : Friluftslivets interesseområder. Fredningsplanlægning. 1984. 65 sider, ill.
- Allinge-Gudhjem Kommune*: Kommuneplan 1982-89. 1985. Hæfte 1-3, ill.
- Hasle Kommune*: Lokalplan 84.1 AE 1 for et område nord for Hasle by (sol- og vindkraft). 1985. 8 blade.
- : Lokalplan 84.2 Hasle G-A. Boligområde i Hasle. 1984. 5 blade + 2 kort.
- : Lokalplan 84.3 Hasle Ø. Område øst for Østergade i Hasle. 1985. 6 blade + 2 kort.
- Nexø Kommune*: Forslag til lokalplan nr. 18 »Bornholms Naturskole Grynegård, Svaneke«. 1985. 5 + 8 blade + 2 kort.
- : Forslag til kommuneplan 1985-89. 1985. 76 sider, ill.
- Rønne Kommune*: Forslag til kommuneplan 1985-89. 1985. Hæfte 1-2, ill.
1: Hovedstruktur; rammer for lokalplanlægning. 2: Forudsætninger.
- : Forslag til lokalplan nr. 38 »Pilehøj«. 1985. 10 blade + 2 kort.
- : Forslag til lokalplan nr. 39 »Brøndshøj«. 1985. 10 blade + 2 kort.

LITTERATUR OM BORNHOLM 1984-85

- : Lokalplan nr. 36 for et område ved Fredensborg. 1984. 15 blade, ill.
- Aakirkeby* Kommune: Forslag til tillæg nr. 1 til lokalplan 12: Hestesportsanlæg. 1985. 6 blade, ill.
- : Forslag til lokalplan nr. 11: Lobbæk. 1984. 18 blade, ill. + 3 kort.
- : Forslag til lokalplan nr. 18: Boligområde ved Rensdyrvej, Aakirkeby. 1985. 14 blade + 4 kort.
- : Forslag til lokalplan nr. 15: BAF-karreen. 1985. 19 blade, ill. + 2 kort.
- : Kommuneplan 1982-90. 1984. 40 + 20 blade, ill. + 2 kort.

79 SPORT

- Sport* på Bornholm 1984. Sports-året i billeder. Redigeret af Lasse Kofoed og Holger Larsen. Årgang 2, ill. (79.605).
- Madsen, Arne*: Brydning på Bornholm. -i: BS 2. rk. bd. 17, s. 59-83, ill. 1984. (79.623).

80 LITTERATUR. SPROG

- Djurhuus*, Janus: Fem digte. -i: JpB 1984, s. 28-29, ill.
- Mahler*, Ludvig: Krølle-Bølle hopper af. Godnateventyr for småbørn. 1984. 39 sider, ill.
- : Krølle-Bølle springt ab. Eine Gutenacht-Geschichte für Kinder. 1984. 39 sider, ill.
- Nexø*, Martin Andersen: Dukken. 1984. 31 sider, ill.
Illustreret af Inge Lise Westman.
- Rostrup*, Egill: Bornholm. Digt. 1984. 16 sider, ill.
Dansk og engelsk tekst. Illustreret af Niels Østergård.
- Rotvit*, Stig: Fortidens vidne. 1985. 174 sider.
Kriminalroman fra Bornholm.
- Schau*, Jens Michael.
Himlen begynder ved jorden. 1984. 179 sider.
Roman, delvis fra Bornholm.

DIALEKT

- J. S.*: Pærsa Oplæuelser paa Bællehjælpsdajn. i-: JpB 1984, s. 14, ill.

90 HISTORIE. ARKÆOLOGI

- Hansen*, Olaf: Bornholms historiske Samfund 1981-1982-1983. -i: BS 2. rk. bd. 17, s. 183-192. 1984. (90.6).
- Jørgensen*, Lars: To stykker byzantinsk glasmosaik fra Bækkegårdsgravpladsen. -i: BS 2. rk. bd. 17, s. 85-94, ill. 1984. (91.15).

- Kempfner-Jørgensen, Lars*: En hellekiste fra yngre stenalder og en vikingetidsgård ved Melsted. -i: nyt fra Bornholms Museum 1983, s. 39-48, ill. 1984. (91.15).
- Watt, Margrethe*: Det antikvariske arbejde. -i: nyt fra Bornholms Museum 1983, s. 25-31, ill. 1984. (91.15).
- : Skattefundet fra Smørenge. -i: nyt fra Bornholms Museum 1983, s. 32-38, ill. 1984. (91.15).
- Wienberg, Jes*: På sporet af Bornholms middelalderlige gårde? -i: nyt fra Bornholms Museum 1983, s. 49-58, ill. 1984. (91.15).
- Hæstrup, Jørgen*: Dengang i Danmark. Jødisk ungdom på træk 1932-1945. 1982. 267 sider, ill. (91.246).
S. 71-74: Kofoedgården. S. 196-201: Flugt fra Bornholm.
- Dam, Sigvard Mahler*: Landet Borringholm. Bornholm under Lunde kapitel. -i: Saxo. Kulturhistorisk årsbok för Skåneland 1985, s. 28-50, ill. 1985. (96.1).
- Bojesen, Søren Bo*: Bornholm 1945-46. Den sovjetiske besættelse af Bornholm 1945-46. 1983. 70 blade, ill. + 11 bilag. (96.71).
Speciale fra Hærens Officerskole.

99 PERSONALHISTORIE

- Portrætter af kendte bornholmere afgået ved døden sidste år. -i: JpB 1984, s. 43 47, ill.
- Reusch, Hans*: Janus *Djurhuus* og Bornholm. -i: JpB 1984, s. 30-34, ill.
- Kjøller, Frede*: Skovrider Bent *Engberg*. -i: JpB 1984, s. 48, ill.
- Esbersen, Edvard C.*: En mindebog om gudstroen i menneskets tilværelse. 1983. 89 sider.
S. 11-31 og s. 47-48 om Bornholm.
- Kjølby, Vilhelm*: En biografi om Herman *Fridolf* født i Svaneke 1906. Om guldmedaljebyen og Bornholm med træk fra slægtens, byens og øens liv. 1984. 83 sider, ill.
- Bøggild, Hansaage*: En vinterrejsende på Nordvejene (om Sven *Havsteen-Mikkelsen*). -i: JpB 1984, s. 4-9, ill.
- Delblanc, Sven*: Calle (Henning *Ipsen*) er død. -i: JpB 1984, s. 41-42, ill.
- Madsen, Arne*: Hvorfor klokker ringe (om pastor Johannes *Motzfeldt*). -i: JpB 1984, s. 39-40, ill.
- Ravnsholt Rasmussen, V.*: Maleren Henrich Johan *Møhlen*. -i: BS 2. rk. bd. 17, s. 95-123, ill. 1984.

- Riis Jørgensen, Jens: Rådhusets bygmester landinspektør Henning *Pedersen* i Rønne. 1984. 72 sider, ill.
- Borg, Frode W.: Laurits *Wessel* 1886-1939. -i: JpB 1984, s. 10-13, ill.
- Skaarup, H. E.: Generalmajor Peter Jacob *Wilster*. Kastellet i Rønnes bygmester. -i: BS 2. rk. bd. 17, s. 33-57, ill. 1984.
- Honnens de Lichtenberg, Hanne: *Zahrtmann* og Leonora. 1984. 112 sider, ill.

SLÆGTSHISTORIE

- Skovgaard, E. F. S.: Poul *Anchers* herkomst. -i: BS 2. rk. bd. 17, s. 135-154, ill. 1984.
- Bergsøe, Bent og Mogens Rosenløv: Den bornholmske slægt *Dich*. Sander Dichs efterslægt. -i: Personalhistorisk Tidsskrift 1984, 2, s. 147-176.
- Kjøller, Poul: Gelius Hansen *Kjøller* og Kristine Kathrine Pedersen's børn, børnebørn, oldebørn og tipoldebørn. 1983. 33 + 3 blade, ill.
- Munch Hansen, Erik: Stamtavle over slægten fra Lærkegård, 19. selvejer-gård i Povlsker sogn, Bornholm. ca. 1985. 40 blade.

Forkortelser: BS - Bornholmske Samlinger.

JpB - Jul på Bornholm.

Redaktionen afsluttet 23.7.1985.

BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND 1984 - 1985

Af Olaf Hansen

Sommerekskursion den 28. juli 1984. Turen var denne gang lagt i Almindingen under ledelse af foreningens næstformand, major H. V. Jørgensen. Turen begyndte ved Davidsstatuen og fortsatte til pumpen, Bramsens minde, Rømers minde, forbi Rogers minde til Koldekilde og herfra til pladsen, hvor hotel Jomfrubjerget tidligere lå. Turen sluttede ved Prinsestøtten. Undervejs fortalte lederen om de forskellige ting, vi så, samt levende om de personer, som de forskellige minder var sat for.

Generalforsamling den 10. september 1984 på Centralbiblioteket. Her var mødt ca. 50 deltagere. Dirigent var oberstløjtnant H. E. Skaarup, Rønne. I sin beretning omtalte formanden sidste års publikation »Bornholmske Urmagere« af magister, fru Bodil Tornehave. Bogen har fået gode anmeldelser, ligesom salget af bogen er god, hvilket har været med til at stabilisere foreningens økonomi. Formanden rettede en tak til Kreditforeningen DAN-MARK for det gode samarbejde, der havde været i forbindelse med udarbejdelsen samt udgivelsen af bogen. Bogen udkom først i oktober måned, og den 10. oktober blev bogen præsenteret ved en sammenkomst på Bornholms Museum, som samtidig åbnede en udstilling om bornholmeruret.

Foreningens ene revisor Leif Henriksen påtalte under sit revisionsarbejde, de store beløb det koster, at udsende årsskriftet. Leif Henriksen tilbød derfor sammen med forstander Ploug at udbringe bøgerne i Rønne portofrit; her drejer det sig om 230 eksemplarer. Frede Kjøller tog en del af Østermarie, ligesom andre hjalp. Boghandler Mogens Dam har opsagt kontrakten med os, hvilket vil sige, at vi selv foretog ekspeditionen af bogen i Centralbibliotekets kælder. Og også her har vi sparet et anseeligt beløb. Formanden rettede en tak til ministeriet for kulturelle anliggender, Bornholms Amt, Sparekasen Bornholm og Hasle Bank for modtagne tilskud i 1983. Samfundets medlemstal er stadig uændret 732.

Historisk Samfund's nye redaktør, adjunkt Per Thule Hansen, redegjorde for bind 17 af BORNHOLMS SAMLINGER og fortalte om indholdet af dette.

Regnskabet for 1983 (se omstående) blev gennemgået af kassereren. Både

beretning og regnskab blev godkendt. Årets kontingent på kr. 75,00 blev på bestyrelsens forslag fastsat uændret for 1985.

På valg var Jørn Uffe Hansen, C. H. Kibsgaard, Frede Kjøller og Ebbe Gert Rasmussen, der alle blev genvalgt. Til revisorer blev Harald Lind genvalgt, medens toldkontrollør Mogens Lau valgtes istedet for Leif Henriksen, der fra årsskiftet overtager kassererposten. Overlæge Thoms genvalgtes til revisorsuppleant.

Bornholmerprisen blev givet til lektor Knud Møller, der som pensionist i en lang årrække har udført et stort og værdifuldt arbejde først med at ordne bogsamlingen og bagefter arkivet på Bornholms Museum. Og så i 1975 til Lokalhistorisk Arkiv på Centralbiblioteket »hvor De har udført et enormt arbejde med registrering samt skrevet, jeg ved ikke hvor mange kartoteks-kort over de til arkivet indbragte sager«. »Uddannet som naturvidenskabsmand kom Deres måde at tænke logisk arkivet til gode«.

Efter generalforsamlingen og den medbragte kaffe var nydt, vistes nogle interessante lokalhistoriske film fra 1930'erne.

Den 24. maj 1985 forsvarede lektor Ebbe Gert Rasmussen sin doktorafhandling »Dette Gavebrev«, udgivet som bind 15/16 af BORNHOLMSKE SAMLINGER, hvilket af universitetets humanistiske fakultet var antaget til den filosofiske doktorgrad. Ebbe Gert Rasmussen har i mange år arbejdet med begivenhederne i 1658 og har efterhånden udgivet disse arbejder i BORNHOLMSKE SAMLINGER bind 3 og 6 samt artikler om samme emne i bind 13 og 14. Ved forsvaret var første opponert lektor, dr. phil. J. V. Jespersen og anden opponert professor dr. phil. Svend Ellehøj, der begge viste en mild kritik men også megen hæderlig omtale af »Dette Gavebrev«. Bornholms historiske Samfund gratulerer med doktorgraden.

Sommerekskursion den 3. august 1985. Turen var i Nexø, hvor 74 interesserede gav møde på Kirkepladsen. Olaf Hansen bød velkommen, og den store forsamling gik ind på kirkegården, hvor O.H. fortalte om nogle af de smukke, gamle gravminder af Nexø sandsten, samt om de mennesker, mindet var sat over. Det blev regnvej, hvorfor man skyndsomt begav sig ind i Sct. Nikolaj kirke. Kirken er under restaurering. Væggene var brændt rene, og bortset fra orgel, prædikestol og enkelte bænkerækker, var kirken tom. O.H. fortalte træk af kirkens historie samt om kirkens tre epitafier. Der blev set på fragmenter af kalkmalerier samt et par gamle vinduer, der var fundet under restaureringen. Da det stadig regnede gik man op til Nexø Teater.

Huset er bygget af pastor Tranberg i 1870, som kirke for dennes frimenighed. Senere overtaget af Bornholms Valgmenighed. O.H. fortalte om alt dette, samt om de menigheder, der havde lånt kirken, bl.a. metodistmenigheden og Evang. luth. Missionsforening. Erik Gornitzka fortalte om teateret, der var indrettet i kirken, efter at Bornholms Valgmenighed var opløst fra 31/12 1976. Arkitekt Jens Riis Jørgensen, der skulle have ledet en vandring i byens søndre kvarter, fortalte som afslutning noget om de huse, vi skulle have set på. Men dette får vente til en anden god gang.

BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

Driftsregnskab for tiden 1/1 til 31/12 1983

Indtægter:

Tilskud : Ministeriet for kulturelle anliggender	kr.	5.200,00
: Bornholms Amtskommune	—	16.500,00
: Hasle Bank A/S	—	1.000,00
: Sparekassen BORNHOLM	—	5.000,00
Fradragsberettigede § 8D-gaver	—	1.100,00
Medlemskontingenter	—	49.740,00
Bogsalg	—	31.123,81
Renter: Sparekassen BORNHOLM	kr. 3.464,27	
Renter: Postgiro	<u>kr. 21,27</u>	<u>— 3.485,54</u>
		kr. 113.149,35
Beholdning pr. 1/1 1983	—	<u>18.573,95</u>
		<u>kr. 131.723,30</u>

Udgifter:

Trykning Bornholmske Urmagere	kr. 75.000,00	
Udsendelse	<u>kr. 4.064,89</u>	kr. 79.064,89
Udgifter vedr. bog om kirkesølv	—	975,00
Annoncer	—	953,50
Porto	—	2.066,48
MOMS	—	8.814,54
Møder - ekskursioner	—	259,40
Multidata (EDB)	—	1.610,57

Kontingenter:

Sammensl. af Lokalhist. Foreninger	kr. 1.545,00	
Dansk Hist. Fællesforening	<u>kr. 129,51</u>	— 1.674,51
Kontorartikler	—	101,64
		kr. 95.520,53

Beholdning pr. 31/12 1983:

Sparekassen BORNHOLM	kr. 22.824,87	
Sparekassen BORNHOLM	kr. 620,77	
Sparekassen BORNHOLM	kr. 12.000,00	
Postgiro	<u>kr. 757,13</u>	<u>— 36.202,77</u>
		<u>kr. 131.723,30</u>

PRIS PÅ ÆLDRE PUBLIKATIONER
TIL SAMFUNDETS MEDLEMMER

Bornholmske Samlinger:

1. række.

Af denne findes endnu en lille beholdning af følgende bind: 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 30, 32, 35, 36, 37, 39, 40.

Prisen for ovennævnte er kr. 30,00 pr. bind.

N.B. Bind 39 og 40 er registerbind for 1. række.

2. række.

Bind 1	koster kr. 30,00
Bind 2	koster kr. 30,00
Bind 3	koster kr. 45,00
Bind 4-12	koster kr. 55,00
Bind 13-14	koster kr. 65,00
Bind 15/16	koster kr. 140,00
Bind 17	koster kr. 75,00

Øvrige publikationer:

Bornholms politiske historie* (5 bind) kr. 60,00

Nexø Bogen, bind 1 kr. 35,00

Bornholmske Urmagere kr. 65,00

Priserne er incl. moms men excl. porto.

De med * mærkede bøger er særtryk af Bornholmske Samlinger.

Ovenstående bøger kan købes ved henvendelse til Olaf Hansen, Stenbrudsvej 5 A, 3730 Nexø ved forevisning af medlemskort eller opgivelse af medlemsnummer.

FORFATTERNES ADRESSER

Afdelingsleder *Werner Hansen*
Vinkelvej 4, 3720 Aakirkeby

Cand. mag. *Bodil Tornehave*
Tornebakken 45, 2830 Virum

Arkitekt *Ann Vibeke Knudsen*
Kirkestræde 1, 3700 Rønne

Elinor Christoffersen
Segenvej 14, Tingsted, 3700 Rønne

Programmedarbejder *Kjeld Pedersen*
Østervoldgade 32, 3700 Rønne

Universitetslektor, mag. art. *Klaus Ebbesen*
Forhistorisk-arkæologisk Institut,
Vandkunsten 5, 1467 København K

Bibliotekar *Niels Foght Hansen*
Provstegade 10, 3700 Rønne

Bibliotekar *Sigrid Eliassen*
Bornholms Centralbibliotek, 3700 Rønne

Bogholder *Olaf Hansen*
Stenbrudsvej 5A, 3730 Nexø

Indmeldelser i BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

modtages af
foreningens bestyrelse, der for tiden består af:
bogholder Olaf Hansen, Nexø, formand,
civilingeniør J. Klindt,
studielektor C. H. Kibsgaard,
major H. V. Jørgensen,
museumsinspektør Henrik Vensild,
overbibliotekar H. C. Larsen,
lektor Ebbe Gert Rasmussen
adjunkt Per Thule Hansen, redaktør,
alle Rønne,
overlærer Frede Kjøller, Østermarie,
pedel Jørn Uffe Hansen, Krakdal, Rutsker pr. Hasle,
handelsskoleoverlærer Leif Henriksen.